Rik-sangraha or a University
Selection of Vedic Hymns with the
Commentary of सायणाचार्य – Edited
with Notes by विष्णु गोविन्द बीजापुरकर –
slightly brittle condition, Careful
handling is needed. निर्णयसागर प्रेस,
Mumbai, 1895.

(24) (30)

Veda.

Bill No. 5/07-08

268

2008 - 0730

(1552)

DEDICATED

To

R. G. BHANDARKAR,

M. A., PH. D., C. I. E., HON. M. R. A. S., &c., &c.,

VICE-CHANCELLOR OF THE UNIVERSITY

OF BOMBAY

as a token of deep devotion and

profound respect

BY

ONE OF HIS PUPILS AND ADMIRERS.

1552

DATA ENTERED.
Date 02-09-08

SANS
294.5921
RIK

KALANIDHI
Rare Book Collection
IGNCA
ACC No.: R-730
Date: 29.3.08

Pt.

Berbasi Pandey
Chhakahati
Sahabad

Shri
Hiralal Pandey

RIKSANGRAHA

OR

A UNIVERSITY SELECTION

OF

VEDIC HYMNS

WITH

The Commentary of Sâyaṇâchârya.

EDITED WITH NOTES

BY

VISHṆU GOVIND BIJÂPÛRKAR, M. A.,

GHORPADE LECTURER, NOW AG. PROFESSOR OF SANSKṚIT, RÂJÂRÂM COLLEGE, KOLHÂPUR.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPṚIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRṆAYA-SÂGAR" PRESS.

BOMBAY.

1895.

Price 2 Rupees.

(Registered under Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the Publisher.]

PREFACE.

The present work was undertaken with no higher aim than to afford some assistance to my young friends preparing for the B. A. Examination of our University. As I proceeded in the work the difficulty and the magnitude of the work began to stare me in the face and I would have given up all thought of editing these hymns, but

अनारंभोहि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यांतगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

The importance of the study of the Vedas can hardly be exaggerated. To the Hindus in particular the study of the Vedas is essential, for that is the basis of all his religious beliefs and even all his social practices are referred to them. Rightly or wrongly all the customs he is called upon to revere have been said to have derived their authority from the Vedas. All his acts and all his beliefs, at any rate, the acts and beliefs of all with whom he has to deal in this world so far as his social life is concerned, are incapable of being thoroughly understood and estimated without an attempt to trace them back to their accredited source the Vedas. If an educated Hindu is to fulfil the high and noble function of leading his countrymen to a better state of things in the matter of belief and conduct, he must understand and explain how his society has come to be what it is, what are the phases of it that may be called primitive and pure and what the accretions of later and corrupt ages. For all this and more he cannot afford to be ignorant of the oldest treasures of his country.

To the student of history Vedas are an invaluable help. They are the oldest productions of man and as such entitled to the veneration of all people of whatever creed or nation. They introduce us to a state of human life which is not described to us by any chronicler. The songs of the Vedic Rishis are an inexhaustible mine, to work in which is itself a delight, irrespective of the direct results to be got at from that labour. A minute analysis, however of the utterances of the Rishis, as preserved in the Vedas, enables us to collect a fairly satisfactory historical material of the state of life and manners in the Vedic days. The inferences drawn in this way have been noticed in the notes and students should

exercise their own critical faculty in the same direction to bring out other facts of the same type.

This leads us to the third benefit that we derive from the study of the Vedas and that is an insight into the oldest poetry of mankind. The simple thoughts of the Ṛishis, their worldly concerns and the homely expressions they use, and the pure devotion of their hearts—all this is peculiar to the Vedic poets. Their very childishness is particularly charming.

But the greatest use of the Vedas is to the student of philology. Sanskṛit is so far considered to be the oldest language known and no body requires to be told that a new light altogether was thrown on the western world by the discovery of this classical language of India. Hosts of scholars have devoted their days and nights to its study and are working revolutions in all branches of antiquarian research. But the science of Etymology has received wonderful assistance and has given birth to a child which bids fair to engross the attention of all the world. Unknown at first, despised later on, tolerated at present, philology will be fast embraced by all those that take interest in man and his concerns. The most important part in this gigantic work of unearthing the buried secrets of man's speech will be played by the study of the Vedas. It is certainly not very honorable that the Hindus, the children of the soil should be idle spectators standing on the beach, while Europeans, with the thousand and one disadvantages attending their honest efforts, should take a fearless plunge into the ocean of this honourable work. No greater service has been done by our University than by making it impossible for every student of Sanskṛit that comes to it, to take the Arts-degree without having tasted of the living spring of the Vedas. It is surely strange to study the literature of the dead language and to go without having read the smallest portion of the literature of that language when it was spoken as a vernacular.

A general review of the ancient Literature.

There are four Vedas—Ṛigveda, Yâjurveda, Sâmaveda and Atharvaveda. Each of these has its Samhitâ, Brâhmaṇa and Sûtra, and Prâtis'âkhya.

1 The Samhita of the Ṛigveda consists of the songs of the ancient bards of India. These are simple compositions in the shape of prayers and praises addressed to the powers of nature in

a deified form. In the primitive stages nothing is more likely than that nature should exercise a powerful influence on the mind of man by means of its grand phemomena. The grandeur and beauty joined with the tremendous outbursts of natural phenomena coming upon the puny creature with an unexpected suddenness can have no other effect than that of creating a feeling of helplessness and total submission. He must first of all save himself from all that is around him. He was thus struck with awe for everything, deified it and poured out his heart in prayers and praises addressed to it. He performed sacrifices in honour of one or more of these phenomena at a time. New verses were sung on the occasion of sacrifices. This period, when came out spontaneously the heart-pourings of these earlier inhabitants of this Planet, is the first stage of Vedic literature. In this we find at, times speculations on the abstract questions of human existence, the aim and end of human life and the creation of all this wide expanse by which man is surrounded. The prayers offered are very simple and the requests made are very modest. Let us have good sons, plenty of rain, abundance of wealth, freedom from vice, spacious residence, disappearance of enemies. This is the burthen of the prayers. These are the characteristics of the Ṛigveda Samhitâ.

2 The next Samhitâ is the Yajurveda Samhitâ. The hymns of the Ṛigveda are some of them used in sacrificial rites. The officiating priests have to repeat some formulæ besides performing some work. The Ṛigveda is the Veda of the priest called Hotṛi. The Yajurveda is the Veda of the Adhvaryu priests. These are a lower kind of workers. They have to do menial work. They have to milk the cow, bring the Samidhs and Kusha grass, smear the Vedi, clean the sacrificial court, erect the post, tie the sacrificial beast and other business of the kind. They are not men properly trained in the repetition of hymns. They are thus to repeat prose formulæ. These prose formulæ constitute what is called the Yajurveda. For instance he says इषे त्वा इति शाखाश्छिनत्ति.

3 Just as the Ṛigveda is the Veda of the Hotṛi priests and the Yajurveda of the Adhvaryus, so there is a third class of priests that have a whole Veda for themselves. These are the Udgâtṛi priests. Their Veda is the Sâmaveda. It is not a separate composition but mainly a selection from the Ṛigveda. These hymns of the Ṛigveda are chanted by the priests in particular modes of singing. One hymn is chanted in more than one or two different airs. This is the earliest music belonging to the Aryans of India.

4 The fourth is the Atharvaveda. This Veda is least taken care of from the remote times. It is not allowed to be as ancient as the other three Vedas. The Atharvaṇa is similar in character to the Ṛigveda. There are hymns—prayers and praises of deities. The only difference is that the Atharvaṇa has a stamp of a more modern age when Brahmanical hierarchy had established itself though perhaps not in that rigour which characterises it in still more recent times. Some of the hymns that are here, occur in the 10th Mandala of the Ṛigveda which is the latest. These hymns are out of harmony in Ṛigveda while in the Atharvaṇa they speak of the present and are quite appropriate. There are in the Atharvaṇa some original hymns, but they seem to be looked upon as the production of lower families. These must have received recognition as the fourth Veda with great difficulty. This Veda has no share in any sacrifice.

Now we come to the second stage of Vedic literature, namely, Brâhmaṇas. Between the Samhitâs and the Brâhmaṇas must have elapsed a long period. Brâhmaṇas are works attached to the Vedas giving information as regards the conduct of a sacrifice. They enter in certain places into linguistic questions. Sometimes they light on philosophical speculations, but the chief object of the Brâhmaṇas is to fix the ritual.

1 The Brâhmaṇas of the Ṛigveda are two—the Aitareya and Kaus'itaki. Both deal with sacrifices. They explain the use of particular hymns on particular occasions by legends that gave rise to the hymns. The two Brâhmaṇas of the Ṛigveda do not differ much. The same matter is dealt with in both with a different arrangement. The Kaus'itaki seems to be the later of the two. It describes many sacrifices among which the Soma is the chief, while the Aitareya deals with the Soma sacrifice only. The Ṛigveda Brâhmaṇas only touch upon those parts of the sacrifices with which the Hotṛi priest has to do anything. These Brâhmaṇas are therefore the handbooks of the Hotṛi priests.

The word Brahmaṇa is sometimes used in a wider sense and then it includes a literature called Upanishads. These works deal with the considerations of the secrets of the soul of man and the mystery of this Universe. Other portions of the Brâhmaṇas are the Âraṇyakas distinguished from Brâhmaṇas proper by the fact that

they (the Âraṇyakas) are to be repeated in the forests and not in houses. The Âraṇyakas mark a period of advancement in human thought. At present the Âraṇyakas are repeated only in temples. To the Aitareya Brahmaṇa there are five Âraṇyakas.

2 Yajurveda is of two kinds–Taittirîya and Vâjasaneya or the Black and White. The Mantras are the same in both. There is a difference between the Yajurveda and the Ṛigveda. Ṛigveda contains only the hymns which are to be used at the time of the sacrifices. The Yajurveda contains the Mantras or the formulæ as well as the guidance in matter of ritual. Thus the portion which ought properly to be put into a Brâhmaṇa is put in the Yajurveda.

This is, however, with regard to the Krishṇa Yajurveda. When Yâjnavalkya promulgated the White Yajurveda, he separated the Mantras from the Brahmanical portion. The Brahmanic portion thus disengaged in the S'atapatha Brâhmaṇa and this, contains a variety of speculations and legendry accounts. It goes without saying that the S'atapatha Brâhmaṇa gives directions only to the Adhvaryu priests in matters of ritual. This contains descriptions of sacrifices and As'vamedha among them. This also contains an Upanishad called the Bhṛihadâraṇyaka which is of a purely speculative and legendery character. This is a very great work and must have been in composition for a very long period by a variety of writers in a variety of places.

3 The Brâhmaṇas of the Sâmaveda seem to be of later date than the S'atapatha. These are the Shadvins'a and the Adbhuta Brâhmaṇa. These are recited by the Chhandogas. They are for the guidance of the Udgâtṛi priests. These are of later date, for they mention temples and deities of human functions. Still it is curious that the number of Sâmveda Brâhmaṇas is said to be eight by Sâyaṇa and by Kâtyâyana who says that in these eight no accent is marked.

There were many schools in which the Vedas were learnt by heart. There were no written editions published so as to prevent difference in readings. They were orally transmitted. The members of one school had their own recension. This gave rise to what are called Charaṇas or S'âkhâs. These S'âkhâs are interested in the propagation and preservation of their own recensions. They had their own code of sacrificial rites. These are the Brâhmaṇas. They explained in their own way the occasions on which hymns were composed. They criticized the opinions of the different Charaṇâs. Thus the Kaus'itaki has opposed some opinions of the Tâṇḍya Brâhmaṇa. The

Charaṇas that do not see anything wrong in the Brâhmaṇas of their neighbouring Charaṇas often accept their Brâhmaṇas. The Kaus′itaki has united the S′akala and the Bâshkala S′akhâs. Still in the different parts of the country there were many Charaṇas and there were many Brâhmaṇas. The literature of this class grew to a fearful extent and the study of this whole mass became in time a difficult thing. Their practical use was for sacrifices, and therefore a new mode of compressing that much—as will be enough for sacrifices—came into being. This gave rise to the Sûtra literature. Various Brâhmaṇas on every Veda were consulted and the Sûtras were substituted for the Brâhmaṇas in matters of ritual. Every Veda thus had its Sûtras just as it had the Brâhmaṇas and the Samhitâs. Thus sprang the Kalpa or ceremonial Sûtras for each Veda.

1 For the guidance of the Hotṛi priests were composed Sûtras by Âs′valâyana. These Sûtras are for the Ṛigvedins of S′âkala, Bâshkala and other S′âkhâs. This we are to gather because he teaches the use of hymns that do not occur in the present recension of Veda that we have, that is of the S′âkala S′âkhâ. The sacrifices are the same, still certain Prayogas differ. It is said that before Âs′valâyana Sûtras were composed, the Kaus′itakî S′âkhâ used Sânkhyâyana Sûtras for the ritual of the Hotṛi. It is asserted that Sânkhyâyana Sûtras are prior to Âs′valâyana, though Sânkhyâyana Brâhmaṇa which is only another name for Kaus′itaki Brahmaṇa is later than Âs′valâyana or the Aitareya Brâhmaṇa. So says Hiraṇyakeshî.

2 The Sûtras for the Adhvaryu priests are composed by Kâtyâyana. These are adopted by Kâṇva and Mâdhyandina S′âkhâs.

3 The Sûtras for the Udgâtṛi priests are composed by Lâtyâyana. These were adopted by the Kauthuka S′âkhâ. The Sûtras adopted by the Râṇâyaṇîya Charaṇas called Drâhyâyaṇa Sûtras, are like Lâtyâyana Sûtras.

Besides the Kalpa Sûtras for the sacrificial ritual there are other Sûtras for other small sacrifices and some sundry ceremonies. These are Âs′valâyana Gṛihya Sûtras for the Ṛigvedins for such ceremonies as Upanayana, S′ravaṇi, Vais′vadeva.

२ पारस्करकात्यायनगृह्यसूत्र्‌स for शुक्लयजुर्वेदिन्‌स. ३ गोभिलगृह्यसूत्र्‌स for साम्वेदिन्‌स

Later on the Sûtra style was adopted for other than sacrificial purposes such as scientific and philosophical.

As the Vedas—the hymns—were to be used in the sacrifice, they had to be learnt by heart. The Brâhmaṇas taught the uses of the Mantras, gave directions as to when particular formulæ were to be repeated. There was in like manner a literature that laid down rules for the modulation of voice, for the accent and emphasis, that laid down rules of sandhi, that, in fact, gave every guidance in regard to the recitation of the Vedas. Occasionallv they touched on questions of grammar, but that was not the chief aim of this literature. This literature is called the " Prâtis'âkhyas. " As there were various recensions of each Veda differing with the different Charaṇas and S'âkhâs, there were Prâtis'âkhyas corresponding to each of these. They were all written for this practical purpose. They fix the texts of the Vedas for the study and preservation of which, injunctions are given in these. In this manner we can detect the alterations effected by a later hand.

Notwithstanding the fact that there were as many Prâtis'âkhyas as there were Charaṇas, we have only at this day one Prâtis'âkhya for each Veda. ' The style of these is free from cumbrous ornaments and unnecessary subtleties. It is their object to teach and not to edify; to explain not to discuss. '

1 The first Prâtis'âkhya is the S'âkala Prâtis'âkhya by S'aunaka. He wrote for the S'âkalas but did not always like what they said. Still he excused them on the ground that they followed S'âkala Pitâ or S'âkala. He himself however, did not bind himself to follow either. There is one of the Sâkala Prâtis'âkhyas as preserved by Sâunaka's pupils, who themselves formed a new Charaṇa under his name and are known as S'aunakîyas. This Prâtis'âkhya does not correspond to the edition of Ṛigveda that we have. What is true of this Ṛigveda Prâtis'âkhya is true of every other Prâtis'âkhya we have got, in other words none of the Prâtis'âkhyas corresponds to the edition of the Vedas in our hands.

2 The second is the Prâtis'âkhya of the Black Yajurveda. It quotes several Charaṇas of the Krishṇa Yajurveda such as Taittirîyas, Âhvârakas, Aukhîyas and Bhâradvâjins. Its grammatical terminology is less advanced and less artificial than that of the Prâtis'âkhya of the S'ukla Yajurveda.

3 The third is the Prâtis'âkhya of the Mâdhyandins a sub-division of the Vâjasaneyas—but really of the Kâtyâyanîyas. This shows considerable advancement in grammatical technicality. This Kâtyâyana and the Vârtikakâra on Pâṇini are the same as Max Muller

thinks it. 'He could deal both with Vedic and ordinary language. He himself distinguishes between 'ॐ and अथ.' Some of the Prâtis'âkhya Sûtras are imperceptibly united with Pâṇini's text.

4 The fourth is the Prâtis'âkhya called S'aunakîya Chaturâdhyâyikâ. The author of this is not the S'auanka of the S'âkala Prâtis'âkhya. This is Atharvaṇa Prâtis'âkhya. Still the author may be one of the Charaṇas of S'âunaka. The grammatical terminology of this is far in advance of that of Kâtyâyana Prâtis'âkhya and seems to be later than this, since what Kâtyâyana says applies to this S'aunaka alone.

5 Sâmatantra may be taken to be Sâma Prâtis'âkhya. So says Max Muller who mentions this in the Charaṇavyûha.

In what goes above, little has been said about the 4th or the Atharvaṇa Veda except about its Samhitâ and the Prâtis'âkhya. It is not separately used in ritual. It is the least taken care of by the Brâhmaṇas. Still it has the dignity of Veda and advantage of this has been taken by men who want to blow their own trumpet. With this Veda are associated a number of Upanishads or Âraṇyaka Brâhmaṇas. The original Upanishads are some twenty. Many are added afterwards in praise of the favourite deities of pushing men. Thus men have taken undue advantage of the sacred name of Veda and thus the Atharvaveda is tampered with as Dr. Bhândârkar once indignantly said 'in the most unconscionable manner.' There is a Khandobopanishad and there is an Allopanishad and there may be tacked on this Veda tomorrow a Universityupanishad.

It is impossible to ascertain with any very great accuracy the dates of the several portions of this vast Vedic literature. It is beyond all doubt that the Rigveda is the oldest; but various portions of this Veda too, are to be ascribed to widely separated periods of time. The antiquity of the Vedas is and will continue to engage the brains and pens of eminent scholars of the West and the East, but so far as definite chronology is concerned, we are almost hopeless of having any. There are indications in the body of the hymns to refer some hymns to later and some to earlier periods. The principles of determining these are also varying and they are noticed in their proper place in the notes. Astronomical allusions, however, have been

made use of by critics to arrive at some chronological data. Prof. B. G. Tilak's conclusions seem to be accepted now by the majority of Vedic scholars. He arrives at the conclusion that the Vedic hymns are composed at three different periods, and the oldest may reach 6000 B. C. However reluctant some European scholars may be to accept the conclusions of Hon'ble Mr. Tilak's Orion, it will be very difficult for them to controvert these. We, who have in astronomical matters to depend on others, see no reason to demur to thankfully commend the intelligent labours of Prof. Tilak in this field. At any rate so long as his conclusions are unchallenged and unrefuted, we must refer the Vedas to an antiquity longer than Weber, Max Muller and many other European scholars are willing to allow.

There was a time in India when the Ṛigveda received the attention of the most intelligent people of the land. It must have become apparent to the reader how pains-taking the Hindus were in their study of the Ṛigveda, how jealous they were of any tampering with the text. Schools arose who put interpretations on the Veda in their own way. Individuals became famous for their extraordinary labours in that department. Altogether, there was, a brisk activity in this matter and we have to mourn at this distance the loss of that vast literature on this all important subject. We have, however, an idea of what it must have been from Yâska and Pâṇini, who quote a host of authors by name and also mention schools such as the Aitihâsikas, the Nairuktas, the Parivrâjakas, the Vaiyâkaraṇas, the Yâjnikas. Bad days came on India in the matter of literary advancement as in advancement along all other lines. Independent thought disappeared and more elaborate modes of study came into existence. Literature, like religion, became cold and formal. Theological and philosophical wrangling brought into being thoroughly antagonistic schools, all endeavouring in their own hair-splitting manner to establish the divine character of their own tenets. The old texts were all respected, but not studied in the simple spirit of the composers. Controversial elements were introduced and the pure fountain of the old philosophical literature was defiled by being turned to party purposes, till that inspiring literature was thrown aside and people began to think more of the artificial literature of later days than of the natural heart-pourings of the old Rishis and their devout followers. Re-action seems to have taken place in the kingdom of Vijayanagara, the sole centre of Brahmanical lore towards the close of

the middle ages in the Deccan. There, the Vedas and the Upanishads were again taken up in right earnest but the Paṇdits, who were thoroughly imbued in the scholastic mode of thought, were little fitted to separate wheat from chaff. The tendency, however, was in the right direction and a longer life to that Hindu kingdom might have done something for the ancient literature of India. But it was no match for the growing Mahomedan power and the ancient literature of India had to wait for some centuries more. All honour to the Vaidikas, however, who have preserved the Vedas and Vedângas from destruction by an alien and unsympathetic, not to say a hostile race. At last a people, ambitious to connect themselves with the home of the Vedas and seeking to find information of their remote ancestors, have taken deep interest in this subject and during the last century more has been done for the Vedas by foreigners than by the people of this country. The grand work of an excellent edition of the Ṛigveda with Sâyaṇâchârya's commentary was undertaken and carried out, with the help of India's money, in a strange land and under most unfavourable circumstances. The work must indeed have been, as we see it actually described by Prof. Max Muller from time to time, quite an uphill ascent to all the people concerned. Within less than half the expenditure and with one tenth of the worry and trouble, the same work could have been done on the congenial soil of India. This does not mean any disparagement to the great Bhatta Moksha Muller, but a regret for the woeful neglect of duty on the part of our own people in the matter. In the intellectual no less than in the material world, we are allowing others not indeed to steal a march over us, but to push us back and tread us down quite in broad day-light. If we refer to the list of workers in the field of the Veda given at the end of Prof. Max Muller's Vedic hymns in the Series now well-known as 'the Sacred Books of the East,' we shall find nearly every European leading nation represented. It is not here possible nor necessary to mention their names and works, but we must be thankful to them for all their zeal and enthusiasm in the matter. Whereas, formerly Yâska quoted Gârgya, Kautsa, Aurṇavâbha and others, we have to quote Max Muller, Muir, Wilson and others, and this we believe is no small honour to these eminent scholars, of which they must be justly proud. It must not be supposed that there is no work remaining for future heroes that may desire to break a lance in the field. Much as has been done, more, much more can be and yet remains to be done.* The Veda has not been satisfactorily interpreted. The

* शिक्षा, व्याकरण, छंदस्, निरुक्त, कल्प and ज्योतिस्.

difficulties of Sâyaṇa the great commentator have not been all solved. His mistakes have not been all corrected. The light of collateral languages has not been thoroughly availed of; more particularly Zend has yet to be drawn upon. Dr. Haug has done good service in that direction, but others are not known to have followed him. There is no doubt that the Zend literature will aid the study of the Veda to a great extent. The two languages are quite akin to the pronouns, and particles, many words almost coinciding. As proof of this we shall give in our notes some of the Zend words. The present writer is very sorry that he has not been able to acquire a knowledge of that language decent enough to advance anything like sensible guesses of the meaning of Vedic passages by the light of its literature. He is convinced, however, that in cases of words used rarely in the Veda, a flood of light is likely to pour from that direction. The old Persians and the old Aryans have many things so common that they cannot but explain each other. Some of their deities, some of their customs, some of their rites and ceremonies and some of the names of their priests are so thoroughly identical.* For the present, our students have to satisfy themselves with what Sâyaṇâchârya has done and what such eminent scholars as Prof. Max Muller, Williams, Colebrooke Wilson, Whitney, Haug, Muir, and nearer home Dr. Peterson have done. It would be doing injustice to the memory of a gentleman of indefatiguable industry to omit all mention of the Vedârthayatna of the late Râo Bahâdur Shankara Pânduranga Paṇdit. The present annotator owes a deep debt of gratitude to all these, from whose works he has received very valuable assistance.

Before concluding this preface, I must express my profound sense of satisfaction that my revered teacher Dr. Bhândârker has very kindly permitted me to launch my first humble production into the world under his own encouraging auspices. It was no doubt a serious drawback that I could not do my work directly under his eye, so as to derive the benefit of his critical faculty and of his increasing familiarity with the German language. My thanks are due to gentlemen that have helped me in one way or the other, but they are particularly due to the Proprietors of the Nirṇaya-Sâgara Press, who alone in this presidency could have undertaken the publication of this work without any immediate prospect of pecuniary gain. My own object in taking this edition in hand is very modest and if that is accomplished to a certain extent, I shall feel myself amply rewarded.

---

* Dr. Haug's preface to the Aitareya Brâhmaṇa.

4th August 1895,
Rajaram College,
Kolhapur.

V. G. BIJÂPURKAR.

1000,

अष्टक - अध्याय - वर्ग - मंडल - अनुवाक - सूक्त

8 64 10

Shatha

ऋक्संग्रहः।

सायणाचार्यभाष्यसंवलितः।

(मं० १ सू० २५)

प्रथमोष्टकः द्वितीयोऽध्यायः १६ वर्ग १ मण्डल ६ अनुवाद २५ सूक्त
ऋचा 1.

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं। मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव। वरुण। व्रतं॥ मिनीमसि। द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वंति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवंतः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्विति शेषः ॥ यथा। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते। फि० ४. १५.। इति सर्वानुदात्तत्वं। मिनीमसि। मीञ् हिंसायां। इदंतो मसिः। पा० ७. १. ५८.। क्र्यादिभ्यः श्ना। मीनातेर्निगमे। पा० ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वं। ई हल्यघोरितीकारः। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ / 2

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः। मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा। नः। वधाय। हत्नवे। जिहीळानस्य। रीरधः॥ मा। हृणानस्य। मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हत्नवे हंतुः पापहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु। हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय च अस्मान् रीरधः॥ वधाय। हनश्च वध इत्यदंतो वधशब्दः। उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तः। हत्नवे। हन हिंसा-

गत्योः । कृहनिभ्यां क्नुः । उ० ३. ३०. । इति क्नुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । हेडृ अनादरे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हृणानस्य । हृणीङ् लज्जायां । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

वि मृ॒ळीका॒यं ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न सं॑दि॒तं । गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळीका॒य । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्वं॑ । न । सं॒ऽदि॒तं ॥ गीः॒ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रांतमश्वं न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रांतमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । षिवु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा षिञ् बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः॒ पत॑न्ति॒ वस्य॑इष्टये । वयो॒ न व॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

परा॑ । हि । मे॒ । विऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये ॥ वयः॑ । न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतंति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वम् ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे। मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा। क्षत्रऽश्रियं। नरं। आ। वरुणं। करामहे॥ मृळीकाय। उरुऽचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन्काल आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम। कीदृशम्। क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारम्। उरुचक्षसम् बहूनां द्रष्टारम्। क्षत्रश्रियम्। क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः। क्विप् च। पा० ३. २. १७८.-इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नरम्। ऋदोरबित्यबंत आद्युदात्तः। करामहे। करोतेर्व्यत्ययेन शप्। उरुचक्षसम्। चक्षेर्बहुलं शिच्च। उ० ४. २३२.। इत्यसुन्। शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः॥

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः। धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत्। इत्। समानं। आशाते इति। वेनंता। न। प्र। युच्छतः॥ धृतऽव्रताय। दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः। तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते अश्नुवाते। न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः॥ आशाते। अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ। अत आदेः। पा० ७. ४. ७०.। इत्यात्त्वम्। अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च। पा० ७. ४. ७२.। इति नुडभावः। वेनंता। वेनतिः कांतिकर्मा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रयुच्छतः। युच्छ प्रमादे। दाशुषे। दाशृ दान इत्यस्माद्दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपातितः। वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम्। शासिवसिघसीनां चेति षत्वम्॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पतंतां। वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद। यः। वीनां। पदं। अंतरिक्षेण। पतंतां। वेद॥ नावः। समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद। तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति।

सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वीनाम् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । पततां । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थे । समुद्राभ्राद्धः । पा० ४. ४. ११. । इति घप्रत्ययः ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः ॥ वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेद जानाति । यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत्॥ मासः । पद्दन्नित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्व्यष्टनः संख्यायाम् । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वम् । संख्या पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे । प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमो विट्प्रत्ययः । विड्वनोरित्यात्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषां संतीति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । पा० ५.२. ९४. । मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम् । ६. १. १९५. १. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वम् । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । नच तिङ्ङतिङ इति निघातः । यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ॥ वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति । वातस्य । असिहसीत्यस्मिन्ना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रम् । पा० ६. १. १६०. । इति स्तोत्रवाच

कस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनांतोदात्तत्वम् । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ॥ सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु निषसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि । कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलच इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्वसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायाम् । पश्यति । पाघ्रेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥ कर्त्वा । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतेस्त्वन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववच्छेर्लोपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् ॥ प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् करोतु । किं च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा तृतीयाया आत्वादेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लित्स्वरेण बाध्यते । क्त्वादयश्चेत्तन्न भवति । अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो वा लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छांदसे लुङि कृमृदृरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलम् । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥

बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिजं॑ । परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे ॥ १३ ॥

बिभ्र॑त् । द्रा॒पिं । हि॒र॒ण्यय॑ं । वरु॑णः । व॒स्त॒ । नि॒ःऽनिजं॑ ॥ परि॑ । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे॒ ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गतौ । द्रापयतीपून्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववदडभावः । निर्णिजम् । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । क्विप् चेति क्विप् । निषेदिरे । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्गत्यर्थकर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपौ । सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥

न यं दि॒प्संति॑ दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वा॑णो॒ जना॑नां । न दे॒वम॒भिमा॑तयः ॥ १४ ॥

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः। जनानां॥ न। देवं। अभिऽमातयः॥ १४॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छंतो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति। जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यंति। अभिमातयः पाप्मानः। पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात्। देवं तं वरुणं न स्पृशंति॥ दिप्संति। दंभु दंभे। अस्मात्सनि सनीवंतर्धेत्यादिना। पा० ७. २. ४९.। इडभावः। हलंताच्च। पा० १. २. १०.। इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कित्वादिंभ इच्च। पा० ७. ४. ५६.। इति दकारात्परस्याकारस्येकारः। अनिदितामिति नलोपः। भष्भावाभावश्छांदसः। पा० ८. २. ३७.। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। पा० ७. ४. ५८.। इत्यभ्यासलोपः। शपः पित्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः। सन्नंताद्दंभेः सनाशंसभिक्ष उरित्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः। द्रुह जिघांसायाम्। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप्। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या। अस्माकमुदरेष्वा॥ १५॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ॥ अस्माकं। उदरेषु। आ॥ १५॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे सर्वतः कृतवान्। स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असामि संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान्। विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे॥ मानुषेषु मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। पा० ४. १. १६१.। इत्यञ्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। चक्रे। प्रत्ययस्वरः। असामि। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्। पा० ६. २. २. १.। इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यशः। अशेर्युट् चेत्यसुन्। उदरेषु। उदि दृणाते रजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च। उ० ५. १९.। इत्यल्। लित्स्वरः। गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु। इच्छंतीरुरुचक्षसं॥ १६॥

परा। मे। यंति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु॥ इच्छंतीः। उरुऽचक्षसं॥ १६॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परायंति

पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छंति। तत्र दृष्टांतः। गावो न। यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छंति तद्वत्। गव्यूतीः। गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन्। गोर्यूतौ छंदसि। पा० ६. १. ७९. २.। इत्यवादेशः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा यूतिर्यवनम्। गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। इच्छंतीः। इष इच्छायाम्। लटः शतृ। तुदादिभ्यः शः। इषुगमियमां छ इति छत्वम्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं। होतेव क्षदसे प्रियं॥ १७॥

सं। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं॥ होताऽइव। क्षदसे। प्रियं॥ १७॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतम्। अंजःसवाख्ये कर्मणि संपादितम्। अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अश्नासि। पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै संभूय प्रियवार्ता करवावहै॥ वोचावहै। लोडर्थे छांदसे लुङि ब्रुवो वचिः। अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः। वच उमित्युमागमे गुणः। व्यत्ययेन टेरेत्वम्। यद्वा लोट एव लुङादेशः। स्थानिवद्भावादैत्वम्। आभृतम्। हृग्रहोर्भः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि। एता जुषत मे गिरः॥ १८॥

दर्शं। नु। विश्वऽदर्शतं। दर्शं। रथं। अधि। क्षमि॥ एताः। जुषत। मे। गिरः॥ १८॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान्खलु। क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबंधिनमधिदर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि। एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत वरुणः सेवितवान्॥ दर्शम्। दृशेरिरितो वा। पा० ३. १. ५७.। इति च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि गुणः। पा० ७. ४. १६.। इति गुणः। विश्वदर्शतम्। दृशेर्भृमृदृशीत्यादिना। उ० ३. १०९.। अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वम्। यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्। पा० ६. २. १०६.। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। क्षमि। आतो धातोः। पा० ६. ४. १४०.। इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । श्रुधि । हवं । अद्य । च । मृळय ॥ त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । किं च । अद्यास्मिन्दिने मृळय अस्मान्सुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा. ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । अस्माल्लिट्यादेचः । पा. ६. १. ४५. इत्यात्वम् । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ॥ सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । ग्मः । ग्मेत्येतद्भूनामसु पठितम् । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । पा. ३. २. ७४. । इति मनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्ऽतमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत ॥ अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विचृत वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानवचृत अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमम् । उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वम् । मुमुग्धि । मुच्ऌ मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः हुझल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । चृत । चृती हिंसाग्रंथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसे प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

(मं० १ सू० ३२)

२.

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ॥ अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार । तस्येंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चादपो जलानि ततर्द हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां सम्बंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि । शूर वीर विक्रांतौ । ण्यंतादचो यदिति यत् । णेरनिटीति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्वीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । चकार । णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तकारलोपः । अहिम् । आङ्पूर्वाद्धंतेराङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च उ० । ४. १३९. । इञ्प्रत्ययः आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वेञो डित् समाने ख्यश्चोदात्त इति डित्त्वं पूर्वपदांतोदात्तत्वं चानुकृष्यते । ततष्टिलोपे पूर्वपदोदात्तत्वम् । ततर्द । उतृदिर् हिंसानादरयोः । तिङ्ङतिङ इति

निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधमंडार्थेभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. । इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष । वाश्राऽइव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वर्यं । ततक्ष ॥ वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् हतवान् । अस्मा इंद्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः प्राप्ताः । तत्र दृष्टांतः । वाश्रा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छंति तद्वत् । शिश्रियाणम् । श्रिञ् सेवायाम् । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः । चित इत्यंतोदात्तत्वम् । स्वर्यं । स्तृ गतौ । अस्मात्सुपूर्वादृहलोर्ण्यदिति ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः । यद्वा स्तृ शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । वाश्यंत इति वाश्राः । वाश्ट शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य । आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ॥ आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निंद्रः सोममवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यंते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् पीतवान् । मघवा धनवानिंद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवान् । वृषायमाणः वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. इति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्धातोरंतोदात्तत्वे क्यङंताद्धातोरंतोदात्तत्वम् । सायकम् । षिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः ण्वुल् । लित्स्वरेणाद्युदात्त-

त्वम्। प्रथमजाम्। प्रथमं जायत इति प्रथमजाः। जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोरित्यात्वम्॥

यदिंद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः। आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥४॥

यत्। इंद्र। अहन्। प्रथमऽजां। अहीनां। आत्। मायिनां। अमिनाः। प्र। उत। मायाः॥ आत्। सूर्यं। जनयन्। द्यां। उषसं। तादीत्ना। शत्रुं। न। किल। विवित्से॥ ४॥

उत अपि च हे इंद्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवानसि। आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबंधिनीर्मायाः प्रामिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि। अनंतरं सूर्यमुषसमुषःकालं द्यामाकाशं च जनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीमावरकांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवान्खलु॥ अहन्। हंतेर्लङि हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनाम्। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्च। पा० ५. २. ११६.। इति मत्वर्थीय इनिः। अमिनाः। मीञ् हिंसायाम्। क्रैयादिकः। मीनातेर्निगमे। पा० ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वम्। तादीत्ना। तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल। निपातस्य चेति दीर्घत्वम्। विवित्से। विद्लृ लाभे। क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिंद्रो वज्रेण महता वधेन। स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥५॥

अहन्। वृत्रं। वृत्रऽतरं। विऽअंसं। इंद्रः। वज्रेण। महता। वधेन॥ स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५॥

अयमिंद्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृत्रतरमतिशयेन लोकानामावरकमंधकाररूपम्। यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वाञ्छत्रून्तरति तं वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुर्यथा भवति तथाहन् हतवान्। अंसच्छेदने दृष्टांतः। कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव। यथा वृक्षस्कंधाश्छिन्नाः भवंति तद्वत्। तथा सत्यहिर्वृत्रः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते शयनं करोति। छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः॥ वृत्रतरम्। वृतु

वर्तने। स्फायितंचीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृत्रशब्दः। वृत्रेणावरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः। तरतेः पचाद्यच्। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तरपि तु व्यत्ययेन। व्यंसम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम्। वधेन। हनश्च वध इति भावेऽप्। तत्संनियोगेन धातोर्वधादेशः। स चांतोदात्तः। अंतस्याकारस्यातो लोप इति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम्। विवृक्णा। ओव्रश्चू छेदने। कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। ओदितश्च। पा० ८. २. ४५.। इति परत्वान्निष्ठानत्वम्। ततो व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः। पा० ८. २. ६. ६.। इति। नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात् षत्वं न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव। पा० ८. २. १.। इति चोः कुरिति कुत्वम्। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। शयते। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। पृथिव्याः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं। नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुः॥ ६॥

अयोद्धाऽइव। दुःऽमदः। आ। हि। जुह्वे। महाऽवीरं। तुविऽबाधं। ऋजीषं॥ न। अतारीत्। अस्य। संऽऋतिं। वधानां। सं। रुजानाः। पिपिषे। इंद्रऽशत्रुः॥ ६॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो हर्षयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धृरहित इवेंद्रं आजुह्वे हि आहूतवान्खलु। कीदृशमिंद्रम् महावीरम्। गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतम्। तुविबाधम् बहूनां बाधकम्। ऋजीषम् शत्रूणामपार्जकम्। अस्येदृशस्येंद्रस्य संबंधिनो ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत्। पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरीतुं नाशक्नोत्। इंद्रशत्रुः इंद्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे सम्यक् पिष्टवान्। सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः॥ अयोद्धा इव। न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्यृतश्च। पा० ५. ४. १५३.। इति कबभावः। जुह्वे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। अभ्यस्तस्य च। पा० ६. १. ३३.। इति संप्रसारणम्। उवङादेशाभावश्छांदसः। यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्नुवोः सार्वधातुके। पा० ६. ४. ८७.। इति यणादेशः। अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते। इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात्। न चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम्। अनेकाच्त्वाभावात्। अने-

काच इति हि तत्रानुवर्तते। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वम् हि चेति निघातप्रतिषेधः। महावीरम्। महांश्चासौ वीरश्च महावीरः। आन्महतः। पा० ६. ३. ४६.। इत्यात्वम्। तुविबाधम्। बाधृ विलोडने। तुवीन् प्रभूतान्बाधत इति तुविबाधः। पचाद्यच्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। समृतिम्। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। रुजानाः। रुजो भंगे। रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः। रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि। नि० ६. ४.। इति यास्कः। व्यत्ययेन शानच्। तुदादिभ्यः शः। नुमभावश्छांदसः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। पिपिषे। पिष्लृ संचूर्णने। व्यत्ययेन लिट्। इंद्रशत्रुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान।
वृष्णोवध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥ ७॥

अपात्। अहस्तः। अपृतन्यत्। इंद्रं। आ। अस्य। वज्रं। अधि। सानौ। जघान॥ वृष्णः। वध्रिः। प्रतिऽमानं। बुभूषन्। पुरुऽत्रा। वृत्रः। अशयत्। विऽअस्तः॥ ७॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः। अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इंद्रमुद्दिश्यापृतन्यत्। पृतनां युद्धमैच्छत्। द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः। अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कंधेऽध्युपरि वज्रमाजघान इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान्। अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः। वध्रिश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः। स वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्तस्ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान्॥ अपात्। बहुव्रीहौ पादशब्दस्यांत्यलोपश्छांदसः। अहस्तः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। अपृतन्यत्। सुप आत्मनः क्यच्। कव्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः। बुभूषन्। सनिग्रहगुहोश्च। पा० ७. २. १२.। इतीट्प्रतिषेधः। पुरुत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। पा० ५. ४. ५६.। इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः। अशयत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। व्यस्तः। असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणिः क्तः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव॥ ८॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतियंति अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहंत्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलाभेन तु मनुष्यास्तुष्यंतीर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव महीगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नम् । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वम् । अमुया । सुपां सुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् । शीङः सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणः । धातोर्ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायाम् । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेत इति पत्सुतःशीः । क्विप् चेति क्विप् । तसि पद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते इतराभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ५. ३. १४. । इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेंद्रो अस्या अव वधर्जभार । उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नी॒चाऽव॑याः । अ॒भ॒व॒त् । वृ॒त्रऽपु॑त्रा । इंद्रः॑ । अ॒स्याः॒ । अव॑ । वधः॑ । ज॒भा॒र॒ ॥ उत्ऽत॑रा । सूः । अध॑रः । पु॒त्रः । आ॒सी॒त् । दानुः॑ । श॒ये॒ । स॒हऽव॑त्सा । न । धे॒नुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावयाँ न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृत्रस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार प्रहृतवान् । तदानीं सूर्मातोत्तरोपरि स्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत् । साच दानुर्दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवतीति । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् । नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । न्यंचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यंच्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् । अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वम् । समासे लुगभावश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हंतेर्वधादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । हृग्रहोर्भ इति भत्वम् । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भं विमुंचतीति सूर्माता । क्विप् चेति क्विप् । दानुः । दोऽवखंडने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । शये । लटि । लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० । ७. १. ४. १. । इति तलोपः । शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

अ॒ति॒ष्ठं॒ती॒नाम॑निवेश॒नानां॒ काष्ठा॑नां॒ मध्ये॒ निहि॑तं॒ शरी॑रं ।
वृ॒त्रस्य॑ नि॒ण्यं वि च॑रं॒त्यापो॑ दी॒र्घं तम॒ आश॑य॒दिंद्र॑शत्रुः ॥ १० ॥

अति॑ष्ठंतीनां । अ॒नि॒ऽवे॒श॒नानां॑ । काष्ठा॑नां । मध्ये॑ । निऽहि॑तं । शरी॑रं ॥ वृ॒त्रस्य॑ । नि॒ण्यं । वि । च॒रं॒ति॒ । आपः॑ । दी॒र्घं । तमः॑ । आ । अ॒श॒य॒त् । इंद्र॑ऽशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य शरीरमापो विचरंति विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहंति । कीदृशं शरीरम् । निण्यम् निर्नामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् अतिष्ठंतीनाम् स्थितिरहितानाम् । अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्रवहणस्वभावादेतासाम् मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इंद्रशत्रुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशायत् सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवे-

शनानाम्। निविशंत्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानम्। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्। तद्रहितानाम्। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। क्रांत्वा स्थिताः काष्ठाः। पृषोदरादिः। निहितम्। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। अत्र यास्कः। अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः। शरीरम्। शृणातेः शम्नातेर्वा। वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरंति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रशत्रुः। तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका। नि० २. १६.। इति॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार॥ ११॥

दासऽपत्नीः। अहिऽगोपाः। अतिष्ठन्। निऽरुद्धाः। आपः। पणिनाऽइव। गावः॥ अपां। बिलं। अपिऽहितं। यत्। आसीत्। वृत्रं। जघन्वान्। अप। तत्। ववार॥ ११॥

दासपत्नीः। दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः। अत एवाहिगोपाः अहिः वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः। गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न प्रवहंति तथा निरोधनम्। एतदेव स्पष्टीक्रियते। आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति। तत्र दृष्टांतः। पणिनेव गावः पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः। अपां यद्बिलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृत्रेण निरुद्धमासीत्। तद्बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान्हतवानिंद्रोऽपववार अपवृतमकरोत्। वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान्। अत्र यास्कः। दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरे तस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति। निरुद्धा आपः पणिनेव गावः। पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक्पण्यं नेनेक्ति। अपां बिलमपिहितं यदासीत्। बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। नि० २. १७.। इति॥ दासपत्नीः। दसु उपक्षये। दासयतीति दासो वृत्रः। पचाद्यच्। चित इत्यंतोदात्तत्वम्। दासः पतिर्यासां। विभाषा सपूर्वस्य। पा० ४. १. ३४.। इति ङीप्। तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा दासस्य पालयित्र्यः। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अहिगोपाः। गुपू रक्षणे। गोपायतीति गोपाः। आयादय आर्धधातुके वा। पा०

३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः क्विप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यासाम् । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर् आवरणे । झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्वसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम् । क्रादिनियमप्राप्तस्येटो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

अश्व्यो॒ वारो॑ अभव॒स्तदि॑न्द्र सृ॒के यत्त्वा॑ प्र॒त्यह॑न्दे॒व एकः॑। अज॑यो॒ गा अज॑यः शूर॒ सोम॒मवा॑सृजः॒ सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न् ॥१२॥

अश्व्यः॑ । वारः॑ । अ॒भ॒वः॒ । तत् । इ॒न्द्र॒ । सृ॒के । यत् । त्वा॒ । प्र॒ति॒ऽअह॑न् । दे॒वः । एकः॑ ॥ अज॑यः । गाः । अज॑यः । शू॒र॒ । सोम॑म् । अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । सर्त॑वे । स॒प्त । सिन्धू॑न् ॥ १२ ॥

सृके वज्रे । सृको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् । तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेंद्र सोममजयः जितवान् । तथाच तैत्तिरीयाः । त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासं हा सोममपिबदिति । सप्त सिंधून् । इमं मे गंग इत्यस्यामृच्याम्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतुमवासृजः त्यक्तवान् । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नास्मै॑ वि॒द्युन्न त॑न्य॒तुः सि॑षेध॒ न यां मिह॒मकि॑रद्ध्रा॒दुनिं॑ च । इन्द्र॑श्च॒ यद्यु॑यु॒धाते॒ अहि॑श्चो॒ताप॒रीभ्यो॑ म॒घवा॒ वि जि॑ग्ये १३

न। अ॒स्मै॒। वि॒ऽद्यु॒त्। न। त॒न्य॒तुः। सि॒से॒ध॒। न। यां। मिहं॑। अकि॑रत्। ह्रा॒दुनिं॑। च॒॥ इंद्रः॑। च॒। यत्। यु॒यु॒धाते॒ इति॑। अहिः॑। च॒। उ॒त। अ॒प॒रीभ्यः॑। म॒घऽवा॑। वि। जि॒ग्ये॒॥ १३॥

इंद्रं निषेद्धुं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः। सोयमर्थोऽनेन मंत्रेणोच्यते। अस्मै इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध इंद्रं न प्राप्नोत्। तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान्। सापि वृष्टिः न सिषेध। ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध। इंद्रश्चाहिश्चेंद्रवृत्रावुभावपि यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ। तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः। उत अपिच मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्विजिग्ये विशेषेण जितवान्॥ सिषेध। षिधु गत्याम्। मिहम्। मिह सेचने। मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः। क्विप्चेति क्विप्। अकिरत्। कॄ विक्षेपे। तुदादिभ्यः शः। ऋत इद्धातोरितीत्वम्। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युयुधाते। युध संप्रहारे। लिटि प्रत्ययस्वरः। जिग्ये। सन्लिटोर्जेः। पा० ७. ३. ५७.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम्॥

अहे॑र्या॒तारं॒ कम॑पश्य इंद्र हृ॒दि यत्ते॑ ज॒घ्नुषो॒ भीरग॑च्छत्। नव॑ च॒ यन्न॑व॒तिं च॒ स्रवं॑तीः श्ये॒नो न भी॒तो अत॑रो॒ रजां॑सि १४

अहेः॑। या॒तारं॑। कं। अ॒प॒श्यः॒। इं॒द्र॒। हृ॒दि। यत्। ते॒। ज॒घ्नुषः॑। भीः। अग॑च्छत्॥ नव॑। च॒। यत्। न॒व॒तिं। च॒। स्रवं॑तीः। श्ये॒नः। न। भी॒तः। अत॑रः। रजां॑सि॥ १४॥

हे इंद्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतस्तव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत्। न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्। तर्ह्यहेर्वृत्रस्य यातारं हंतारं कमपश्यः। त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि। तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्तव भयमित्यर्थः। यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः तीर्णवानसि। तत्र दृष्टांतः। श्येनो न श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते। तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातम्। इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मान्यमानः पराः परावतोऽगच्छदिति। तैत्तिरीयाश्चामनंति। इंद्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति॥ हृदि। पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। जघ्नुषः। हंतेर्लिटः क्वसुः। षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे। शासिवसिघसीनां चेति षत्वम्। नच षत्वतुको-

रसिद्धः। पा० ६. १. ८६.। इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं। संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः। पा० ६.१.८६.६.। इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। नचासिद्धवदत्राभादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः। भिन्नाश्रयत्वात्। संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने। उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम्। स्रवंतीः। स्रु गतौ। श्यप्श्यनोर्नित्यम्। पा० ७.१.८१.। इति नुमागमः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम्। अतरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

इंद्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः। सेदु॒ राजा॑ क्षयति च॒र्षणी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव॥ १५॥

इंद्रः॑। या॒तः। अव॑ऽसितस्य। राजा॑। शम॑स्य। च॒। शृ॒ङ्गिणः॑। वज्र॑ऽबाहुः॥ सः। इत्। ऊं॒ इति॑। राजा॑। क्ष॒य॒ति॒। च॒र्ष॒णी॒नां। अ॒रान्। न। ने॒मिः। परि॑। ता। ब॒भू॒व॥ १९॥

वज्रबाहुरिंद्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत्। सेदु स एवेंद्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति ता तानि पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान्। तत्र दृष्टांतः। अरान्न नेमिः। यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोति तद्वत्॥ यातः। या प्रापणे। याति गच्छतीति यात्। लटः शतृ। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। सः सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः। ता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। बभूव। भवतेर्लिटो णलि भवतेरः। पा० ७. ४. ७३.। इत्यभ्यासस्यात्वम्। कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्वृद्धेः पूर्वं वुगागमः। यद्वा। इंधिभवतिभ्यां च। पा० १. २. ६.। इति लिटः कित्त्वाद्वृद्ध्यभावः। न चासिद्धवदत्राभादिति तस्यासिद्धत्वादुवङादेशः शंकनीयः। वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः। पा० ६. ४. ८८. १.। इति तस्य सिद्धत्वात्। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

मं० १ सू० ४८

३.

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः । सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ॥ सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः द्युदेवतायाः पुत्रि । उषः उषःकालदेवते नोऽस्मदर्थे वामेन धनेन सह व्युच्छ प्रभातं कुरु । हे विभावरि उषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । उछी विवासे । दुहितर्दिवः । सुबामंत्रिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनाद्दिव इत्यस्य पूर्वांगवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि । भा दीप्तौ । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो रचेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् । दास्वती । डुदाञ् दाने । भावेऽसुन् प्रत्ययः । दा दानमस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् । उगितश्चेति ङीप् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे । उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ॥ उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनां ॥२॥

अश्वावतीर्बह्वश्वोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लंभयित्र्य उषोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत प्राप्ताः । हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाच उदीरय ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावतीः । मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवंत । च्युङ् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय । ईर गतौ कंपने च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे

धातुस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। मघोनाम्। षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणम् ॥

उ॒वासो॒षा उ॒च्छाच्च॒ नु दे॒वी जी॒रा रथा॑नां। ये अ॑स्या आ॒चर॑णेषु दध्रि॒रे स॑मु॒द्रे न श्र॑व॒स्यवः॑ ॥ ३ ॥

उ॒वास॑। उ॒षाः। उ॒च्छात्। च॒। नु। दे॒वी। जी॒रा। रथा॑नां ॥ ये। अ॒स्याः। आ॒ऽचर॑णेषु। द॒ध्रि॒रे। स॒मु॒द्रे। न। श्र॒व॒स्यवः॑ ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास पुरा निवासमकरोत्। प्रभातं कृतवतीत्यर्थः। च नु अद्याप्युच्छात्। व्युच्छति प्रभातं करोति। कीदृशी देवी। रथानां जीरा प्रेरयित्री। उषःकाले हि रथाः प्रेर्यंते। अस्या उषस आचरणेष्वागमनेषु ये रथाः दध्रिरे धृताः सज्जीकृता भवंति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः। रथप्रेरणे दृष्टांतः। श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न। यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयंति तद्वत् ॥ उवास। वस निवासे। णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। पा० ६. १. १७। इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। उच्छात्। लेट्याडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः। उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। जीरा। जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः। जोरीचेति रक् प्रत्ययः। अस्याः। इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिरपि सुप्तावनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम्। आचरणेषु। चर गत्यर्थः। ल्युट् चेति भावे ल्युट्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दध्रिरे। धृङ् अवस्थाने। लिटः कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः। चित्त्वादंतोदात्तत्वम्। यच्छब्दयोगादनिघातः। श्रवस्यवः। श्रूयत इति श्रवो धनम्। असुन्। तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्यवः। सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

उषो॒ ये ते॒ प्र यामे॑षु यु॒ंजते॒ मनो॒ दा॒नाय॑ सू॒रयः॑। अत्राह॒ तत्कण्व॑ एषां॒ कण्व॑तमो॒ नाम॑ गृणाति नृ॒णां ॥ ४ ॥

उषः॑। ये। ते॒। प्र। यामे॑षु। यु॒ंजते॑। मनः॑। दा॒नाय॑। सू॒रयः॑ ॥ अत्र॑। अह॑। तत्। कण्वः॑। ए॒षां॒। कण्व॑ऽतमः। नाम॑। गृ॒णा॒ति॒। नृ॒णां ॥ ४ ॥

हे उषः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते प्रेरयंति। दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातु-

मिच्छंतीत्यर्थः। एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह। अत्रैवोषःकाले गृणाति उच्चारयति। यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाल एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः॥ गृणाति गॄ शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम्। नृणाम्। 'नामि नृ च। पा० ६. ४. ६.।' इति दीर्घप्रतिषेधः। नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती। जरयंती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः॥ ५॥

आ। घ। योषाऽइव। सूनरी। उषाः। याति। प्रऽभुंजती॥ जरयंती। वृजनं। पत्ऽवत्। ईयते। उत्। पातयति। पक्षिणः॥ ९॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकर्षेण सर्वं पालयंत्यायाति। घा प्रतिदिनमागच्छति खलु। अत्र दृष्टांतः। सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव। गृहिणीव। कीदृश्युषाः। वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती जरां प्रापयंती। असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवंति। किंच उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति। किंच। इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति। पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजंति॥ घा। ऋचि तनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः। सुष्ठु नयतीति सूनरी। नॄ नये। अच इरितीप्रत्ययः। गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः। प्रभुंजती। भुज पालनाभ्यवहारयोः। लटः शतृ। रुधादित्वाच्छ्नम्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। उगितश्चेति ङीप्। शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम्। वृजनम्। वृजी वर्जने। वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातम्। कृपॄवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः। उ० २.७९.। इति क्युप्रत्ययः। कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। योरनादेशे प्रत्ययस्वरः। पद्वत्। पद् पादः तदस्यास्तीति पद्वत्। झय इति मतुपो वत्वम्। व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वम्। नच स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानवत्वे सति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यम्। ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तम्। इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात्॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती। वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति॥ ६॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ॥ वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समचीनचेष्टावंतं पुरुषं विसृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच । उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छंति । ओदत्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति न कामयते । उषःकालं शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्तिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते न तिष्ठंति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छंतीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे ।तुदादित्वाच्छः । तस्य ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । उंदी क्लेदने । उनत्ति सर्वं नीहारेणेत्योदत्युषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः ।उगितश्चेति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् । अंतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादमिति षत्वम् । पप्तिवांसः। पत्लृ गतौ । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् । संज्ञायामिति मतुपो वत्वम् ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि । शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि ॥ शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्तेयमुषाः परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकान्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि झलो झलीति सिचो लोपः । उदयनात् । उदेत्यत्रेति उदयनम् । इण्

SANS

गतौ। अधिकरणे ल्युट्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सुभगा। शोभनो भगो यस्याः सा। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मानुषान्। मनोः पुत्रा मानुषाः। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगागमश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥

विश्व॑मस्या नाना॒म चक्ष॑से॒ जग॒ज्ज्योति॑ष्कृणोति सू॒नरी॑। अप॒ द्वेषो॑ म॒घोनी॑ दुहि॒ता दि॒व उ॒षा उ॑च्छ॒दप॒ स्रिधः॑॥ ८॥

विश्व॑म्। अ॒स्याः। न॒ना॒म॒। चक्ष॑से। जग॑त्। ज्योतिः॑। कृ॒णोति॒। सू॒नरी॑॥ अप॑। द्वेषः॑। म॒घोनी॑। दु॒हि॒ता। दि॒वः। उ॒षाः। उ॒च्छ॒त्। अप॑। स्रिधः॑॥ ८॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय नानाम प्रह्वीभवति। रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वंतीत्यर्थः। कुतः। यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्र्युषा ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति। किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेषो द्वेष्टॄनपोच्छत् अपवर्जयति। तथा स्रिधः शोषयितॄनपोच्छत् अपवर्जयति। तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः॥ अस्याः। इदमोन्वादेशे। पा. २. ४. ३२। इत्यशादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिश्च सुप्त्वानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम्। नानाम। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्। तुजादित्वे हि तूतुजान इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते। ज्योतिः। इणः ष इत्यनुवृत्ताविसुसोः सामर्थ्ये। पा० ८. ३. ४४.। इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। द्वेषः। द्विष अप्रीतौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। लघूपधगुणः। मघोनी। मघं वनति संभजत इति मघोनी। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मघवन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः। स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणम्। उच्छत्। उछी विवासे। विवासो वर्जनम्। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। स्रिधः। स्रिध शोषणे। क्विप् चेति क्विप्॥

उष॒ आ भा॑हि भा॒नुना॑ चं॒द्रेण॑ दुहितर्दिवः। आ॒वह॑न्ती॒ भूर्य॒स्मभ्यं॒ सौभ॑गं व्यु॒च्छन्ती॒ दिवि॑ष्टिषु॥ ९॥

उषः॑। आ। भा॒हि॒। भा॒नुना॑। चं॒द्रेण॑। दु॒हि॒तः॒। दि॒वः॒॥ आ॒ऽवह॑न्ती। भूरि॑। अ॒स्मभ्य॑म्। सौभ॑गम्। वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑। दिवि॑ष्टिषु॥ ९॥

हे दिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उषोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशकेन आ समंताद्भाहि प्रकाशस्व। किं कुर्वती। दिविष्टिषु दिवसेषु

IGNCA RAR
ACC No. R-730

भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती संपादयंती। तथा व्युच्छंती तमांसि वर्जयंती॥ उषः षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम्। दुहितर्दिवः। परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्। आवहंती। ङीप्शपौ पित्त्वादनुदात्तौ। शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम्। अतो धातुस्वरः शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भूरि भवति न विनश्यतीति भूरि। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सुभगस्य भावः सौभगम्। सुभगान्मंत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठादञ् प्रत्ययः। हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च। पा० ७. ३. १९.। इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम्। व्युच्छंती। उछी विवासे। विवासो वर्जनम्। तौदादिकः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। दिविष्टिषु। दिव्शब्देन दिविष्ठ आदित्यो लक्ष्यते। तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि।
सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवं॥ १०॥

विश्वस्य। हि। प्राणनं। जीवनं। त्वे इति। वि। यत्। उच्छसि। सूनरि॥ सा। नः। रथेन। बृहता। विभाऽवरि। श्रुधि। चित्रऽमघे। हवं॥ १०॥

हे सूनरि। उषो देवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते। यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि। हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेन याहीति शेषः। तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु॥ प्राणनम्। अन चेष्टायाम्। ल्युट् चेति भावे ल्युट्। योरनादेशः। समासेऽनितेः। पा० ८. ४. १९.। इत्युपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वम्। नन्दनितेरितीटा निर्देशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वम्। तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम्। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। उच्छसि उछी विवासे। तौदादिकः। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। निपाते यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। सूनरि। सुष्ठु नयतीति सूनरी। नॄ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः। गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। परादिश्छंदसि बहुल-

मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमंत्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः। विभावरि। विशिष्टा भा यस्याः सा। छंदसी वनिपौ। पा० ५. २. १०९. २.। इति मत्वर्थीयो वनिप्। वनो रचेति ङीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च। श्रुधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वम्। पादादित्वान्निघाताभावः। मघमिति धननाम। चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। हवम्। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् प्रत्ययः। तत्संनियोगेन संप्रसारणं च॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने। तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्नयः॥ ११॥

उषः। वाजं। हि। वंस्व। यः। चित्रः। मानुषे। जने॥ तेन। आ। वह। सुऽकृतः। अध्वरान्। उप। ये। त्वा। गृणंति। वह्नयः॥ ११॥

हे उषः। वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व याचस्व। स्वीकुर्वित्यर्थः। यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः। तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान्यागानुपावह प्रापय। ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणंति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः। एतदुक्तं भवति। यजमानैः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयंति॥ वाजम्। वज व्रज गतौ। कर्मणि घञ्। अजिव्रज्योश्च। पा० ७. ३. ६०.। इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। वंस्व। वनु याचने। अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। अनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। सुकृतः। सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप्। तुगागमः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अध्वरान्। ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमम्। पा० १. ४. ४९.। इति कर्मसंज्ञा। सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च। पा० १. ४. ५१.। इति नीवह्योर्हरतेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात्। अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति रुत्वम्। आतोऽटि नित्यमिति पूर्वपदस्याकारस्य सानुनासिकता। गृणंति। गृ शब्दे। क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम्। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वं । सा-
स्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उषः । त्वं ॥ सा । अस्मासु । धाः । गोऽमंत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषः त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानावह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावदश्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्वेंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् तत्र भवमुक्थ्यम् । भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । उषः । आमंत्रितानुदात्तत्वम् । पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत । सा नो रयिं
विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुग्म्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ॥ सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः । ददातु । सुग्म्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्यंते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिम् । विश्ववारम् विश्वस्य वारकम् । यद्वा विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतम् । सुग्म्यम् सुष्ठु गंतव्यम् । यद्वा सुग्म्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्यम् ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायाम् । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि झस्यादादेशः । च्लेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. । इति क्सप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिचः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । सृजिदृशोर्झल्यमकिति । पा० ६. १. ५८. । इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव। षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृञ् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा ।

विश्वैर्व्रियत इति विश्ववारः। कर्मणि घञ्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वम्। सुग्म्यम्। सुष्ठु गंतव्यः सुग्मः। गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। तत्र भवं सुग्म्यम्। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम्॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि। सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा॥ १४॥

ये। चित्। हि। त्वां। ऋषयः। पूर्वे। ऊतये। जुहूरे। अवसे। महि॥ सा। नः। स्तोमान्। अभि। गृणीहि। राधसा। उषः। शुक्रेण। शोचिषा॥ १४॥

हे महि महिते पूजनीये वोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय। अव इत्यन्ननाम। अवसेऽन्नाय च जुहूरे जुह्विरे आहूतवंतः। सूक्तरूपैर्मंत्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः। हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि सम्यक् स्तुतमिति शब्दय। अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः॥ ऊतये। अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोठ्। ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तो निपातितः। जुहूरे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। लिट्यभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणम्। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः। कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः। यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात्। परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वम्। द्विर्वचनादीनि। इरयो र इतीरेचोरे आदेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम्। महि। मह पूजायाम्। औणादिक इप्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। संबुद्धावम्बार्थेति ह्रस्वत्वम्। स्तोमान्। संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तम्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। गृणीहि। गॄ शब्दे क्र्यादिकः। शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम्। राधसा। राध्नोत्यनेनेति राधः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उषः। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम्॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः। प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः॥ १५॥

उषः। यत्। अद्य। भानुना। वि। द्वारौ। ऋणवः। दिवः॥ प्र। नः। यच्छतात्। अवृकं। पृथु। छर्दिः। प्र। देवि। गोऽमतीः। इषः॥ १५॥

हे उषः। त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन दिवोऽतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकारेणाच्छादितौ व्यृणवः विश्लिष्य प्राप्नोषि। तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् देहि। कीदृशं छर्दिः। अवृकम् हिंसकरहितम्। पृथु विस्तीर्णम्। अपिच हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि। प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते। प्रयच्छतात् देहि। त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः॥ छर्दिरिति गृहनाम। छर्दिः छदिरिति तन्नामसु पाठात्। ऋणवः। ऋणु गतौ। छंदसि लङि सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः। ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्व उप्रत्ययस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। प्र नः। उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः। यच्छतात्। दाण् दाने। शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। अवृकम्। नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्वम्। पृथु। प्रथ प्रख्याने। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च। छर्दिरिति गृहनाम। उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिप्रत्ययः। लघूपधगुणः। प्रत्ययस्वरः॥

सं नो॑ रा॒या बृ॑ह॒ता वि॒श्वपे॑शसा मिमि॒क्ष्वा समिळा॑भि॒रा।
सं द्यु॒म्नेन॑ विश्व॒तुरो॑षो महि॒ सं वाजै॑र्वाजिनीवति॥ १६॥

सं। नः॒। रा॒या। बृ॒ह॒ता। वि॒श्वऽपे॑शसा। मि॒मि॒क्ष्व। सं। इ॒ळाभिः। आ॥ सं। द्यु॒म्नेन॑। वि॒श्व॒ऽतुरा॑। उ॒षः॒। म॒हि॒। सं। वाजैः॑। वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒॥ १६॥

हे उषः। नोऽस्मात्राया धनेन संमिमिक्ष्व संसिंच। संयोजयेत्यर्थः। कीदृशेन धनेन। बृहता प्रभूतेन। विश्वपेशसा। पेश इति रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तेन। तथेळाभिरा। गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व। इळेति गोनाम। इळा जगतीति तन्नामसु पाठात्। आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात्। उक्तंच। एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति। किंच हे महि महनीये उषोदेवते द्युम्नेन यशसा संमिमिक्ष्व। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि० ५. ५. कीदृशेन द्युम्नेन। विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन। तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष्व। अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात्॥ राया। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। बृहता। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। विश्वपेशसा। विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वम्। यद्वा मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः। मि-

मिक्ष्व । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । द्विर्भावहला-दिशेषौ । इत्वकत्वषत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । पादादित्वादनि-घातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्विप् चेति क्विप् । राल्लोप इति वकारलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यंतो-दात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥

मं० १ सू० ४९.

४.

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहंत्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ वहंतु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उषः । उषोदेवते भद्रेभिर्भदनीयैः शोभनैर्मार्गैर्दिवोंऽतरिक्षलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरुपर्यर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजार्थः । पूजितादेवंविधादंतरिक्षलोकादागहि आगच्छ । हे उषः । अरुणप्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुपवहंतु प्रापयंतु ॥ गहि । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति । असिद्धवदत्रा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित इत्यंतोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः । प्सा भक्षणे । प्सांति भक्षयंति स्तनं पिबंतीति प्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातॄणामपि तथात्वं गम्यते । पैतृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंत इति गोनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तम् । अरुण्यो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेश्चेत्युनन्प्रत्ययांतः । तृणाख्यायां चित् । उ० ३-५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं । तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं ॥ तेन । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषः त्वं यं रथमध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथम् । सुपेशसम् शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखम् शोभनेन खेनाकाशेन युक्तम् । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणम् । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेन रथेनाद्यास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसम् । पिश अवयवे । अस्मादसुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः पेशस्शब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः । तिष्ठतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदावतीति गतेरनुदात्तत्वम् । तेना । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव । अव रक्षणगतिप्रीतितृप्तीत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवो अंतेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अर्जुनि ॥ उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अंतेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते ते तव ऋतूंरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पक्षिणश्च दिवोऽतेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् प्रकर्षेण गच्छंति । रात्र्यंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानंतरं चेष्टावंतो भवंतीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत्लृ गतौ । पतंत्यनेनेति पतत्रम् । अमिनक्षीत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनि द्विपत् । द्वौ पादौ यस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पद्भावः । द्वित्रिभ्यां षाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६. २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इणः षः इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८.

३. ४१.। इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। न च परत्वेनास्य विद्धत्वात् कुप्वोः ॅक ॅपौ च। पा० ८. ३. ३७.। इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः। येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात्। अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधते एवेति वृत्तावुक्तम्। आरन्। ऋ गतौ। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः। आडागमः। ऋतून्। ऋ गतौ। अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः। अनु। अनुर्लक्षणे। पा० १. ४. ८४.। इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। कर्मप्रवचनीययुक्ते। पा० २. ३. ८.। इति द्वितीया। संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वम्। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वम्। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता। अंतेभ्यः। पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वम्॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं। तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत॥ ४॥

विऽउच्छंती। हि। रश्मिऽभिः। विश्वं। आऽभासि। रोचनं॥ तां। त्वां। उषः। वसुऽयवः। गीःऽभिः। कण्वाः। अहूषत॥ ४॥

हे उषः। व्युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथाभवति तथा भासि। आ समंतात् प्रकाशयसि। हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कण्वा मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिरहूषत। स्तुतवंत इत्यर्थः॥ कण्व इति मेधाविनाम। कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात्। आभासि। भा दीप्तौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम्। रोचनम्। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। चित इत्यंतोदात्तत्वम्। वसूयवः। वसु धनमात्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। क्याच्छंदसीति उप्रत्ययः। गीर्भिः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। कण्वाः। कण शब्दार्थः। अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्वन् प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वम्। अहूषत। ह्वेञो लुङि ह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणम्। परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वम्। च्लेः सिच्। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः॥

(मं० १ सू० ११६)

५.

नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृंजे स्तोमाँ इयर्म्यभ्रियेव वातः।
याव र्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां। बर्हिःऽइव। प्र। वृंजे। स्तोमान्। इयर्मि। अभ्रियाऽइव। वातः॥ यौ। अर्भगाय। विऽमदाय। जायां। सेनाऽजुवा। निऽऊहतुः। रथेन॥ १॥

बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृंजे प्रकर्षेणान्यूनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृंक्ते छिनत्ति। संपादयतीति यावत्। एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियर्मि संपादयामि। एतदेव विशदीक्रियते। अभ्रियेव यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति। एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयर्मि बहुशः प्रेरयामि। कीदृशावश्विनौ। अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावश्विनौ जायां भार्यां परैरनाक्रांतां न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः। ताभ्यामित्यर्थः॥ नासत्याभ्याम्। सत्सुभवौ सत्यौ। न सत्यावसत्यौ। न असत्यौ नासत्यौ। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वृंजे। वृजी वर्जने। आदादिकः। इदित्वान्नुम्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। इयर्मि। ऋ गतौ। जौहोत्यादिकः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्। अभ्यासस्यावर्णे इतीयङ्। अभ्रियेव। समुद्राभ्राद्घ इति भवार्थे घः। घस्येयादेशः। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। अर्भगाय। अर्तिगृभ्यां भन्नित्यर्तेर्भन्। अर्भ एवार्भकः। संज्ञायां कन्। पा० ५. ३. ८७। छांदसो गकारः। अपर आह। अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः। कै गै शब्दे गापोष्टक्। पा० ३. २. ८.। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। तदेतत्पदकृतः शाकल्यस्याभिमतम्। सेनाजुवा। जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ तन्वादित्वादुवङ्। न्यूहतुः। वह प्रापणे। लिट्यतसि यजादित्वात्संप्रसारणम्। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः॥

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना। तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय २

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानां । वा । जूतिऽभिः । शाशदाना ॥ तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रं । आजा । यमस्य । प्रऽधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः । वीळु इति बलनाम । बलवदुत्पतनैः । आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्यावश्विनौ । एवंभूतैरश्वैश्च देवानामिंद्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आजा आजौ संग्रामे तच्छत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा जेतव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्मभिः । वीळु बलवत्पतंतीति वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वंति गच्छंतीत्याशुहेमानस्तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । शाशदाना । शद्लृ शातने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यङंताल्लटः शानच् । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छ्यनभावः । अतोलोपयलोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आजा तेनैव सूत्रेण डादेशः । जिगाय जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः । तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुग्रः । ह । भुज्युं । अश्विना । उदऽमेघे । रयिं । न । कः । चित् । ममृऽवान् । अव । अहाः ॥ तं । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः । अंतरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपांतरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत् । सा च नौर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः प्रसिद्धौ । तुग्रः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदमेघः समुद्रः । तस्मिन्भुज्युमेतत्संज्ञं प्रियं

पुत्रमवाहाः नावा गंतुं पर्यत्याक्षीत्। तत्र दृष्टांतः। ममृवान् म्रियमाणः सन्धनलोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न। यथा धनं परित्यजति तद्वत्। हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपमूहथुः युवां प्रापितवंतौ। कीदृशीभिः आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः। युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः। यद्वा धृतिरात्मा। धारणवतीभिरित्यर्थः। अंतरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे जलस्योपरिष्टादेव गंत्रीभिः। अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः। अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः॥ उदमेघे। मिह सेचने। कर्मणि घञ्। न्यंक्वादीनां चेति कुत्वम्। उदकस्योदः संज्ञायाम्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वम्। ममृवान्। मृङ् प्राणत्यागे। लिटः क्वसुः। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादभावः। अहाः। ओहाक् त्यागे। लुङि तिपि च्लेः सिच्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटौ न क्रियेते। बहुलं छंदसीतीडभावः। हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः। रुत्वविसर्गौ। यद्वा मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। च्लेर्लुप्तत्वादिण् न क्रियते। नौभिः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। आत्मन्वतीभिः। आत्मनो मतुप्। मादुपधाया इति वत्वम्। अनो नुडिति नुट्। नलोपः। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम्। अंतरिक्षप्रुद्भिः। प्रुङ् गतौ। क्विप् चेति क्विप्॥

ति॒स्रः क्षप॒स्त्रिरहा॑ति॒व्रज॑द्भि॒र्नास॑त्या भु॒ज्युमू॑हथुः पतं॒गैः। स॒मु॒द्रस्य॒ धन्व॑न्ना॒र्द्रस्य॑ पा॒रे त्रि॒भी रथैः॑ श॒तप॑द्भिः॒ षळ॑श्वैः॥४॥

ति॒स्रः। क्षपः॑। त्रिः। अहा॑। अ॒ति॒व्रज॑त्ऽभिः। नास॑त्या। भु॒ज्युं। ऊ॒ह॒थुः॒। प॒तं॒गैः॥ स॒मु॒द्रस्य॑। धन्व॑न्। आ॒र्द्रस्य॑। पा॒रे। त्रि॒ऽभिः। रथैः॑। श॒तप॑त्ऽभिः। षट्ऽअ॑श्वैः॥४॥

हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा त्रिवारमावृत्तानि त्र्यहानि चातिव्रजद्भिरतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावंतं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहथुः युवामूढवंतौ। केति चेत् उच्यते। समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जितप्रदेशे। आर्द्रस्योदकेनार्द्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च। कथंभूतै रथैः। शतपद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः। षळश्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः॥ तिस्रः। त्रिचतुरोः स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः। स चांतोदात्तः। अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। क्षपः। विभक्त्यंतस्य छांदसं ह्रस्वत्वम्। यद्वा। शस्यात इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः। अहा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। पतंगैः। पत्लृ गतौ। पतेरंगच्। उ० १. ११८.। धन्वन्। धविर्गत्यर्थः। इदित्वान्नुम्। कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। शतपद्भिः। शतं पादा येषाम्। संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्य-

लोपः समासांतः। अयस्मयादित्वेन भत्वात्पादः पदिति पद्भावः। यद्वा पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यम् ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे। यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे। तत्। अवीरयेथां। अनास्थाने। अग्रभणे। समुद्रे॥ यत्। अश्विनौ। ऊहथुः। भुज्युं। अस्तं। शतऽअरित्रां। नावं। आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ। अनारंभण आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मावीरयेथाम् विक्रांतं कृतवंतौ युवाम्। अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति। अनास्थाने। आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः। तद्रहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः। अग्रभणेऽग्रहणे। हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः। किं पुनस्तत्कर्म। भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्रां बह्वरित्राम्। यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि ईदृशां नावमातस्थिवांसमास्थितवंतमारूढवंतं कृत्वा॥ अस्तम्। गृहनामैतत्। पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रति यदूहथुः। तत्प्रापणमन्यैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवंतावित्यर्थः॥ अनारंभणे। आरभ्यत इत्यारंभणम्। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। अवीरयेथाम्। शूर वीर विक्रांतौ। चुरादिरात्मनेपदी। अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववल्ल्युट्स्वरौ। अयं तु विशेषः। हृग्रहोर्भ इति भत्वम्। अस्तम्। असृतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम्। असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः। शतारित्राम्। ऋ गतौ। अर्तिलूधूसू इति करण इत्रप्रत्ययः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति। तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः॥६॥

यं। अश्विना। ददथुः। श्वेतं। अश्वं। अघऽअश्वाय। शश्वत्। इत्। स्वस्ति॥ तत्। वां। दात्रं। महि। कीर्तेन्यं। भूत्। पैद्वः। वाजी। सदं। इत्। हव्यः। अर्यः॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते। पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव। तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवंतौ। स चाश्वस्तस्मै प्रौढं जयं चकारेति। एतदत्र प्रतिपाद्यते। हे अश्विनौ युवामघाश्वायाहंतव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददथुः दत्तवंतौ। सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् नित्यमेव चकार। वां युवयोस्तद्दात्रं दानं महि महत् अतिगंभीरम्। अतएव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं

प्रशस्यं भूत् अभूत्। तस्मात्पैद्वः पेदोः संबंधी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवान् सोश्वः सदमित्। सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्वातव्यः॥ दात्रम्। ददातेर्भाव औणादिकस्त्रप्रत्ययः। महि। मह पूजायाम्। इन् सार्वधातुभ्य इतीन्। कीर्तेन्यम्। कृत संशब्दने। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः। ऋत इद्धातोरितीत्वम्। भूत्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। पैद्वः। पेदोः संबंधी। तस्येदमित्यण्। छांदसो वर्णलोपः। हव्यः। ह्वयतेरचो यदिति यत्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणम्। गुणः। धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। अर्यः। ऋ गतौ। अर्यादयश्चेत्यौणादिको यत्। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वम्॥

युवं नरा स्तुवते पज्रियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिं। कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभाँ असिंचतं सुरायाः॥ ७॥

युवं। नरा। स्तुवते। पज्रियाय। कक्षीवते। अरदतं। पुरंऽधिं॥ कारोतरात्। शफात्। अश्वस्य। वृष्णः। शतं। कुंभान्। असिंचतं। सुरायाः॥ ७॥

अत्रेयमाख्यायिका। कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव। तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवंताविति तदाह। हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्रियाय। पज्रा इत्यंगिरसामाख्या पज्रा वा अंगिरस इत्याम्नातत्वात्। तेषां कुले जाताय कक्षीवते। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य तद्वते तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदतम् व्यलिखतम्। यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवंतावित्यर्थः। अपि च कारोतरात् कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः स्रावणं क्रियते। लुप्तोपममेतत्। कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्रावयंति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असंख्यातान्सुराघटानसिंचतम् अक्षारयतम्। यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः। कारोतरस्थानीयाद्युष्मदीयाश्वखुरात् या सुरा प्रवहति तयासंख्यातान् घटानसिंचतम् अपूरयतम्। ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचंते तेषामित्यर्थः॥ स्तुवते। स्तौतेर्लटः शतृ। अदादित्वाच्छपो लुक्। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पज्रियाय। पज्रशब्दाच्छैषिको घच्। कक्षीवते। आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्वं च। अरदतम्। रद विलेखने। पुरंधि। पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः। नि० ६. १३.। पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः। यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वं विषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः। कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक्। इदं

तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव। असिंचतम्। षिचिर् क्षरणे तौदादिकः। शे मुचादीनामिति नुम्॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥ ८॥

हिमेन। अग्निं। घ्रंसं। अवारयेथां। पितुऽमतीं। ऊर्जं। अस्मै। अधत्तं॥ ऋबीसे। अत्रिं। अश्विना। अवऽनीतं। उत्। निन्यथुः। सर्वऽगणं। स्वस्ति॥ ८॥

अत्रेदमाख्यानम्। अत्रिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायंत्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निना-बाधिषत। तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडा-गृहादविकलेंद्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति। तदेतत्प्रतिपाद्यते। हे अश्विनौ हि-मेन हिमवच्छीतेनोदकेन घ्रंसं दीप्यमानमत्रेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निमवार-येथाम् युवां निवारितवंतौ। शीतीकृतवंतावित्यर्थः। अपि च। अस्मा असुरपी-डया कार्श्यं प्राप्तायात्रये पितुमतीम्। पितुरित्यन्ननाम। अन्नयुक्तमूर्जं बलप्रदं रसा-त्मकं क्षीरादिकमधत्तम् पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम्। ऋबीसेऽपगतप्रकाशे पीडायंत्र-गृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमत्रिं सर्वगणम्। गणः समूहः सर्वेषामिंद्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्यथुः तस्माद्गृहा-दुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवंतौ। यद्वा। हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेनाग्निमग्निव-त्तीक्ष्णं घ्रंसम्। अहर्नामैतत्। सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथाम्। तस्याह्न-स्तैक्ष्ण्यं निवारितवंतौ। अपि च। अस्मा अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणा-न्नोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकमुपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतमधत्तम्। वृष्ट्युत्पादने-नाग्नेर्यागार्थं हवींषि निष्पादितवंतौ इत्यर्थः। ऋबीसेऽपगततेजस्के। पृथिवीद्रव्ये-ऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्तान्नीतम्। पार्थिवाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिन्ना ह्योषधिवनस्पतयो विरोहंति। अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा। एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्यथुः व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्टान्नीतवंतौ। कारणा-त्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तीकृत-वंतावित्यर्थः। अयं पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः। नि० ६. ३६.॥ पितुमतीं। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वम्। ऋबीसे। अत्र यास्कः। ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहृतभासमनंतर्हितभासं गतभासं वेति। नि० ६. ३५.। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। अत्रिम्। अद भक्षणे। अदेस्त्रिनिश्चेति चशब्दात्त्रिप्। अवनीतम्। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। स्वस्ति। अस भुवि। भावे क्तिन्। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः॥

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारं । क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेथां । उच्चाऽबुध्नं । चक्रथुः । जिह्मऽबारं ॥ क्षरम् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयताम् । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात्ततं कूपं परानुदेथाम् गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथाम् । तदनंतरं तं कूपमुच्चाबुध्नम् उच्चैरुपरिष्टाद्बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्मबारम् । जिह्ममधस्ताद्वर्तमानम् तथा वक्रं बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं चक्रथुः युवामकृषाथाम् । तस्मात्कूपात्तृष्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थे । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेथाम् । णुद प्रेरणे । तौदादिकः । जिह्मबारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्बारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमण्णिच् । शाच्छासाह्वेति यक् । भावे ल्युट् । राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातेर्डैः । उ० २. ६५. । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । ञितृषा पिपासायाम् । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् । प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वव्रिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिंऽइव । च्यवानात् ॥ प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्रा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णांगः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात् च्यवनात् च्यव-

नाख्यादृषेः सकाशाद्द्राप्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रामुंचतम् प्रकर्षेणामोचयतम् । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे दस्रा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतम् प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतम् अकुरुतम् ॥ जुजुरुषः । जॄष् वयोहानौ । लिटः क्वसुः । बहुलं छंदसीत्युत्वम् । द्विर्भावः । पंचम्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । वव्रिम् । वृञ् वरणे । आदृगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद्यक् । तस्य बहुलं छंदसीति श्लुः । जहातेश्च । पा० ६. ४. ११६. । इतीत्वम् । कनीनाम् । रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणम् ॥

तद्वां॑ नरा॒ शंस्यं॒ राध्यं॑ चाभि॒ष्टिम॒न्नास॑त्या॒ वरू॑थं । य॒द्वि॒द्वांसा॑ नि॒धिमि॒वाप॑गूळ्ह॒मुद्द॑र्श॒तादू॒पथु॒र्वंद॑नाय ॥ ११ ॥

तत् । वां॒ । न॒रा॒ । शंस्यं॑ । राध्यं॑ । च॒ । अ॒भि॒ष्टि॒ऽमत् । ना॒स॒त्या॒ । वरू॑थं ॥ यत् । वि॒द्वांसा॑ । नि॒धिंऽइ॑व । अप॑ऽगूळ्हं । उत् । द॒र्श॒तात् । ऊ॒पथुः॑ । वंद॑नाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वंदनो नाम कश्चिदृषिः । स चासुरैः कूपे निखाय उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्निन्यतुरिति तदाह । नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यावश्विनौ वां युवयोः संबंध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयम् । राध्यं आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानंतौ युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिवापगूळ्हमरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैः निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं दर्शताद्द्रष्टव्यात् पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुदूपथुः उदहार्ष्टम् । एवं यदेतत्कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् । शंसु स्तुतौ । अस्माण्यन्तादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिष गतावित्यस्माद्भावे क्तिन् । मंत्रे वृषेति क्तिन उदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंध्वादित्वात्पररूपत्वम् । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् अप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुड्भ्यामित्युदात्तत्वम् । वरूथम् । जॄ वृञ्भ्यामूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळ्हम् । गुहू संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । ढूलधलष्टुलढ्लोपदीर्घाः ।

गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। दर्शतात्। भृमृदृशीत्यादिनातच्। ऊपथुः। टुवप् बीजतंतुसंताने। लिट्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणम्। द्विर्वचनादि। वंदनाय। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥

तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं। दध्यङ्ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच१२

तत्। वां। नरा। सनये। दंसः। उग्रं। आविः। कृणोमि। तन्यतुः। न। वृष्टिं॥ दध्यङ्। ह। यत्। मधु। आथर्वणः। वां। अश्वस्य। शीर्ष्णा। प्र। यत्। ईं। उवाच॥ १२॥

अत्रेयमाख्यायिका। इंद्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्ताम्। तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिंद्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाट्यायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तम्। तदेतत्प्रतिपाद्यते। नरा हे नरावश्विनौ वां युवयोः संबंध्युग्रमुद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः। कर्मनामैतत्। युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि। तत्र दृष्टांतः। तन्यतुर्न। यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघांतर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत्। किं तत्कर्म। अथर्वणः पुत्रो दध्यङ्। एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद्ध यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः॥ सनये। षणु दाने। खनिकष्यंज्यसिवसिनिसनिध्वनिग्रंथिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः। तन्यतुः। तनु विस्तारे। ऋतन्यंजीत्यादिनायतुच्। यद्वा स्तन शब्दे। बाहुलकाद्यतुच्। छांदसः सलोपः। वृष्टिम्। वृष्यते सिच्यतेऽनेनेति वृष्टिः। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्। आथर्वणः। अपत्यार्थेऽण्यन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। शीर्ष्णा। शीर्षन् छंदसि। पा० ६. १. ६०.। इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते अल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः। श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं॥१३॥

अजोहवीत्। नासत्या। करा। वां। महे। यामन्। पुरुऽभुजा। पुरंऽधिः॥ श्रुतं। तत्। शासुःऽइव। वध्रिऽमत्याः। हिरण्यऽहस्तं। अश्विनौ। अदत्तं॥ १३॥

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका। सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव। तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः। तदेतदाह। पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि। याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रम्। तस्मिन्सति कराभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बहुधीर्वध्रिमती। वध्रिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः तद्वती। एतत्संज्ञा राजपुत्र्यजोहवीत्। पुनः पुनः स्तुत्वा पुत्रलाभार्थमाहूतवती। युवां च वध्रिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं शृणुतम्। तत्र दृष्टांतः। शासुरिव। यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति तद्वत्। श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तम् प्रायच्छतम्॥ अजोहवीत्। ह्वयतेर्यङ्लुगंताल्लङ्। यङो वेति तिप ईडागमः। करा। करोतेः पचाद्यच्। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। यामन्। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। श्रुतम्। लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। शासुः शास्तुः। शासु अनुशिष्टौ। शंसिशसिशासीत्यादिना संज्ञायां तृन्। इडभावः। छांदसस्तलोपः॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं।
उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे॥ १४॥

आस्नः। वृकस्य। वर्तिकां। अभीके। युवं। नरा। नासत्या। अमुमुक्तं॥ उतो इति। कविं। पुरुऽभुजा। युवं। ह। कृपमाणं। अकृणुतं। विऽचक्षे॥ १४॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री। तामरण्ये वर्तमानेन शुना ग्रस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयताम्। तदेतदाह। हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विकर्तकस्य शुन आस्नः आस्याद्वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तम् अमोचयतम्। यास्कस्त्वाह। नि० ५. २१। पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोषाः। तां वृकेनावरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्रा सूर्येण ग्रस्ताम्। उतो अपि च कविमृषिं हे पुरुभुजा बहुपालकौ युवं ह युवामेव कृपमाणं संतं विचक्षे विविधं द्रष्टुमकृणुतमकुरुतम्। आस्नः। पद्दन्नित्यादिनास्यस्यासन्नादेशः। अल्लोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोङिदमिति विभक्ते-

स्वदात्तत्वम्। अमुमुक्तम्। मुचेरंतर्भावितण्यर्थाल्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। कृपमाणं। कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः। विकरणस्वरे प्राप्ते वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वम्। विचक्षे। तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः। स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां।
सद्यो जंघामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं॥१५॥

चरित्रं। हि। वेःऽइव। अच्छेदि। पर्णं। आजा। खेलस्य। परिऽतक्म्यायां॥ सद्यः। जंघां। आयसीं। विश्पलायै। धने। हिते। सर्तवे। प्रति। अधत्तं॥ १५॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा। तस्य संबंधिनी विश्पला नाम स्त्री संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत्। पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्यायोमयं पादं समधत्ताम्। तदेतदाह। आजा आजौ संग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबंधिन्या विश्पलाख्यायाश्चरित्रं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णं पतत्रमिवाच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत्खलु। हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ संतौ परितक्म्यायाम्। परितक्म्या रात्रिः परित एनां तकतीति यास्कः। नि० ११. २५.। एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः। रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गंतुं विश्पलाया आयसीमयोमयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तम्। संधानमेकीकरणं कृतवंतावित्यर्थः॥ चरित्रम्। अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्र इति करण इत्रः। आजा। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः। आयसीम्। अयःशब्दाद्विकारार्थे प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। पा० ४. ३. १५४.। टिड्ढाणञिति ङीप्॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितांधं चकार।
तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन्॥१६

शतं। मेषान्। वृक्ये। चक्षदानं। ऋज्रऽअश्वं। तं। पिता। अंधं। चकार॥ तस्मै। अक्षी इति। नासत्या। विऽचक्षे। आ। अधत्तं। दस्रा। भिषजौ। अनर्वन्॥ १६॥

वृषागिरः पुत्र ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः। तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे। स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ। ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषानिति मंत्रांतरे दर्शनात्। एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत्। तेन स्तूयमानावश्विनावस्मद्वाहननिमित्तमस्यांधता जातेति जानंतौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदे-

तदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्राश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृक्य आत्मना पोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् । तं चक्षदानम् । क्षदतिरत्तिकर्मात्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवंतं ऋज्राश्वं पिता शापेनांधं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । दस्रा दर्शनीयावेतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ । अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापाद्गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्राश्वायाधत्तं व्यधत्तम् अकुरुतम् । वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् । जसादिषु छंदसि वा वचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः अक्षी । इच द्विवचन इति परत्वादक्षशब्दस्येकारांतादेशः स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । अनर्वन् । ऋ गतौ । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रत्यनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयंती । विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे १७

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यंत । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम योऽस्माकं मध्य उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । साच सूर्या जितवतोस्तयोःरथमारुरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तभिता भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्ष्मेव । कार्ष्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयै-

रन्वमन्यंत अन्वजानन् तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कांत्या वा युवां संसचेथे संगच्छेथे॥ जयंती। व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः। हृद्भिः। पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः। सचेथे। षच समवाये। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता। रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता १८

यत्। अयातं। दिवःऽदासाय। वर्तिः। भरत्ऽवाजाय। अश्विना। हयंता॥ रेवत्। उवाह। सचनः। रथः। वां। वृषभः। च। शिंशुमारः। च। युक्ता॥ १८॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिस्तदीयं गृहं यद्यदायातम् अगच्छतम्। तदानीं रेवद्धनयुक्तमन्नं वा युवयोः सचनः सेवनो रथ उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास। अपि च तस्मिन्नथे वृषभोऽनड्वान् शिंशुमारो ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम्॥ दिवोदासाय। दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य इत्यलुक्। दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। भरद्वाजाय। भृञ् भरणे। अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः। शतुश्छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हयंता। ह्वेञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ। बहुलं छंदसीति संप्रसारणम्। शपि गुणे छांदसोऽयादेशः। रेवत्। रयिशब्दान्मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम्। छंदसीर इति मतुपो वत्वम्। रयिशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वम्। सचनः। षच सेवने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। युक्ता। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता। आ जह्नावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातं॥ १९॥

रयिं। सुऽक्षत्रं। सुऽअपत्यं। आयुः। सुऽवीर्यं। नासत्या। वहंता॥ आ। जह्नावीं। सऽमनसा। उप। वाजैः। त्रिः। अह्नः। भागं। दधतीं। अयातं॥ १९॥

हे नासत्यावश्विनौ सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतम्। सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः। अन्ननामैतत्। एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता

धारयंतौ युवां समनसा समानमनस्कौ संतौ जह्नावीं जह्नोर्महर्षेः संबंधिनीं प्रजामायातम् आभिमुख्येनागच्छतम् ॥ कीदृशीम्। वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैरुपेताम्। अह्नः। अत्राह्नःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते। तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधतीं बिभ्रतीम्। अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम्। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। सुवीर्यम्। वीरवीर्यौ चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। जह्नावीम्। जह्नुशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण्। टिड्ढाणञिति ङीप्। जाह्नवी ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात्। उक्तं च। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति। अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः।
विभिंदुना नासत्या रथेन वि पर्वताँ अजरयू अयातं ॥२०॥

परिऽविष्टं। जाहुषं। विश्वतः। सीं। सुऽगेभिः। नक्तं। ऊहथुः। रजःऽभिः ॥ विऽभिंदुना। नासत्या। रथेन। वि। पर्वतान्। अजरयू इति। अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा। विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिंदुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यै रजोभी रंजकैर्मार्गैरूहथुः। तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतम्। सीमित्येतत्पदं पादपूरणम्। निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्व्ययातम् विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम्। विश प्रवेशने। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सुगेभिः। सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डः। विभिंदुना। भिदिर् विदारणे। औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च। अजरयू। न जरा अजरा। तामात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा।
निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥

एकस्याः। वस्तोः। आवतं। रणाय। वशं। अश्विना। सनये। सहस्रा ॥ निः। अहतं। दुच्छुनाः। इंद्रऽवंता। पृथुऽश्रवसः। वृषणौ। अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरेकस्माद्दो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभायावतम् अरक्षतम्। स ऋषिः प्रत्यहं यथा सह-

ष्वसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतौ इत्यर्थः। अपि च हे वृषणा कामानां वर्षिता-रावश्विनौ। इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टसुखान् दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतम् निःशेषेणावधिष्टम्। यद्वा कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यम्॥ सहस्रा। सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः। अहतम्। लङि थसस्तन्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। दुच्छुनाः। शुनमिति सुखनाम। दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः। शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्॥२२

शरस्य। चित्। आर्चत्ऽकस्य। अवतात्। आ। नीचात्। उच्चा। चक्रथुः। पातवे। वारिति वाः॥ शयवे। चित्। नासत्या। शचीभिः। जसुरये। स्तर्यं। पिप्यथुः। गां॥ २२॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचान्नीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्टाद्वारुदकं हे अश्विनौ युवामाचक्रथुः आभिमुख्येन कृतवंतौ। तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैर्जसुरये श्रांताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तर्यं निवृत्तप्रसवां गामग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः। पयसा युवामापूरितवंतौ। पातवे। पा पाने। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। जसुरये। जसु हिंसायाम्। जसिसहोरुरिन्। उ० २-७२.। स्तर्यम्। स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति स्तरीः। अवितृस्तृतंत्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः। वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। पिप्यथुः। प्यायी वृद्धौ। लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। लिड्यङोश्च। पा० ६. १. २९.। इति पीभावः॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय ऋजूयते नासत्या शचीभिः। पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय॥२३॥

अवस्यते। स्तुवते। कृष्णियाय। ऋजुऽयते। नासत्या। शचीभिः॥ पशुं। न। नष्टंऽइव। दर्शनाय। विष्णाप्वं। ददथुः। विश्वकाय॥ २३॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मानं इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियाय। कृष्णो

नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायैतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवंतौ । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्णियाय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छांदसो घच् ॥

दश॒ रात्री॒रशि॑वेना॒ नव॒ द्यूनव॑नद्धं श्नथि॒तम॒प्स्व॑१॒॑न्तः ।
विप्रु॑तं रे॒भमु॒दनि॒ प्रवृ॑क्त॒मुन्नि॑न्यथुः॒ सोम॑मिव स्रु॒वेण॑ ॥२४॥

दश॑ । रात्रीः॑ । अशि॑वेन । नव॑ । द्यून् । अव॑ऽनद्धं । श्नथि॒तं । अ॒प्ऽसु । अ॒ंतरिति॑ ॥ विऽप्रु॑तं । रे॒भं । उ॒दनि॑ । प्रऽवृ॑क्तं । उत् । नि॒न्य॒थुः॒ । सोम॑ऽइव । स्रु॒वेण॑ ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्ध्वासुराः कूपे कस्यचिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वंतर्मध्येऽसुरैः पातितमशिवेन दुःखहेतुना दाम्नावनद्धं बद्धं श्नथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावंतं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् । अत एवोदन्युदके विप्रुतं विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वांगम् । प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृंजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यथुः तस्मात्कूपादुन्नीतमुत्तीर्णं कृतवंतौ । तत्र दृष्टांतः । सोममिव । यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं स्रुवेणाध्वर्युरुन्नयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् । अवनद्धम् । णह बंधने कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४. । झषस्तथोर्धोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथितम् । श्नथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतम् । प्रुङ् गतौ । अवनद्धवत्प्रत्ययस्वरौ । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । उदनि । पद्न्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः ॥

प्र वां॒ दंसां॑स्यश्विनाववोचम॒स्य पतिः॑ स्यां सु॒गवः॑ सु॒वीरः॑ ।
उ॒त पश्य॑न्नश्नु॒वन्दी॒र्घमायु॒रस्त॑मिवे॒ज्जरि॒माणं॑ जगम्यां ॥२५॥

प्र । वां॒ । दंसां॑सि । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒वो॒च॒ं । अ॒स्य । पतिः॑ । स्या॒ं । सु॒ऽगवः॑ । सु॒ऽवीरः॑ ॥ उ॒त । पश्य॑न् । अ॒श्नु॒वन् । दी॒र्घं । आयुः॑ । अस्तं॑ऽइव । इत् । ज॒रि॒माणं॑ । ज॒ग॒म्या॒ं ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंत्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरु कृतानि कर्माणि प्रावोचं इत्युक्तवानस्मि सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां भवेयम् । उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिंद्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैर्दीर्घं वर्षशतरूपेणायतं आयुर्जीवितं चाश्नुवन्प्राप्नुवन्नहं अस्तमिवेत् यथा गृहं स्वामी निष्कंटकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संश्चिरकालं निवसेयमित्यर्थः । स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् यासुट् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । अश्नुवन् । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् । जॄष् वयोहानौ । अस्मादौणादिक इमनिच् प्रत्ययः । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः ॥

(मं० १ सू० १८४.)

६.

ता वा॒मद्य ताव॑प॒रं हु॑वेमो॒च्छंत्या॑मु॒षसि॒ वह्नि॑रु॒क्थैः ।
नास॑त्या॒ कुह॑ चि॒त्संता॑व॒र्यो दि॒वो नपा॑ता सु॒दास्त॑राय ॥ १ ॥

ता । वा॒ं । अ॒द्य । तौ । अ॒प॒रं । हु॒वे॒म॒ । उ॒च्छंत्या॑ं । उ॒षसि॑ । वह्नि॑ः । उ॒क्थैः ॥ नास॑त्या । कुह॑ । चि॒त् । संतौ॑ । अ॒र्यः । दि॒वः । नपा॑ता । सु॒दाःऽत॑राय ॥ १ ॥

ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामद्यास्मिन्यागदिने हुवेम आह्वयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि दिने तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् । अद्या च नो मृळयतापरं चेत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छंत्यां तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्या असत्यरहितौ दिवो नपाता द्युलोकस्य न पातयितारौ नभःस्थानीयौ वा कुहचित्संतौ कुत्रचिद्देशे वर्तमानौ युवां वह्निः स्तुतेर्वोढार्य ईरयिता स्तुतेरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबंधः । अर्य्याख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निरर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निरर्यो होतोक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथामुत्पणीँर्हतमूर्म्या मदन्ता।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः॥२

अस्मे इति। ऊं इति। सु। वृषणा। मादयेथां। उत्। पणीन्। हतं। ऊर्म्या। मदन्ता॥ श्रुतं। मे। अच्छोक्तिऽभिः। मतीनां। एष्टा। नरा। निऽचेतारा। च। कर्णैः॥ २॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवामस्मे उ अस्मास्वेव सु मादयेथां सुष्ठु तृप्यतं अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतं। तथा पणीन् वणिजो लुब्धकानयष्टॄन् उत् उन्मूल्य हतं नाशयतं। कीदृशौ युवां। ऊर्म्या। रात्रिनामैतत्। रात्रौ मदन्ता माद्यंतौ। यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम। ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ (९–६४–११) इत्यादिषु तथा प्रयोगात्। अस्मदीयेन सोमेन मदंतौ। तादृशौ युवां मे ममाच्छोक्तिभिराभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैरंचिता मतीनां। कर्मणि षष्ठी। मननसाधनाः स्तुतीः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं शृणुतं। हे नरा नेतारौ युवां खल्वेष्टा अन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनां। तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ। निरित्येष समित्येतस्य स्थाने। यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः।
वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः॥३

श्रिये। पूषन्। इषुकृताऽइव। देवा। नासत्या। वहतुं। सूर्यायाः॥ वच्यंते। वां। ककुहाः। अप्ऽसु। जाताः। युगा। जूर्णाऽइव। वरुणस्य। भूरेः॥ ३॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकृप्तं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत्। तमग्निः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि जित्वाग्निं प्रधृष्य ऋक्सहस्रं कन्यकां चालभेतां। तत इंद्र उषाश्चाजयतां। तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति। अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञ इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टके। १. ८. २०. ५.। आ वां पतित्वं सख्यायेत्यत्र प्रपंचितः। तत्राह। हे पूषन् पोषक सूर्य। एतच्चंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरेवाश्विव्वात्। सूर्याचंद्रमसावित्येक इति यास्केनोक्तत्वात्। अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति। हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः। इषुकृते-

व । इवशब्द एवार्थे । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव संतौ सूर्यायाः एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः । कर्मणि षष्ठी । सूर्यां वहतुं रथे धारयितुमाजिमुदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्प्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबंधिन्यो वां प्रति वच्यंते उच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रैर्यागकाले च स्तुवंतीत्यर्थः । युगा जूर्णेव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थे । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

अ॒स्मे सा वां॑ माध्वी रा॒तिर॑स्तु॒ स्तोमं॑ हिनोतं मा॒न्यस्य॑ का॒रोः । अनु॒ यद्वां॑ श्र॒व॒स्या॑ सुदानू सु॒वीर्या॑य च॒र्ष॒णयो॒ म॒दं॑ति ॥ ४ ॥

अ॒स्मे इति॑ । सा । वा॒ं । मा॒ध्वी॒ इति॑ । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ । स्तोम॑ं । हि॒नो॒त॒ं । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः ॥ अनु॑ । यत् । वा॒ं । श्र॒व॒स्या॑ । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदा॒नू॒ । सु॒ऽवीर्या॑य । च॒र्ष॒णय॑ः । मदं॑ति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबंधिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्माकमस्तु भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानौ वां युवां श्रवस्या कीर्तेरन्नस्य वेच्छया यत् यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्रूपा अनुमदंति अनुक्रमेण माद्यंति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

ए॒ष वां॒ स्तोमो॑ अश्विनावकारि॒ मानेभिर्मघवाना सुवृ॒क्ति । या॒तं व॒र्तिस्तन॑याय॒ त्मने॑ चा॒गस्त्ये॑ नास॒त्या मदं॑ता ५

ए॒षः । वा॒ं । स्तोम॑ः । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒का॒रि॒ । माने॑भिः । म॒घ॒ऽवा॒ना॒ । सु॒ऽवृ॒क्ति ॥ या॒त॒ं । व॒र्तिः । तन॑याय । त्मने॑ । च॒ । अ॒गस्त्ये॑ । ना॒स॒त्या॒ । मदं॑ता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविर्लक्षणान्नवंतौ वां युवाभ्यामेषः स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा सुसमाप्त्यकारि कृतः । कीदृशोऽयं । मानेभिर्मानैर्हविःप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या असत्यरहितौ युवामगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि मदंता माद्यंतौ संतौ वर्तिर्गृहं यज्ञसंबंधि यातं प्राप्नुतं । किमर्थं । तनयाय पुत्रादिलाभाय । त्मने आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि । एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ६

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ॥ आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मार्गैरिहास्मयज्ञ आयातं आगच्छतं । वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥

(मं० २ सू० २३.)

७

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनं ॥ १ ॥

गणानां । त्वा । गणऽपतिं । हवामहे । कविं । कवीनां । उपमश्रवःऽतमं ॥ ज्येष्ठऽराजं । ब्रह्मणां । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबंधिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माङ् माने । आतश्चोपसर्गे करणेऽङ् प्रत्ययः । ङ्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । जेष्ठाः प्रशस्यतमाः तेषां मध्ये राजंतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच नोऽस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनं सीदंत्यस्मिन्निति सदनं यज्ञगृहमासीद उपविश ॥

देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः। उस्रा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः। चित्। ते। असुर्य। प्रऽचेतसः। बृहस्पते। यज्ञियं। भागं। आनशुः॥ उस्राःऽइव। सूर्यः। ज्योतिषा। महः। विश्वेषां। इत्। जनिता। ब्रह्मणां। असि॥ २॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानशुः प्राप्नुवन्। यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं। प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबंधिनो देवा इति योजनीयं। यद्वा प्रचेतसः। विभक्तिपरिणामः। प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे। कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमंत्रैरपाकरणात्। न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यतीति श्रवणात्। ज्योतिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्रा इव। उस्राः किरणाः। स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः। यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनितेत् जनयितैवासि। जनिता मंत्र इति निपातनाण्णिलोपः॥

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मंतं रथमृतस्य तिष्ठसि। बृहस्पते भीममर्मित्रदंभनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदं ॥ ३ ॥

आ। विऽबाध्य। परिऽरपः। तमांसि। च। ज्योतिष्मंतं। रथं। ऋतस्य। तिष्ठसि॥ बृहस्पते। भीमं। अमित्रऽदंभनं। रक्षःऽहनं। गोत्रऽभिदं। स्वःऽविदं॥ ३॥

हे बृहस्पते परिरपः परितो रपः पापरूपं रक्षः। यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि। क्विप्। परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मंतं ज्योतिषा तद्वंतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममित्रदंभनं शत्रूणां हिंसकं। तदेवाह रक्षोहणं रक्षसां हंतारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लंभकं रथमातिष्ठसि अधितिष्ठसि॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत्। ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनं ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिः। नयसि। त्रायसे। जनं। यः। तुभ्यं। दाशात्। न। तं। अंहः। अश्नवत्॥ ब्रह्मऽद्विषः। तपनः। मन्युऽमीः। असि। बृहस्पते। महि। तत्। ते। महिऽत्वनं॥ ४॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः शोभना नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः तैर्जनं नयसि अपेक्षितफलं प्रापयसि। त्रायसे जनमापद्भ्यो रक्षसि च। यो यजमानस्तुभ्यं हविर्लक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत्। दाश्र दाने। लेट्याडागमः। तमंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा नाश्नवत् न प्राप्नुयात्। अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं। अडागमः। ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मंत्राणां वा द्वेष्टुस्तपनस्तापकोऽसि। किंच मन्युमीर्मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि। मीङ् हिंसायां। क्विप्। ते तव तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः। विश्वा इदस्माद्ध्वरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते॥ ५॥

न। तं। अंहः। न। दुःऽइतं। कुतः। चन। न। अरातयः। तितिरुः। न। द्वयाविनः॥ विश्वाः। इत्। अस्मात्। ध्वरसः। वि। बाधसे। यं। सुऽगोपाः। रक्षसि। ब्रह्मणः। पते॥ ५॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंह आहंतव्यं दुःखं न बाधते। दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते। अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः। तिरतिर्हिंसाकर्मा। लिट्। न हिंसंति। तथा द्वयाविनः। मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वंचकाः तेऽपि तं जनं न बाधंते। किंच अस्मात् ध्वरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे विशेषेण बाधस एव॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे। बृहस्पते यो नो अभि ह्वरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती॥ ६॥

त्वं। नः। गोपाः। पथिऽकृत्। विऽचक्षणः। तव। व्रताय। मतिऽभिः। जरामहे॥ बृहस्पते। यः। नः। अभि। ह्वरः। दधे। स्वा। तं। मर्मर्तु। दुच्छुना। हरस्वती॥ ६॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गस्य भवसि । विचक्षणो विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबंधिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे। स्तुमः । जरतिः स्तुतिकर्मा । यः पुमान् नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य ह्वरः । ह्वृ कौटिल्ये । भावेऽसुन् । कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु मोचयतु । मृङ् प्राणत्यागे । अंतर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपं ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः । बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथः । सुऽगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवाभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः सानु समुच्छ्रितमिति यास्कः । नि० २. २४. । वृकः । वृक आदाने । धनादीनामादाता यो मर्तो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनान्नोऽस्मान् मर्चयात् । मर्चयतिर्हिंसाकर्मा । हिंस्यात् । तं मर्तं पथो वैदिकान्मार्गादपवर्तय निवर्तय । नोऽस्माकमस्यै देववीतये देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पर्तरधिवक्तारमस्मयुं । बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुन्नशन् ८

त्रातारं । त्वा । तनूनां हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारं । अस्मऽयुं ॥ बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःऽएवाः । उत्ऽतरं । सुम्नं । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयित हे ब्रह्मणस्पते तनूनामंगानां पुत्रादीनां वा त्रातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु पक्षपातेनाधिकं वक्तारमस्मयुं हविःप्रदानस्मान् कामयमानं त्वां हवामहे अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदो देवनिंदकानसुरान् निबर्हय विनाशय । दुरेवा दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् मा व्याप्नुवंतु ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि। या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभिसंति जंभया ता अनप्नसः॥ ९॥

त्वया। वयं। सुऽवृधा। ब्रह्मणः। पते। स्पार्हा। वसु। मनुष्या। आ। ददीमहि॥ याः। नः। दूरे। तळितः। याः। अरातयः। अभि। संति। जंभय। ताः। अनप्नसः॥ ९॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या। सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः। मनुष्येभ्यो दातृभ्य आददीमहि गृह्णीमहि। आङो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं। दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तळितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभिसंति अभिभवंति अनप्नसः कर्महीनान् ता अरातीस्तान् शत्रून् जंभय नाशय। जभि नाशने चुरादिः। अत्र निरुक्तं। त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चांतिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वा दानप्रज्ञा वा जंभय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनाम। नि० ३. ११.। इति॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्निना युजा। मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि॥ १०॥

त्वया। वयं। उत्ऽतमं। धीमहे। वयः। बृहस्पते। पप्रिणा। सस्निना। युजा॥ मा। नः। दुःऽशंसः। अभिऽदिप्सुः। ईशत। प्र। सुऽशंसाः। मतिऽभिः। तारिषीमहि॥ १०॥

हे बृहस्पते पप्रिणा॥ पॄ पालनपूरणयोः। आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः। छांदसो यणादेशः। कामानां पूरकेण सस्निना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः। धी धारणे। दैवादिकः। दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदंभितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत मा ईशिष्ट ईश्वरो मा भवतु। ईश ऐश्वर्ये। लेट्यडागमः। वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः संतः प्रतारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धमहि॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः। असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिद्दमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुऽदः। वृषभः। जग्मिः। आऽहवं। निःतप्ता। शत्रुं। पृतनासु। सासहिः॥ असि। सत्यः। ऋणऽयाः। ब्रह्मणः। पते। उग्रस्य। चित्। दमिता। वीळुऽहर्षिणः॥ ११॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः अनु पश्चाद्ददातीत्यनुदः स यस्य नास्तीत्यननुदः। दात्रंतरशून्य इत्यर्थः। अत एव वृषभः कामानां वर्षिता। आहवं आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धं। आङि युद्धे। पा० ३. ३. ७३.। इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च। तद्युद्धं जग्मिर्गंता। आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः। शत्रुं शातयितारं निष्टप्ता नितरां तस्य तापकः। तृन्नंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः। निसस्तपतावनासेवने। पा० ८. ३. १०२.। इति षत्वं। तादौ च नितीति गतेः स्वरः। पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि। ऋणया ऋणस्य यावयितासि। यु मिश्रणामिश्रणयोः। ण्यंतस्य क्विपि णिलोपे लोपो व्योर्वलीति वलोपः। किंच उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीळुहर्षिणो दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्दमितासि॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति। बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः॥ १२॥

अदेवेन। मनसा। यः। रिषण्यति। शासां। उग्रः। मन्यमानः। जिघांसति॥ बृहस्पते। मा। प्रणक्। तस्य। नः। वधः। नि। कर्म। मन्युं। दुःऽएवस्य। शर्धतः॥ १२॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन। यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसास्मान् रिषण्यति हिनस्ति। दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीति निपातितः। यश्चोग्रः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुक्थस्य शंसितारं। यद्वा अस्माकमाशंसां शासितृणामुग्र इति वा योजनीयं। अस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति। हंतेः सन्यज्झनगमां सनीति दीर्घः। हे बृहस्पते तस्य वधः। वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं। नोस्मान्मा पृणक् मा संपर्कयतु। पृची संपर्के श्नम्विकरणी। व्यत्ययेनामागमः। चादिलोप इति न निघातः। व्यत्ययेनाद्युदात्तः। किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बल-

वैतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा निकर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

भरे॑षु ह॒व्यो नम॑सोप॒सद्यो॒ गंता॒ वाजे॑षु॒ सनि॑ता॒ धनं॑धनं ।
विश्वा॒ इद॒र्यो अ॑भिदि॒प्स्वो॒३॒॑ मृधो॑ बृह॒स्पति॒र्वि व॑वर्हा॒ रथाँ॑ इव ॥ १३ ॥

भरे॑षु । ह॒व्यः॑ । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ । गंता॑ । वाजे॑षु । सनि॑ता । धनं॑ऽधनं ॥ विश्वाः॑ । इत् । अ॒र्यः । अ॒भि॒ऽदि॒प्स्वः॑ । मृधः॑ । बृह॒स्पतिः॑ । वि । व॒व॒र्ह॒ । रथा॑न्ऽइव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिर्भरेषु संग्रामेषु हव्यो योद्धृभिः स्वरक्षणार्थमाह्वातव्यो नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच वाजेषु गंता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता वा । तृन्नंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः । तथार्यः स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिभवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिंसिकाः सेना रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान्रथानिव विववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थे । रथांश्च विववर्ह । लडर्थे लिट् ॥

तेजि॑ष्ठया तप॒नी र॒क्षस॑स्तप॒ ये त्वा॑ नि॒दे द॑धि॒रे दृ॒ष्टवी॑र्यं ।
आ॒विस्तत्कृ॑ष्व॒ यदस॑त्त उ॒क्थ्यं१॒॑ बृह॑स्पते॒ वि प॑रि॒रापो॑ अर्दय ॥ १४ ॥

तेजि॑ष्ठया । त॒प॒नी । र॒क्षसः॑ । त॒प॒ । ये । त्वा॒ । नि॒दे । द॒धि॒रे । दृ॒ष्टऽवी॑र्यं ॥ आ॒विः । तत् । कृ॒ष्व॒ । यत् । अस॑त् । ते॒ । उ॒क्थ्यं॑ । बृह॑स्पते । वि । प॒रि॒ऽरपः॑ । अ॒र्द॒य॒ ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसो राक्षसांस्तप तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वा त्वां निदे निंदाया विषयं दधिरे कृतवंतः तान् तापयेति समन्वयः । ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यद्वीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण परिरापः परिवदतो निंदकानसुरान् व्यर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

बृह॑स्पते॒ अति॒ यद॒र्यो अर्हा॑द्द्यु॒मद्वि॒भाति॒ क्रतु॑म॒ज्जने॑षु ।
यद्दी॒दय॒च्छव॑स ऋतप्रजात॒ तद॒स्मासु॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रं ॥ १५ ॥

बृहस्पते। अति। यत्। अर्यः। अर्हात्। द्युऽमत्। विऽभाति। क्रतुऽमत्। जनेषु॥ यत्। दीदयत्। शवसा। ऋतऽप्रजात। तत्। अस्मासु। द्रविणं। धेहि। चित्रं॥ १५॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यद्ब्रह्मवर्चसं तेजोऽर्हात् पूजयेत्। अर्ह पूजायां लेट्याडागमः। जनेषु ब्राह्मणेषु द्युमत् दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति। विशेषेण दीप्यते। यच्च शवसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत्। दीदयतिर्दीप्तिकर्मा। दीपयति। चित्रं चायनीयं तद्ब्रह्मवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि निधेहि। यद्वा अर्य उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्हात् श्रद्दधीत। यच्च त्वद्दत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसान्नादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि। तथा च ब्राह्मणं। बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीवान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवतीति। ४. ११.॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः। आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः॥ १६॥

मा। नः। स्तेनेभ्यः। ये। अभि। द्रुहः। पदे। निऽरामिणः। रिपवः। अन्नेषु। जगृधुः॥ आ। देवानां। ओहते। वि। व्रयः। हृदि। बृहस्पते। न। परः। साम्नः। विदुः॥ १६॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः। स्त्यानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः तेभ्यो मा दाः। तान् दर्शयति। ये चौरा द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्नेषु परकीयेष्वभिजागृधुः अभिकांक्षंति। गृधु अभिकांक्षायां। लिटि रूपं। ये च देवानां विव्रयो विशेषेण वर्जनं। व्री व्ली इति धातू वर्जने वर्तेते। य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनातीत्येकस्य वर्जनार्थे दृष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वं। तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते आवहंति। देवानां यागान् स्तुतींश्च न करवामेति मन्यंत इति यावत्। तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः। ये पुमांसः साम्नः सामनियात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नं।

साम वै रक्षोहेति न विदुः न जानंति। किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्साम्नःसाम्नः कविः। स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हंता मह ऋतस्य धर्तरि॥ १७॥

विश्वेभ्यः। हि। त्वा। भुवनेभ्यः। परि। त्वष्टा। अजनत्। साम्नःऽसाम्नः। कविः॥ सः। ऋणऽचित्। ऋणऽयाः। ब्रह्मणः। पतिः। द्रुहः। हंता। महः। ऋतस्य। धर्तरि॥ १७॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वामजनद्धि अजीजनत् खलु। ततस्त्वं साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः। कु शब्दे। अच इरिति इप्रत्ययः। उच्चारयिता कर्तासि। यद्वा कविः क्रांतदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वामजीजनत्। किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित्। किंच ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हंता भवेति॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदंगिरः। इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौब्जो अर्णवं॥ १८॥

तव। श्रिये। वि। अजिहीत। पर्वतः। गवां। गोत्रं। उत्ऽअसृजः। यत्। अंगिरः॥ इंद्रेण। युजा। तमसा। परिऽवृतं। बृहस्पते। निः। अपां। औब्जः। अर्णवं॥ १८॥

अंगिरः आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत्। ततस्त्वं यद्यदा गोत्रं। इनित्रकट्यचश्चेति समूहार्थे त्रप्रत्ययः। गवां समूहमुदसृजः निरगमयः। तदेंद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौब्जः नितरामधोमुखमकार्षीः॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यंता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व। विश्वं तद्भद्रं यदवंति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥१९॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यंता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ॥ विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवंति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यंता नियामकस्त्वं सूक्तस्यास्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं च जिन्व । जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपं । प्रीणय । भवादृशा देवा यदवंति रक्षंति तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

(मं. २ सू. २८)

८.

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु मह्ना । अति यो मंद्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः ॥ १ ॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । मह्ना ॥ अति । यः । मंद्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥ १ ॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्यादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्येश्वरस्य वा वरुणस्येदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि संति द्वितीयभावविकारभांजि भूतजातानि मह्ना महिम्ना वरुणप्रसादाल्लब्धेनाभ्यस्तु अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजथाय यष्ट्रे पुरुषाय अति अतिशयेन मंद्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरेर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः । उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥२॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ॥ उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानास्तुष्टुवांसः स्तुतवंतो वयं तव व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्याम शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुषसामुपायेन उपागमने सत्यग्नयो न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थे समिध्यंते एवमनुद्यून् अनुदिनं जरमाणास्त्वां स्तुवंतो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव॑ स्याम पुरुवीर॑स्य शर्म॑न्नुरुशंस॑स्य वरुण प्रणेतः । यू॒यं नः॑ पुत्रा अदितेरदब्धा अ॒भि क्ष॑मध्वं॒ युज्या॑य देवाः ॥३॥

तव॑ । स्या॒म॒ । पु॒रु॒ऽवीर॑स्य । शर्म॑न् । उ॒रु॒ऽशंस॑स्य । व॒रु॒ण॒ । प्र॒ने॒त॒रिति॑ प्रऽनेतः ॥ यू॒यं । नः॒ । पु॒त्राः॒ । अ॒दि॒तेः॒ । अ॒द॒ब्धाः॒ । अ॒भि । क्ष॒म॒ध्वं॒ । युज्या॑य । दे॒वाः॒ ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य । यद्वा पुरूणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योरुशंसस्योरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः । परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः एवंभूता हे देवा यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान् युज्याय सख्यायाभिक्षमध्वं अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वं ॥

प्र सीमा॑दि॒त्यो अ॑सृजद्विध॒र्ताँ ऋ॒तं सिंध॑वो॒ वरु॑णस्य यंति । न श्रा॑म्यंति॒ न वि मु॑चंत्ये॒ते वयो॒ न प॑प्तू रघु॒या परि॑ज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीं । आ॒दि॒त्यः । अ॒सृ॒जत् । वि॒ऽध॒र्ता । ऋ॒तं । सिंध॑वः । वरु॑णस्य । यं॒ति॒ ॥ न । श्रा॒म्यं॒ति॒ । न । वि । मु॒चं॒ति॒ । ए॒ते । वयः॑ । न । प॒प्तुः॒ । र॒घु॒ऽया । परि॑ऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः । तेन वरुणस्यर्तेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो यंति गच्छंति प्रवहंति । एते सिंधवो न श्राम्यंति श्रांतिं न प्राप्नुवंति न विमुचंति उपरता न भवंति । अनलसाः सर्वदैकरूप्येण प्रवहंतीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न वयः पक्षिण इव रघुया रघवः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां पप्तुः पतंति गच्छंति । पत्लृगतौ । लिटयुसि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां सुलुगिति जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवाग ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य। मा तंतुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि। मत्। श्रथय। रशनांऽइव। आगः। ऋध्याम। ते। वरुण। खाम्। ऋतस्य॥ मा। तंतुः। छेदि। वयतः। धियं। मे। मा। मात्रा। शारि। अपसः। पुरा। ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहितानुष्ठानजनितं पापं विश्रथय शिथिलीकुरु। विमोचयेत्यर्थः। ते त्वत्संबंधिन ऋतस्योदकस्य पूर्णां खां नदीं। खा इति नदीनाम। तामृध्याम लभेमहि। अपि च धियं कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि छिन्नो मा भूत्। नैरंतर्येणेत्यर्थः। तथा ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्षणं मा शारि। शीर्णं विकलं मा भूत्॥ शॄ हिंसायां। कर्मणि लुङ्। पुरः ऋतोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राळृतावोऽनु मा गृभाय। दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहो न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति। सु। म्यक्ष। वरुण। भियसं। मत्। संराट्। ऋतऽवः। अनु। मा। गृभाय॥ दामऽइव। वत्सात्। वि। मुमुग्धि। अंहः। नहि। त्वत्। आरे। निऽमिषः। चना। ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यक्ष। अपगमय। हे सम्राट् सम्यग्राजमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय। अनुगृहाण॥ छंदसि शायजपीति श्नः शायजादेशः। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। अपि च दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशाद्बंधनीं रज्जुं विमुंचति तथांहः पापं मत्सकाशाद्विमुमुग्धि। विमुंच। छांदसः शपः श्लुः। पृथक्कुरु। त्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः। त्वदन्य इत्यर्थः। त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि आक्षिपक्ष्मचलनस्यापि नहीशे। नेष्टे। त्वमेवेश्वर इत्यर्थः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥

मानो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वंतमसुर भ्रीणंति। मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा। नः। वधैः। वरुण। ये। ते। इष्टौ। एनः। कृण्वंतं। असुर। श्रीणंति॥ मा। ज्योतिषः। प्रऽवसथानि। गन्म। वि। सु। मृधः। शिश्रथः। जीवसे। नः॥ ७॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हननसाधनैरायुधैर्मा हिंसीरिति शेषः। हे असुर पापकृतां निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञे एनो विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं कृण्वंतं कुर्वंतं पुरुषं ये वधा श्रीणंति हिंसंति तैरिति पूर्वत्र संबंधः॥ श्रीञ् हिंसायां क्र्यादिकः। अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवासान्मा गन्म मा गच्छाम। सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यंश्चिरकालं जीवेयमित्यर्थः॥ गमेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सु सुष्ठु विशिश्रथः विश्लेषय। बाधस्वेत्यर्थः॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम। त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि॥ ८॥

नमः। पुरा। ते। वरुण। उत। नूनं। उत। अपरं। तुविऽजात। ब्रवाम॥ त्वे इति। हि। कं। पर्वते। न। श्रितानि। अप्रऽच्युतानि। दुःऽदभ। व्रतानि॥ ८॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्म। उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम। उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उच्चारयाम। कस्मादिति चेदुच्यते। दूळभ दुर्दभ दंभितुं हिंसितुमशक्य। दुरो दाशनाशदभध्येषु। पा० ६. ३. १०९. ५.। इति रेफस्योत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। कमित्येतत्पादपूरणं॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि। तस्मादित्यर्थः॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजं। अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ९

परा। ऋणा। सावीः। अध। मत्ऽकृतानि। मा। अहं। राजन्। अन्यऽकृतेन। भोजं॥ अविऽउष्टाः। इत्। नु। भूयसीः। उषसः। आ। नः। जीवान्। वरुण। तासु। शाधि॥ ९॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परासुव पराचीनं प्रेरय। षू प्रेरणे। छांदसो लुङ्। अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादि-

तानि ऋणानि परासुव। अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यकृतेनान्यैरर्जितेन धनेन मा भोजं भोगं मा लभेयं। किं कारणमिति चेदुच्यते। भूयसीर्भूयसो बहुतरा उषसोऽव्युष्टा इन्नु सत्यमव्युष्टा एव। अपररात्रेषूत्थाय ऋणानि चिंतयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा आसन्। हे वरुण तासूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आशाधि आ समंतादनुशिष्टान् कुरु। ऋणान्यपहृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह। स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान्॥ १०॥

यः। मे। राजन्। युज्यः। वा। सखा। वा। स्वप्ने। भयं। भीरवे। मह्यं। आह॥ स्तेनः। वा। यः। दिप्सति। नः। वृकः। वा। त्वं। तस्मात्। वरुण। पाहि। अस्मान्॥ १०॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानो बांधवो वा स्वप्ने दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूते। तथा स्तेनश्चौरो वा वृकोऽरण्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति जिघांसति॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः। दंभ इच्चेतीत्वं। हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहि रक्ष॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान्न आ विदं शूनमापेः। मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ११

मा। अहं। मघोनः। वरुण। प्रियस्य। भूरिऽदाव्नः। आ। विदं। शूनं। आपेः॥ मा। रायः। राजन्। सुऽयमात्। अव। स्थां। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ ११॥

हे वरुण मघोनो धनवतः प्रियस्यानुकूलस्य भूरिदाव्नो भूरेर्बहुलस्य दातुराप्यस्याहं मा आविदं मावेदयानि आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि। किं तदनावेद्यं। आपेर्ज्ञातेः शूनं शून्यं दारिद्र्यं। वर्णलोपश्छांदसः। यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यं। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। यजादित्वात्संप्रसारणं। ओदितश्चेति नकारः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। एतदुक्तं भवति। अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूवमिति। हे राजन् सुयमात्। सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति सुयमः॥ ईषद्दुःसुष्विति खल्॥ तादृशाद्रायो धनान्मावस्थां अवयुत्य स्थितो मा भूवं। वयं सुवीराः शोभनपुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम॥

(मं. २ सू. ३८)

९.

उदु ष्य देवः सविता सवाय शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात्। नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ १

उत्। ऊं इति। स्यः। देवः। सविता। सवाय। शश्वत्ऽतमं। तत्ऽअपाः। वह्निः। अस्थात्॥ नूनं। देवेभ्यः। वि। हि। धाति। रत्नं। अथ। आ। अभजत्। वीतिऽहोत्रं। स्वस्तौ॥ १॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं प्रतिदिनमुदस्थात् उत्तिष्ठति। कीदृशः सविता। तदपाः तत्प्रसवकर्मा॥ अपः अप्नः इति कर्मनामसु पाठात्। वह्निर्वोढा जगतां। किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति प्रयच्छति। हीति पूरणे। अथ अपि च वीतिहोत्रं कांतयज्ञं यजमानं स्वस्तावविनाशे क्षेमे आअभजत् भागिनं करोतु। यद्यपि स्वस्तिशब्दो विभक्त्यंतनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरो भवति॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति। आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन्॥ २॥

विश्वस्य। हि। श्रुष्टयै। देवः। ऊर्ध्वः। प्र। बाहवा। पृथुऽपाणिः। सिसर्ति॥ आपः। चित्। अस्य। व्रते। आ। निऽमृग्राः। अयं। चित्। वातः। रमते। परिऽज्मन्॥ २॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महाकरो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्ध्व उद्गतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्ति प्रसारयति। आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सृति। व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात्। आ स्यंदंत इति शेषः। ताश्च निमृग्रा नितरां शोधयित्र्यो गंगादिरूपेण जगत्पावयंतीत्यर्थः। अयं चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेंऽतरिक्षे रमते॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः। अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ३

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत् । अतमानं । चित् । एतोः ॥ अह्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविता आशुभिश्चिच्छीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिर्विमुचाति विमुच्यते । नूनमिति पूरणः । अतमानं चित्सततं गच्छंतमपि जनमेतोर्गमनादरीरमत् उपरमयति । किंच अह्यर्षूणांचित् । अहिमाहंतारं शत्रुमर्षत्यभिगच्छंतीत्यह्यर्षवः । तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं कर्मानु पश्चान्मोकी रात्रिः । मोकी शोकीति रात्रिनामसु पाठात् । आगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयंती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः । उत्संहायास्थाद्व्यृ१ तूँरदर्धररमतिः सविता देव आगात् ॥४॥

पुनरिति । सं । अव्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्म । धीरः ॥ उत् । संऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदर्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयंती वस्त्रं वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समव्यत् संवेष्टयते । पुनःशब्दः पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्राज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म । कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् । शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमाप्यैवेत्यर्थः । न्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरत इति शेषः । सर्वो लोकः संहाय शय्यां विहायोदस्थात् अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति । संपूर्वो जहातिः शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् आगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च व्यदर्धः विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः । ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ॥ ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्निः शोकस्तेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते अधितिष्ठति। विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति। आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठात्। मातोषाः सवित्रान्विषितं प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेर्ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवेऽग्नय आधात् आदधाति॥

समाववर्ति विष्ठितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत्।
शश्वाँ अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य॥६॥

संऽआववर्ति। विऽस्थितः। जिगीषुः। विश्वेषां। कामः। चरतां। अमा। अभूत्॥ शश्वान्। अपः। विऽकृतं। हित्वी। आ। अगात्। अनु। व्रतं। सवितुः। दैव्यस्य॥ ६॥

जिगीषुर्विजयेच्छुर्योद्धा विष्ठितो युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति समावर्तयति। विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा। अमा दम इति गृहनामसु पाठात्। गृहं प्रति कामोऽभूत् भवति। शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विकृतमर्द्धकृतं हित्वी हित्वागात् गृहमागच्छति। एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः।
वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनंति ७

त्वया। हितं। अप्यं। अप्ऽसु। भागं। धन्व। अनु। आ। मृगयसः। वि। तस्थुः॥ वनानि। विऽभ्यः। नकिः। अस्य। तानि। व्रता। देवस्य। सवितुः। मिनंति॥ ७॥

हे सवितस्त्वयाप्स्वंतरिक्षे। आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनामसु पाठात्। जलाधारे वा हितं निहितमप्यमपां संबंधिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समंताद्वितस्थुः अधितिष्ठंति। किंच वनानि वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः। अस्य देवस्य सवितुस्तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनंति केऽपि न हिंसंति॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः।
विश्वो मार्तांडो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः॥ ८॥

यात्ऽराध्यं । वरुणः । योनिं । अप्यं । अनिंऽशितं । निऽमिषि । जर्भुराणः ॥ विश्वः । मार्तांडः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्तुं योग्यमनिशितमतीक्ष्णं । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्तांडो मृताद्भिन्नादंडादुत्पद्यमानः पक्ष्यागात् आगच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येंद्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनंति रुद्रः । नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इंद्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतं । अर्यमा । न । मिनंति । रुद्रः ॥ न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं । सवितारं । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मेंद्रो न मिनाति न हिनस्ति । वरुणश्च न मिनाति । मित्रश्चार्यमा च न मिनाति । रुद्रश्च न मिनाति । अरातयोऽसुराश्च न मिनंति । मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते । तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह । नमः आयुरित्यन्ननामसु पाठात् । स्वस्ति क्षेमाय हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः । आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम १०

भगं । धियं । वाजयंतः । पुरंऽधिं । नराशंसः । ग्नाः । पतिः । नः । अव्याः ॥ आऽअये । वामस्य । संऽगथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं । पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः । वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः । विभक्तिव्यत्ययः । नः स्तुवतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो ग्नास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसां पतिर्वा । तथा च श्रूयते । छंदांसि वै ग्ना इति उत ग्ना व्यंतु देवपत्नीरिति च । सविता व्याः

अव्यात्। किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च। तथा च श्रूयते। पशवो वै रयिरिति। आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम भवेम॥

अ॒स्मभ्यं॒ त॒द्दि॒वो अ॒द्भ्यः पृ॑थि॒व्यास्त्वया॑ द॒त्तं काम्यं॒ राध॒ आ गा॑त्। शं यत्स्तो॒तृभ्य॑ आ॒पये॒ भवा॑त्युरु॒शंसा॑य सवितर्जरि॒त्रे॥ ११॥

अ॒स्मभ्यं॑। तत्। दि॒वः। अ॒त्ऽभ्यः। पृ॒थि॒व्याः। त्वया॑। द॒त्तं। काम्यं॑। राधः॑। आ। गा॒त्॥ शं। यत्। स्तो॒तृऽभ्यः॑। आ॒पये॑। भ॒वा॑ति। उ॒रु॒ऽशंसा॑य। स॒वि॒तः॒। ज॒रि॒त्रे॥ ११॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो द्युलोकात् अद्भ्योऽतरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेश्चागात् आगच्छतु। किंच स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामापये बंधवे तद्वंशजाय यद्धनं शं सुखकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यं। जरिता कारुरिति स्तोतृनामसु पाठात्। हे सवितः तत्प्रयच्छ॥

(मं. ३ सू. ९)

१०

सखा॑यस्त्वा ववृमहे दे॒वं मर्ता॑स ऊ॒तये॑। अ॒पां नपा॑तं सु॒भगं॑ सु॒दीदि॑तिं सु॒प्रतू॑र्तिमने॒हस॑म्॥ १॥

सखा॑यः। त्वा॒। व॒वृ॒म॒हे॒। दे॒वं। मर्ता॑सः। ऊ॒तये॑॥ अ॒पां। न॒पा॑तं। सु॒ऽभगं॑। सु॒ऽदीदि॑तिं। सु॒ऽप्रतू॑र्तिं। अ॒ने॒हस॑म्॥ १॥

विश्वामित्रः स्तौति। हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपांनपातमपां नप्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदितिं शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे वृणीमहे। सखायः। ख्या प्रकथने। समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण्। तस्य डित्वाट्टिलोपः। तत्संनियोगेन यलोपः। समानस्य छंदस्यमूर्द्धेति सभावः। उ-

पपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. २. ५२. । इति णिद्वद्भावः । वृद्ध्यायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे । वृङ् संभक्तौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । ऊतये । अव रक्षण इत्यस्य उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतीत्यादिना क्तिन्नंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुभगं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्रतूर्तिं । क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः । न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातॄः । अजगन् । अपः ॥ न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

हे अग्ने वना काननानि रक्षितुं कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि विहाय मातॄरपो मातृभूता अपोऽजगन् अगमः गतवानसि अप्सु प्रविष्टत्वाच्छांतो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे न प्रमृष्यते न सह्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कारणाद्दूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबंधिष्वरणिरूपेषु काष्ठेष्वभवः मंथनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातॄरपोजगन् उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः । नि० ४. १४. । इति ॥ कायमानः । कमु कांतौ । कमेर्णिङ् । लटः शानच् । मकारलोपश्छांदसः । अजगन् । गमॢ गतावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । हल्ङ्यादिना सिलोपः । मो नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितिक्षायां । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लडर्थे लङ् यद्योगादनिघातः ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि । प्रप्रान्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टं । ववक्षिथ । अथ । एव । सुऽमनाः । असि ॥ प्रऽप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिथ अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्र्ये श्रितोऽसि वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्त्विजः प्रयंति प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्ये उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते परित आसीना वर्तंते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण॰ इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् । थल आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीट् । कास्प्रत्ययादामित्याम् न भवति । मंत्रत्वात् निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विर्वचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते । आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस् भुवि । तासस्त्योर्लोपः इति सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ई॒यि॒वांस॒मति॒ स्रिधः॒ शश्व॑ती॒रति॑ स॒श्चतः॑ । अन्वी॑मविंदन्नि॒चि॒रासो॑ अ॒द्रुहो॒ऽप्सु सिं॒हमि॑व श्रि॒तं ॥ ४ ॥

ई॒यि॒ऽवांसं॑ । अति॑ । स्रिधः॑ । शश्व॑तीः । अति॑ । स॒श्चतः॑ ॥ अनु॑ । ई॒ । अ॒वि॒द॒न् । नि॒ऽचि॒रासः॑ । अ॒द्रुहः॑ । अ॒प्ऽसु । सिं॒हंऽइ॑व । श्रि॒तं ४

हे अग्ने अद्रुहोऽद्रोग्धारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरंतना विश्वेदेवाः स्रिधः शोषकाञ्छत्रून्बलेनातिक्रम्येयिवांसं गच्छंतं शश्वतीर्बह्वीः सश्चतः संगतिकारिणीः सेनाश्चात्यतिक्रम्य गच्छंतमप्सु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविंदन् अनुगम्यालभंत ॥ ईयिवांसं । इण् गतावित्यस्य क्वसावुपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । पा॰ ३. २. १०९. । इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । स्रिधः । स्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्विप् चेति क्विप् । धातुस्वरः । सश्चतः । षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविंदन् । विद्लृ लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः नितरां चिराः । आज्जसेरसुगित्यसुक् । समासस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ् सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

स॒सृ॒वांस॑मिव॒ त्मना॒ग्निमि॒त्था ति॒रोहि॑तं । ऐनं॑ नयन्मात॒रिश्वा॑ परा॒वतो॑ दे॒वेभ्यो॑ मथि॒तं परि॑ ॥ ५ ॥

स॒सृ॒वांसं॑ऽइव । त्मना॑ । अ॒ग्निं । इ॒त्था । ति॒रःऽहि॑तं ॥ आ । ए॒नं॒ । न॒य॒त् । मा॒त॒रिश्वा॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । म॒थि॒तं । परि॑ ॥ ५ ॥

मातरिश्वा वायुरित्थेत्थं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि प-

रितो मथितं मंथनेन निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थी। देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् आनीतवान्। तत्र दृष्टांतः। ससवांसमिव यथा स्वाच्छंद्येन ससवांसं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ससवांसमिव। सृ गतावित्यस्माल्लिट् तस्य क्वसुः। इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः। त्मना। आत्मन्शब्दस्य मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। इत्था। था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। एनं। अन्वादेशे द्वितीयाटौःस्वेन इत्येनादेशः अनुदात्तश्च। नयत्। णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं। अडभावश्छांदसः। मातरिश्वा मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातितः॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन। विश्वान्यद्यज्ञाँ अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य॥ ६॥

तं। त्वा। मर्ताः। अगृभ्णत। देवेभ्यः। हव्यऽवाहन॥ विश्वान्। यत्। यज्ञान्। अभिऽपासि। मानुष। तव। क्रत्वा। यविष्ठ्य॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो यष्टव्यदेवतार्थमगृभ्णत अगृह्णत। मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने तव क्रत्वा कर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृह्णतेति पूर्वेणान्वयः॥ अगृभ्णत। ग्रह उपादाने। क्र्यादित्वात् श्ना। ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं। हृग्रहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। हव्यवाहन। वह प्रापण इति धातोर्ल्युडित्यनुवृत्तौ हव्येऽनंतः पादमिति ल्युट्। उपधावृद्धिः। योरनादेशः। अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं। विश्वान्। विश प्रवेशन इत्यस्मादशिप्रुषिलटिरणिकणिखदिविशिभ्यः क्वन्निति क्वन्। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। अभिपासि। पा रक्षणे। अस्य धातो रक्षणार्थत्वान्न पिबादेशः। यच्छब्दयोगान्न निघातः। धातुस्वरः। क्रत्वा। टा। जसादयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः। यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। यविष्ठ्य। युवशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन्। स्थूलदूरयुवेति यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः। वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति। त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे॥ ७॥

तत्। भद्रं। तव। दंसना। पाकाय। चित्। छदयति॥ त्वां। यत्। अग्ने। पशवः। सम्ऽआसते। सम्ऽइद्धं। अपिऽशर्वरे॥ ७॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनाग्निहोत्रादिकं कर्म पाकाय चित्। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। पाकायेति कर्मणि चतुर्थी। पाकोर्भकः। तद्वदन्नमपि यजमानं छदयति स्वफलप्रदानेन पूजयति। पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः। छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा॥ छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात्। यद्वा। पाकशब्दः प्रशस्यं वक्ति। पाको वाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात्। तद्भद्रं कर्म प्रशस्यं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः।यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः समासते सम्यगासते। पर्युपासत इत्यर्थः। तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः॥ भद्रं। भदि कल्याण इत्यस्माद्धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं। पाकाय पा रक्षण इत्यस्मादिण्भीकापाशल्येत्यादिना कन्। पायते रक्ष्यते राजादिनेति पाकः। नित्वादाद्युदात्तः। छदयति। छद अपवारणे। स्वार्थे णिच्। अदंतत्वादृद्ध्यभावः। निघातः।समासते। आस उपवेशने।अदादित्वाच्छपो लुक्। अनकारांतत्वाज्झस्यादादेशः। यद्योगादनिघातः। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। धातुस्वरः॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषं। आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत॥ ८॥

आ। जुहोत। सुऽअध्वरं। शीरं। पावकऽशोचिषं॥ आशुं। दूतं। अजिरं। प्रत्नं। ईड्यं। श्रुष्टी। देवं। सपर्यत॥ ८॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति। हे ऋत्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निना जुहोत आहुतिभिरा समंतात्तर्पयत। अपि च। आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं क्षिप्रं गंतारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी सपर्यत। श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः। क्षिप्रं पूजयत॥ जुहोत। हु दानादनयोः। अस्माद्धातोर्लोट्। जुहोत्यादिभ्यः श्लुरिति शपः श्लुः। श्लाविति द्विर्वचनं। लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावे तस्थमिपामिति थस्य तादेशः। छंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। पित्वाद्गुणः। निघातः। स्वध्वरं। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। शीरं। शीङ् स्वप्ने। अस्माद्धातोः स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः। कित्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरः। पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः तं कायतीति पावकः। आतोऽनुपसर्गे कः। प्रत्ययस्वरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। आशुं। अशू व्याप्तौ। अस्माद्धातोः कृवापाजिमीत्यादिना उण्। उपधावृद्धिः। प्रत्ययस्वरः। अजिरं। अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातो-

रजिरशिशिरशिथिलेति किरच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं प्रगस्य छंदसि गलोपश्च । पा० ४. ३. २३. २. । इति गलोपः । चकारात् त्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यं । ईड स्तुतौ । अस्माण्ण्यत् ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कंड्वादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्वरूपत्वं । निघातः ॥

त्रीणि॑ श॒ता त्री स॒हस्रा॑ण्य॒ग्निं त्रि॒ंशच्च॑ दे॒वा नव॑ चासपर्यन् । औक्ष॑न्घृ॒तैरस्तृ॑णन्ब॒र्हिर॑स्मा आ॒दिद्धोता॑रं॒ न्य॑सादयंत ९

त्रीणि॑ । श॒ता । त्री । स॒हस्रा॑णि । अ॒ग्निं । त्रि॒ंशत् । च॒ । दे॒वाः । नव॑ । च॒ । अ॒स॒प॒र्य॒न् ॥ औक्ष॑न् । घृ॒तैः । अस्तृ॑णन् । ब॒र्हिः । अ॒स्मै॒ । आत् । इत् । होता॑रं । नि । अ॒सा॒द॒यं॒त ॥ ९ ॥

त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् अपूजयन् । किंच ते देवा घृतैरिममग्निमौक्षन् असिंचन् । तथास्मा अग्नये तदर्थं बर्हिरस्तृणन् बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदनंतरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिष्येनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयंत उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमानमेवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत् । बृ० आ० ३. ९. । इति ॥ शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । त्री । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयोदशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ णु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् गुणश्च । नित्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङिरूपं । निघातः । औक्षन् उक्ष सेचने । लङि आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । स्तृञ् आच्छादने । लङ् बहुवचने क्र्यादित्वाच्छ्ना । झेरंतादेशः नित्यं ङित इतीकारलोपः संयोगांतलोपः श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यडागमः स चोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः । बर्हिः । इसिरित्यनुवृत्तौ बृंहेर्नलोपश्चेतीसिः सत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयंत । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः । णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि बहुवचने रूपं । निघातः ॥

(मं० ३ सू० ३२.)

११.

इंद्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते।
प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व १

इंद्र। सोमं। सोमऽपते। पिब। इमं। माध्यंदिनं। सवनं। चारु। यत्। ते॥ प्रऽप्रुथ्य। शिप्रे इति। मघऽवन्। ऋजीषिन्। विऽमुच्य। हरी इति। इह। मादयस्व॥ १॥

विश्वामित्रो ब्रूते। सोमपते सोमस्याधिपते हे इंद्र इममस्माभिर्माध्यंदिने सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब। यद्यस्मात्ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यदिनसंबंधि सवनं निष्केवल्याख्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते। मघवन् धनवन् ऋजीषिन्। ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते। तद्वन् हे इंद्र हरी रथे योजितावश्वौ रथाद्विमुच्य शिप्रे हनू प्रप्रुथ्यात्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वेह देवयजनदेशे मादयस्व तावश्वौ हर्षय॥ प्रप्रुथ्य। प्रोथृ पर्याप्तावित्यस्य ल्यपि रूपं ह्रस्वश्छांदसः। लित्स्वरः। ऋजीषिन्। अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जेश्च ऋजि च। उ० ४. २८। इतीषन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः। अर्ज्यत। इत्यृजीषं। तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः। आमंत्रितत्वान्निघातः। मादयस्व। मदि स्तुत्यादिषु। हेतुमण्णिच्। निघातः॥

गवाशिरं मंथिनमिंद्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय।
ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व॥ २॥

गोऽआशिरं। मंथिनं। इंद्र। शुक्रं। पिब। सोमं। ररिम। ते। मदाय॥ ब्रह्मऽकृता। मारुतेन। गणेन। सऽजोषाः। रुद्रैः। तृपत्। आ। वृषस्व॥ २॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं। अपि च मंथिनं मंथसंयुक्तं शुक्रमभिनवं। यद्वा शुक्रामंथिग्रहे वर्तमानं एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब। ते तव मदाय हर्षाय ररिम तं सोमं वयं प्रयच्छामः। मारुतेन। मरुतां गणो मारुतः। स च ब्रह्मकृत्। ब्रह्मस्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् इंद्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व तमिमं सर्वतो जठरे सिंच धारय॥ गवाशिरं।

श्रिणातेराङ् पूर्वात्क्विप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पिबा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। ररिम। रातेश्छांदसे वर्तमाने लिटि रूपं। असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः। आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः। तृपत्। तृप प्रीणने। तुदादिः। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। वृषस्व। वृषु सेचने। व्यत्ययेन शः॥

ये ते॒ शुष्मं॒ ये तवि॑षी॒मव॑र्ध॒न्नर्चं॑त इंद्र म॒रुत॑स्त॒ ओजः॑।
माध्यं॑दिने॒ सव॑ने वज्रहस्त॒ पिबा॑ रु॒द्रेभिः॒ सग॑णः सुशिप्र ॥३॥

ये। ते॒। शुष्मं॑। ये। तवि॑षीं। अव॑र्धन्। अर्चं॑तः। इं॒द्र। म॒रुतः॑
ते॒। ओजः॑॥ माध्यं॑दिने। सव॑ने। व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒। पिब॑। रु॒द्रेभिः॑।
स॒ऽग॑णः। सु॒ऽशि॒प्र॒॥ ३॥

हे इंद्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषीं बलं चावर्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतोऽर्चंतस्त्वां स्तुवंतः संतस्ते तवौजो युद्धसामर्थ्यमवर्धयन्। वज्रहस्त वज्रयुक्तौ हस्तौ यस्येति तादृश। सुशिप्र शोभनहनो। शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः। हे इंद्र रुद्रेभिः रोदयंति शत्रूनिति रुद्रा मरुतः तैः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब॥ अवर्धन्। वृधु वर्धने। अंतर्भावितण्यर्थः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। माध्यंदिने। उत्सादित्वादञ्। ञित्वादाद्युदात्तः॥

त इन्न्व॑स्य॒ मधु॑मद्विविप्र॒ इंद्र॑स्य॒ शर्धो॑ म॒रुतो॒ य आस॑न्।
येभि॑र्वृ॒त्रस्ये॑षि॒तो वि॒वेदा॑म॒र्मणो॒ मन्य॑मानस्य॒ मर्म॑ ॥ ४ ॥

ते। इत्। नु। अ॒स्य॒। मधु॑ऽमत्। वि॒वि॒प्रे॒। इंद्र॑स्य। शर्धः॑।
म॒रुतः॑। ये। आस॑न्॥ येभिः॑। वृ॒त्रस्य॑। इ॒षि॒तः। वि॒वेद॑। अ॒म॒र्मणः॑।
मन्य॑मानस्य। मर्म॑॥ ४॥

ये मरुतः इंद्रस्य शर्धो बलभूता आसन् त इत् त एव मरुतोऽस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। इममिंद्रं मधुमत् तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु क्षिप्रं प्रैरयन्। येभिर्यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिरिषितः प्रेरित इंद्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हंतेत्यभिमन्यमानस्य वृत्रस्यासुरस्य मर्म यस्मिन्। स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद अज्ञासीत्॥ विविप्रे। विप क्षेपणे इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं। इरेचः इरयो रे इति रे इत्यादेशः। निघातः। आसन् अस भुवीत्यस्य लङि रूपं। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। विवेद। विद ज्ञाने लिटि रूपं। लित्स्वरः। मर्म। मृङ् प्राणत्यागे इत्यस्मादौणादिको मनिन्। नित्स्वरः॥

मनुष्वदिंद्र सवनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय।
स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि॥ ५॥

मनुष्वत्। इंद्र। सवनं। जुषाणः। पिब। सोमं। शश्वते। वीर्याय॥ सः। आ। ववृत्स्व। हरिऽअश्व। यज्ञैः। सरण्युऽभिः। अपः। अर्णा। सिसर्षि॥ ५॥

हे इंद्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब। हे हर्यश्व स तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व आगच्छ। किंच सरण्युभिरेकश्रुतिमन्मंत्रानात्मन इच्छद्भिः। यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वमपोऽतरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि प्रापय। यद्वा अपः। पंचम्यंतमेतत्पदं। अपो व्याप्तादंतरिक्षात्सकाशादर्णासि प्रापय॥ ववृत्स्व। वृतु वर्तने। व्यत्ययेन शपः श्लुः। लोटि रूपं। सरण्युभिः। रण शब्दार्थः। क्विप्। समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मंत्राः। तानिच्छंतः। सुपः क्यच्। क्यादित्युप्रत्ययः। यद्वा सृ गतौ। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युच्। यसुवचिभ्योन्युजागूचक्रुचः। उ० ३. ८०. । इत्यन्युच्प्रत्ययः। रषाभ्यां। पा० ८. ४. १. । इति णत्वं। चित्त्वादंतोदात्तः। अपः। आपॢ व्याप्तौ आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्चेति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सिसर्षि। सृ गतौ। छांदसो जुहोत्यादिः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ।
शयानमिंद्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं॥ ६॥

त्वं। अपः। यत्। ह। वृत्रं। जघन्वान्। अत्यान्ऽइव। प्र। असृजः। सर्तवै। आजौ॥ शयानं। इंद्र। चरता। वधेन। वव्रिऽवांसं। परि। देवीः। अदेवं॥ ६॥

हे इंद्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत एवादेवं बहूदकतया स्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृत्रं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि यदा त्वमाजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्वान् प्रेरयसि तथा त्वमप उदकान्यंतरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु। तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः॥ जघन्वान्। हनहिंसागत्योरित्यस्य क्वसौ विभाषा गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वादत्रेडभावः॥ अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं। प्रत्ययस्वरः।

असृजः। सृज विसर्गे। शविकरणी। यद्योगादनिघातः। सर्तवै। सृ गतौ। तुमर्थे तवैप्रत्ययः। अंतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं। आजौ। अज गतिक्षेपणयोः। अज्यतिभ्यां च। उ० ४. १३९.। इति इण्प्रत्ययः। णित्त्वादुपधावृद्धिः। अजंति गच्छंत्यस्मिन्नित्याजिर्युद्धं। प्रत्ययस्वरः। सर्तवाजावित्यत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः। सर्वविधीनां च्छंदसि विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति। सवर्णदीर्घः। शयानं। शीङ् स्वप्ने। शानच्। अदादित्वाच्छपो लुक्। ङित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः। वधेन। हंतेर्भावे हनश्च वध इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरंतोदात्तश्च। वव्रिवांसं। वृञ् वरण इत्यस्य क्वसाविडागमश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः॥

यजा॑म॒ इन्नम॑सा वृ॒द्धमिंद्रं॑ बृ॒हंत॑मृ॒ष्वम॒जरं॒ युवा॑नं। यस्य॑ प्रि॒ये म॒मतु॑र्य॒ज्ञिय॑स्य॒ न रोद॑सी महि॒मानं॑ म॒माते॑॥ ७॥

यजा॑मः। इत्। नम॑सा। वृ॒द्धं। इंद्रं॑। बृ॒हंतं॑। ऋ॒ष्वं। अ॒जरं॑। युवा॑नं॥ यस्य॑। प्रि॒ये इति॑। म॒मतुः॑। य॒ज्ञिय॑स्य। न। रोद॑सी इति॑। म॒हि॒मानं॑। म॒माते॒ इति॑॥ ७॥

नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महांतमृष्वं। ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणैर्मंत्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यं अजरं जरारहितं अत एव युवानं नित्यतरुणं एवंविधमिंद्रं यजाम इत्। कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः। प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्येंद्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः न परिच्छेत्तुं शक्नुतः। न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं। यजामः। यजेर्लटि रूपं। ऋष्वं। ऋषि गतौ। सर्वनिघृष्व ऋष्वेत्यादिना वप्रत्ययांतो निपातितः। प्रत्ययस्वरः। प्रिये ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा। ममतुः। मा मान इत्यस्य लिट्यतुसि रूपं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। प्रत्ययस्वरः। महिमानं। महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादित्वादिमनिच्। चित्स्वरः। ममाते। माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्यातामि रूपं॥

इंद्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ व्र॒तानि॑ दे॒वा न मि॑नंति॒ विश्वे॑। दा॒धार॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमां ज॒जान॒ सूर्य॑मु॒षसं॑ सु॒दंसाः॑ ८

इंद्र॑स्य। कर्म॑। सु॒ऽकृ॑ता। पु॒रूणि॑। व्र॒तानि॑। दे॒वाः। न। मि॒नं॒ति॒। विश्वे॑॥ दा॒धार॑। यः। पृ॒थि॒वीं। द्यां। उ॒त। इ॒मां। ज॒जान॑। सूर्यं॑। उ॒षसं॑। सु॒ऽदंसाः॑॥ ८॥

विश्वे सर्वे देवाः इंद्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरूणि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनंति एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसंति । किंत्वाद्रियंते । किंच योऽयमिंद्रः पृथिवीं भूलोकं द्यां द्युलोकं उत अपि चेमामिममंतरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार । किंच सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निंद्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं जजान उत्पादयामास ॥ इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरूणीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमतीत्यस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. । पठितं अत्रापि तदेव पठ्यते । पदकाले नोत्सृज्यत इति चेत् न । वाक्यभेदात् । तत्रेंद्रस्य कर्म सुकृता पुरूणीत्येकं वाक्यं । अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं । पुरूणि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते । मिनंति । मीञ् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार । धृञ् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लित्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपं । लित्स्वरः । सुदंसाः । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अद्रो॑घ स॒त्यं तव॑ तन्म॑हि॒त्वं स॒द्यो यज्जा॒तो अपि॑बो ह॒ सोम॑म् । न द्याव॑ इंद्र त॒वस॑स्त॒ ओजो॒ नाहा॒ न मासाः॑ श॒रदो॑ वरंत ॥ ९ ॥

अद्रो॑घ । स॒त्यं । तव॑ । तत् । म॒हि॒ऽत्वं । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपि॑बः । ह॒ । सोम॑म् ॥ न । द्याव॑ः । इं॒द्र॒ । त॒वस॑ः । ते॒ । ओज॑ः । न । अहा॑ । न । मासाः॑ । श॒रद॑ः । व॒रं॒त॒ ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवौजः सामर्थ्यं द्यावो दिवोपलक्षिताः सर्वे लोका न वरंत न वारयंति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयंति । तथा मासाश्चैत्राद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयंति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तंत इति भावः ॥ अद्रोघ । आमंत्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसी परिमाणे । मस्यते परिमीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । शरदः । शॄ हिंसायामित्यस्मात् शॄदृभसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यतेऽस्यां तृणगुल्मवनस्पतीनां तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । अंतर्भावितण्यर्थोऽत्रातिवारणे वर्तते । भौवादिकः । छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र मदाय सोमं परमे व्योमन्।
यद्ध द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्व्यः कारुधायाः॥१०

त्वं। सद्यः। अपिबः। जातः। इंद्र। मदाय। सोमं। परमे। विऽओमन्॥ यत्। ह। द्यावापृथिवी इति। आ। अविवेशीः। अथ। अभवः। पूर्व्यः। कारुऽधायाः॥ १०॥

हे इंद्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हर्षाय सोममपिबः। यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह आ समंताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु। अथानंतरं पूर्व्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभवः खलु॥ व्योमन्। अव रक्षणगत्यादिषु। विपूर्वस्यावतेर्नोमन्सामन्नित्यादिना मनिन्। ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ्। विशेषेणौमव्याप्तिर्यस्य तत्। सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। आविवेशीः। विश प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः। इतश्चेति सिप इकारलोपः। यद्योगादनिघातः। कारुधायाः। कारुः। करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्प्रत्ययः। णित्वाद्वृद्धिः। दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः। समासे गतिकारकोपपदादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णो ओजायमानं तुविजात तव्यान्।
न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या३ क्षामवस्थाः॥११

अहन्। अहिं। परिऽशयानं। अर्णः। ओजायमानं। तुविऽजात। तव्यान्॥ न। ते। महिऽत्वं। अनु। भूत्। अध। द्यौः। यत्। अन्यया। स्फिग्या। क्षां। अवस्थाः॥ ११॥

तुविजात बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः। हे तुविजात इंद्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्णः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरंतमहिं आ समंताद्धंत्यपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः तमिमं मेघमहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि। अध अथ ते महित्वं महिमानं द्यौर्नानुभूत् नानुभवति न जानाति। यद्यस्मात्त्वमन्ययैकतरया स्फिग्या कट्या क्षां भूमिमवस्थाः अवच्छाद्य तिष्ठसि॥ अहन्। हंतेर्लङि सिब्लोपे रूपं। अहिं। हन हिंसागत्योः। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इण्प्रत्ययः। ङिच्च पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। ओजायमानं। ओजःशब्दादा-

चारार्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च। ङित्वादात्मनेपदं। प्रत्ययस्वरः। तव्यान्। तु इति सौत्रो धातुः। अस्मात्तृजंतात्तुश्छंदसीतीयसुन्। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः। भसंज्ञायामोर्गुणः। इकारलोपश्छांदसः। नित्स्वरः। भूत्। भवतेर्लुङि रूपं। स्फिग्या। यचि भमिति भसंज्ञां बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जश्त्वं। तृतीयायाः पूर्वसवर्णः। क्षां। क्षि निवासगत्योः। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः। ततष्टाप्। क्षियंति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति क्षा भूमिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः। अवस्थाः। वस आच्छादन इत्यस्य लङ्यनुदात्तत्वादात्मनेपदं। थास्यदादित्वाच्छपो लुक्। यद्योगादनिघातः। अडागमस्वरः॥

यज्ञो हि त इंद्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः।
यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत्॥ १२॥

यज्ञः। हि। ते। इंद्र। वर्धनः। भूत्। उत। प्रियः। सुतऽसोमः। मियेधः॥ यज्ञेन। यज्ञं। अव। यज्ञियः। सन्। यज्ञः। ते। वज्रं। अहिऽहत्ये। आवत्॥ १२॥

हे इंद्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविःप्रदानेन वर्धयिता भूद्धि भवति खलु। उत अपि च सुतसोमोऽभिषुतसोमवान्मियेधः सारभूतो यज्ञस्तव प्रियः। स त्वं यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनानेनाव फलप्रदानेन रक्ष। किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मण्यावत्। रक्षतु॥ वर्धनः। वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य नंद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः। लित्स्वरः। भूत्। हियोगादनिघातः। अव। अवतेर्लोटि रूपं। निघातः। सन्। असेः शतरि रूपं। प्रत्ययस्वरः। अहिहत्ये। हन हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्त चेति क्यप् तकारश्चांतादेशः। कृदुत्तरपदस्वरः। आवत्। अवतेश्छांदसे लङि रूपं। निघातः॥

यज्ञेनेंद्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्यां।
यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः १३

यज्ञेन। इंद्रं। अवसा। आ। चक्रे। अर्वाक्। आ। एनं। सुम्नाय। नव्यसे। ववृत्यां॥ यः। स्तोमेभिः। ववृधे। पूर्व्येभिः। यः। मध्यमेभिः। उत। नूतनेभिः॥ १३॥

हे इंद्र सर्वो यजमानोऽवसा स्वरक्षकेण यज्ञेनेंद्रं त्वामर्वागाचक्रे हविःप्रदानेनाभिमुखं करोति। तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनायैनं त्वामा ववृत्यां यज्ञेना-

वृतं मदभिमुखं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्ववृधे । तथा य इंद्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोत्रैरुतापि च नूतनेभिरस्माभिः क्रियमाणैरधु- नातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसं- ज्ञायामकारलोप ईकारलोपश्छांदसः । नित्वादाद्युदात्तः । ववृत्यां । वृतु वर्तने । लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैषिकार्थे मध्यान्मः । पा० ४. ३. ८. । इति मप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य नूत्नन- प्खाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्चेति तनप्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिंद्रमह्नः । अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवंते ॥ १४॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इंद्रं । अह्नः ॥ अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवंते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिषणेंद्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं ज- जान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिदूरवर्तिनो विघ्न- कारिणोऽह्नः पुरा पूर्वं इंद्रं स्तवै स्तवानि । यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इंद्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाद्दारिद्र्याद्यथा पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभ- यपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जना हवंते आह्वयंति । तत्र दृष्टांतः । नावेव यांतं । यथा नद्यादिषु नौकया यांतं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवंते आह्व- यंति तद्वत् ॥ विवेष । विष्लृ व्याप्तावित्यस्य लिटिणलि रूपं लित्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लिटयुत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४. २१२. । इत्यसुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । नित्स्वरः । पीपरत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यथायोगा- दनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । णुद प्रेरण इत्यस्माद्ग्लानुदिभ्यां डौः । उ० २.६४. । इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः प्लवः । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभयशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४ । इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं । हवन्ते । ह्वयतेर्लेटि रूपं ॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पि- बध्यै । समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इंद्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबध्यै ॥ सं । ऊंइति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इंद्रं ॥ १५ ॥

हे इंद्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिबध्यै तव पानार्थं सिसिचे तं सोमं चोदितावारे सिंचामि । तत्र दृष्टांतः । कोशं सेक्तेव । यथा सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् दृतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचिति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो दत्तास्ते सोमा इंद्रं त्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समाववृत्रन् । सम्यगावृत्य वर्ततां ॥ आपूर्णः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । षिच क्षरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबध्यै । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शित्त्वात्पिबादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अववृत्रन् । वृतु वर्तन इत्यस्य लङि शप् । बहुलं छंदसीति तस्य शपश्च श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति हे रुडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रयः परि षंतो वरंत । इत्था सखिभ्य इषितो यदिंद्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वं १६

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः । वरंत ॥ इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इंद्र । आ । दृळ्हं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्वं ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतेंद्र गभीरो गंभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽद्रयः शैलास्त्वां न वरंत न वारयंति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तंते । यद्यस्मादित्थेत्थमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृळ्हं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वमूर्वानलमारुजः सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रंथे च । अस्मादीरच् प्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य ह्रस्वश्च । गभीरगंभीरौ । उ० ४.३५. । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परिषंतः संतः । अस्तेः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति षत्वं । केचित्परेः क्रियान्वयमिच्छंति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि। निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । भौवादिकः लङि रूपं । निघातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसोर्यदिति यत् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ।
शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां॥ १७॥

शुनं। हुवेम। मघऽवानं। इंद्रं। अस्मिन्। भरे। नृऽतमं। वाजऽसातौ॥ शृण्वंतं। उग्रं। ऊतये। समत्ऽसु। घ्नंतं। वृत्राणि। संऽजितं। धनानां॥ १७॥

हे इंद्र वाजसातौ। वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः। तस्मिन्भरे। बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः। तस्मिन् संग्रामे शुनं शूनमुत्साहेन प्रवृद्धं। यद्वा शुनमिति सुखनाम। सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेंद्र निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम। कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम। तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतमुग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबंधिनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाह्वयेम॥ शुनं। टुओश्वि गतिवृद्ध्योरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। यजादित्वात्संप्रसारणं। दीर्घाभावश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। हुवेम। ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं। निघातः। भरे। भृञ् भरणे। घः। वृषादित्वादाद्युदात्तः। वाजसातौ। षणु दाने। भावे क्तिन्। जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। समत्सु। अद भक्षणे। संपूर्वात् क्विप्। संभक्षयंति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः। कृदुत्तरपदस्वरः। घ्नंतं। हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो हंतेरिति घत्वं। संजितं। जि जये। क्विप्॥

(मं. ३ सू. ३३)

१२.

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते॥ १॥

प्र। पर्वतानां। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वेइवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते। हासमाने इति। गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरा। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्री। पयसा। जवेते इति॥ १॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योशती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टांतः । अश्वे इव वडवे यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यं जवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यंत्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छंत्यौ परस्परं हृष्यंत्यौ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वे गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच मातरा । यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवाद्गच्छंत्यौ पयसा संयुक्ते विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । शुतुद्री शुक्षिप्रं तु तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्रजवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते ॥ नि० ९. ३९. । इति ॥ उशती । वश कांतौ । अस्य शतुर्ङित्वाद्ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते । षिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. ७०. । षत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा । हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छांदसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । विपाट् । पट गतौ पश बाधनस्पर्शनयोरिति वा ण्यंतावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य व्रश्चादिना षत्वं । शुतुद्री । छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुङ् गतौ । भौवादिकः । ङित्त्वादात्मनेपदं । आतो ङित इतीयादेशः । निघातः ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।
समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे २

इंद्रेषिते इतींद्रऽइषिते । प्रऽसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रं । रथ्याऽइव । याथः ॥ समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्यां । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥२॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येंद्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन याथः गच्छथः । तत्र दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छंत्यावूर्मिभिस्तरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमप्येति । अपि गच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इंद्रेषिते । इष गताविल्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना

इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । प्रसवं । षू प्रेरण इत्यस्याप् । थाथादि-स्वरः । भिक्षमाणे । भिक्ष याच्ञायां । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः । याथः । यातेर्लटि रूपं । समाराणे । ऋ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः समो गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । पिन्वमाने । पिवि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म । वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृऽतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ॥ वत्संऽइव । मातरा । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधुं स्रवंतीं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येनायासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवं । उर्वीं महतीं सुभगां सौभग्यवतीं विपाशं त्वामगन्म वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । जिह्वया लेढुमिच्छंत्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंत्यौ । युवामयासमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं । इडभावश्छांदसः । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंति । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः । न वर्त्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयं । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ॥ न । वर्त्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । एनेनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो देवकृतं देवेनेंद्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्षीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो व-

यभास्महे । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तवे निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्नसौ विप्रो ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिवि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे । वृतु वर्तने । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । क्यचो मांताव्ययप्रतिषेध इति छांदसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्वयो यङ्लुक्यभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः । प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ॥ प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्वे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रतिब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वं । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्यावस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं शुतुद्रीं त्वामच्छाभ्याभिमुख्येन प्राह्वे प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा वनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. । इति ॥ रमध्वं । रमु उपरमे । उपपूर्वाद्रमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. । इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो रचेति ङीप् रेफश्चांतादेशः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । आमंत्रितस्य प्रादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन् । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आ-

त्मनः क्यच् । नः क्य इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुर्न भवति । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अह्वे । ह्वयतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३. १. ५४. । इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥

इंद्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रं । परिऽधिं । नदीनां ॥ देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघमपाहन् जघान । तस्मिन् हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्माननयत् मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्येंद्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभूता वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयंति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्व्यः । नि० २. २६. । इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हंतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । उ० ४. १३४. । इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । षू प्रेरणे । ऋदोरबिति भावेऽप्प्रत्ययः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं१ तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।
वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं। शश्वधा। वीर्यं। तत्। इंद्रस्य। कर्म। यत्। अहिं। विऽवृश्चत्॥ वि। वज्रेण। परिऽसदः। जघान। आयन्। आपः। अयनं। इच्छमानाः॥ ७॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म छेदनरूपं तदिदं तस्येंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं। प्रकर्षेण वचनीयं। तथा स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण विजघान। अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छंत्य आप आयन् यांति॥ प्रवाच्यं। वच परिभाषण इत्यस्मादृहलोर्ण्यदिति ण्यत्। णित्त्वादुपधावृद्धिः। वचोऽशब्दसंज्ञायां। पा० ६. ३. ६७. । इति कुत्वाभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा वाचयतेरचो यत्। यतोऽनाव इति स्वरः। शश्वधा। शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः। विवृश्चत्। ओव्रश्चू छेदने। तुदादिः। लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं। सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः। समासस्वरः। परिषदः। क्विप्। संहितायां सदिरप्रतेरिति षत्वं। जघान। हंतेर्लिटि णलि रूपं। निघातः। आयन्। अय गतावित्यस्य लङि रूपं। पादादित्वादनिघातः। इच्छमानाः। इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि। उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते॥ ८॥

एतत्। वचः। जरितरिति। मा। अपि। मृष्ठाः। आ। यत्। ते। घोषान्। उत्ऽतरा। युगानि॥ उक्थेषु। कारो इति। प्रति। नः। जुषस्व। मा। नः। नि। करिति कः। पुरुषऽत्रा। नमः। ते॥८॥

नद्यः प्रसंगादिंद्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः। जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्त्वं नोऽभीत्याघोषानुद्घोषयन्वर्तसे तद्वचो मापिमृष्ठाः मा विस्मार्षीः। किंकारणं। उत्तरा युगान्युत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेष्वहःसूक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व। इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा निकः। उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः। ते तुभ्यं नमः॥ मृष्ठाः। मृजूष् शुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं। अदादित्वाच्छपो लुक्। व्रश्चादिना षत्वं। निघातः। घोषान्। घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाद्दत्तो गुण इति पररूपत्वाभावः। सवर्णदीर्घः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। युगानि।

युजिर् योगे। उंछादिषु घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं। विशिष्टविषयं च निपातन-मिष्यते। कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति तत्र पाठादेवांतोदात्तत्वं। कालाध्वनोरत्यं-तसंयोग इति द्वितीया। कारो। करोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उण्प्रत्ययः। आमं-त्रितत्वान्निघातः। कः। करोतेर्लुङि चेर्मंत्रे घसेत्यादिना लुक्। हल्ङ्यादिना सिचो लोपः। न माङ्योग इत्यडभावः। पुरुषत्रा। देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन। नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधो अक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः॥ ९॥

ओ इति। सु। स्वसारः। कारवे। शृणोत। ययौ। वः। दूरात्। अनसा। रथेन॥ नि। सु। नमध्वं। भवत। सुऽपाराः। अधःऽअक्षाः। सिंधवः। स्रोत्याभिः॥ ९॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच। स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु ओ शृणोत शृणुतैव। अनसा शकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वो युष्मान्ययौ प्राप्तोऽस्मि। यूयं सु सुष्ठु निनमध्वं आत्मना स्वयं प्रह्वा भवत। तथा सुपाराः। रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत। किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिरधो अक्षा रथांगस्याक्षस्याधस्ताद्भवत। यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवंति तदा रथादीनि नेतुं शक्यंते। तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यभिप्रायः॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा। शृ-णोत। श्रु श्रवण इत्यस्य लोटि प्रत्ययस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। पित्त्वाद्गुणः। निघातः। ययौ। या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णल्यात औ णल इत्यौ-कारः। एकादेशस्वरः। वः। युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य वस्नसाविति व-सादेशः। षू। निपातस्येति संहितायां दीर्घः। नमध्वं। णमु प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः। अधो अक्षाः। अधर-शब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च। अक्षशब्दो-ऽशू व्याप्तावित्यस्मादशेर्देवने। उ० ३. ६५. इति सप्रत्ययांतः। कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरः। सिंधवः। आमंत्रितत्वान्निघातः। स्रोत्याभिः। स्रोतःशब्दात्स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ। पा० ४. ४. ११३. इति ड्यप्रत्ययः। डित्त्वाट्टिलोपः। प्रत्ययस्वरः॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन। नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते॥१०॥

आ। ते। कारो इति। शृणवाम। वचांसि। ययाथ। दूरात्। अनसा। रथेन॥ नि। ते। नंसै। पीप्यानाऽइव। योषा। मर्याय ऽइव। कन्या। शश्वचै। ते इति ते॥ १०॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः। कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्याशृणवाम कार्त्स्न्येन शृणुमः। तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः। अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ यतो दूरादागतोऽसि। वयं च ते त्वदर्थं निनंसै नीचैर्नमाम। प्रत्येकविवक्षयात्रैकवचनं। रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। पीप्यानेव योषा। पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययंती योषा माता यथा प्रह्वीभवति। दृष्टांतांतरं यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्वीभवामः। ते इति पुनरुक्तिरादरार्थं। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा। नि० २. २७.। इति॥ कारो। संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ। पा० १. १. १६.। इति प्रगृह्यसंज्ञा। शृणवाम। श्रु श्रवण इत्यस्य लोट्याडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः। पित्त्वाद्गुणः। निघातः। ययाथ। या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। लित्स्वरः। अनसा। सहार्थे तृतीया। नंसै णमु प्रह्वत्व इत्यस्य लेटयुत्तमे लेटि सिब्बहुलमिति सिप्। वैतोऽन्यत्रेत्यैकारादेशः। निघातः। पीप्यानेव। पीङ् पान इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं। चित्स्वरः। योषा। यु मिश्रणे। वृतॄवदिहनीत्यादिना। उ० ३. ६२.। सप्रत्ययः। यौतीति योषा। वृषादित्वादाद्युदात्तः। शश्वचै। ष्वञ्ज परिष्वंग इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरंतोदात्तश्च॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इंद्रजूतः। अर्षादह प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ११

यत्। अंग। त्वा। भरताः। संऽतरेयुः। गव्यन्। ग्रामः। इषितः। इंद्रऽजूतः॥ अर्षात्। अह। प्रऽसवः। सर्गऽतक्तः। आ। वः। वृणे। सुऽमतिं। यज्ञियानां॥ ११॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच। अंगेत्यामंत्रणे हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः। तदेव विशिनष्टि। गव्यन् गा

उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजूतो युष्माकं प्रवर्तकेणेंद्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् संचरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रसवस्तेषामुद्योगोऽह पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृणे सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् । तस्य यञञोश्चेति लुक् । अतच् । प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपं । झेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । ग्रसतेरा च । उ० १. १४१. । इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः । इंद्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः कितीति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋषी गतावित्यस्य लेटि तिपि सिब्बहुलमिति सिप् । लेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां । प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं । नदीनां ॥ प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वं । यात । शीभं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छंतो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः तां नदीं समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त समभजत । यूयं तु यथापूर्वमिषयंतीः कुल्यादिद्वारान्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत आपृणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात गच्छत च ॥ अतारिषुः । तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः । पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः इषं कुर्वत्यः । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टेरिति टिलोपः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वं । पृण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीभं । शीभृ कत्थने । श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । ञित्स्वरः ॥

उद्व॑ ऊ॒र्मिः शम्या॑ ह॒न्त्वापो॒ योक्त्रा॑णि मुंचत । मादु॑ष्कृ-
तौ॒ व्ये॑नसा॒घ्न्यौ शून॒मार॑तां ॥ १३ ॥

उत् । वः॒ । ऊ॒र्मिः । शम्याः॑ । ह॒न्तु॒ । आपः॑ । योक्त्रा॑णि । मु॒ंच॒त ॥
मा । अदुः॑ऽकृतौ । विऽए॑नसा । अ॒घ्न्यौ । शून॑ । आ । अ॒र॒तां ॥१३॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीरुक्त्वाधुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्माक-मूर्मिस्तरंगः शम्या युगकीला युग्यकठपार्श्वादिसंलग्ना रज्जव उदूर्द्ध्वं यथा भवंति तथा हंतु गच्छतु । स तरंगो रज्जूनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे आपो यूयं योक्त्राणि ता रज्जूर्मुंचत । यथा न स्पृशंति तथा यांत्वित्यभिप्रायः । व्येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यावघ्न्ये न केनापि तिरस्करणीये विपाट्छुतुद्र्यौ रथानां शूनं समृद्धिमारतां आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हंतु । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्त्रणि । युजिर् योगे । करणे दाम्नीशसयुयुजेत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः । नि-त्स्वरः । मुंचत । मुच्लृ मोक्षणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इसुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वं । व्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो डादेशः । अघ्न्यौ । हन हिंसा-गत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याघ्न्यादयश्चेति निपातनाद्यक् । कित्त्वादुपधालोपः । हो हंतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्रौङः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि च्लेः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातः ॥

(मं० ३ सू० ४२)

१३.

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि॒ सोम॑मिंद्र॒ गवा॑शिरं । हरि॑भ्यां॒
यस्ते॑ अस्म॒युः ॥ १ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तं । आ । ग॒हि॒ । सोम॑ । इं॒द्र॒ । गोऽआ॑शिरं ॥ ह-
रि॑ऽभ्यां । यः । ते॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपागहि समीप आगच्छ। यतो हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्कामयमानो वर्तते॥ गवाशिरं। अङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिर इत्यादेशः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः॥

तमिंद्र मद॒मा ग॑हि बर्हि॒ःष्ठां ग्राव॑भिः सु॒तं। कु॒विन्न्व॑स्य तृ॒प्णवः॑॥ २॥

तं। इं॒द्र॒। मदं॑। आ। ग॒हि॒। ब॒र्हि॒ःऽस्थां। ग्राव॑ऽभिः। सु॒तं॥ कु॒वित्। नु। अ॒स्य॒। तृ॒प्णवः॑॥ २॥

हे इंद्र ग्रावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं मदं। मद्यतेऽनेनेति मदः सोमः। तमिमं सोममागहि आगच्छ। कुवित्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य पाने नु क्षिप्रं तृप्णवः तृप्तो भव॥ मदं। मदी हर्षे। मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। बर्हिःष्ठां। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। क्विप्। संहितायां पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं। ष्टुत्वं। कृदुत्तरपदस्वरः। तृप्णवः। तृप प्रीणन इत्यस्य लेट्यडागमः। कुवियोगादनिघातः। क्षुभ्नादिषु तृमनतप्नोतीति पठितं। तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र णत्वप्रतिषेधो न भवति। प्रत्ययस्वरः॥

इंद्र॑मि॒त्था गिरो॒ ममाच्छा॑गुरिषि॒ता इ॒तः। आ॒वृते॒ सोम॑पीतये॥ ३॥

इंद्रं॑। इ॒त्था। गिरः॑। मम॑। अच्छ॑। अ॒गुः॒। इ॒षि॒ताः। इ॒तः। आ॒ऽवृते॑। सोम॑ऽपीतये॥ ३॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्थेत्थमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रं त्वामितोऽस्माद्देवयजनदेशादच्छागुः आभिमुख्येन गच्छंतु। किमर्थं। सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं इत्था। इदंशब्दात्था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः। इदम एतेतौ रथोरितीदित्यादेशः। प्रत्ययस्वरः। अच्छ। अच्छ गत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञा। अगुः। इण् गतावित्यस्य लुङि रूपं। निघातः॥

इंद्रं॒ सोम॑स्य पी॒तये॒ स्तोमै॑रि॒ह ह॑वामहे। उ॒क्थेभिः॑ कु॒विदा॒गम॑त्॥ ४॥

इंद्रं॑। सोम॑स्य। पी॒तये॑। स्तोमैः॑। इ॒ह। ह॒वा॒म॒हे॒॥ उ॒क्थेभिः॑। कु॒वित्। आ॒ऽगम॑त्॥ ४॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं हवामहे वयमाह्वयामः। कुविद्बहुवारमाहूतः स इंद्र आगमत् यज्ञं प्रत्यागच्छतु। आगमत्। गमेर्लेंड्यडागमः। आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। कुवियोगादनिघातः॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्वं शतक्रतो। जठरे वाजिनीवसो॥ ५॥

इंद्र। सोमाः। सुताः। इमे। तान्। दधिष्व। शतक्रतो इति शतऽक्रतो॥ जठरे। वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो॥ ५॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः। हे वाजिनीवसो अन्नधन। यद्वा वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः। तासां वासक हे इंद्र तान्सोमरसान् जठरे दधिष्व धारय॥ वाजिनीवसो। वाजशब्दान्मत्वर्थेऽत इनिठनाविति इनिप्रत्ययः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। तासां वसो। संबुद्धौ चेति गुणः। आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं॥

विद्मा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे। अधा ते सुम्नमीमहे॥ ६॥

विद्म। हि। त्वा। धनंऽजयं। वाजेषु। दधृषं। कवे॥ अध। ते। सुम्नं। ईमहे॥ ६॥

हे कवे क्रांतदर्शिन्निंद्र वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं। धनं जयतीति धनंजयः। तादृशं त्वा त्वां विद्म हि जानीमः खलु। अथानंतरं ते तव सुम्नं धनमीमहे याचामहे॥ विद्म। विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः। पादादित्वादनिघातः। धनंजयं। जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः। चित्त्वादंतोदात्तः। दधृषं। ञिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्लुक्यभ्यासस्य रीगागमाभावश्छांदसः। तदंतात्पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक्। लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः। चित्त्वादंतोदात्तः॥

इममिंद्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब। आगत्या वृषभिः सुतं॥ ७॥

इमं। इंद्र। गोऽआशिरं। यवऽआशिरं। च। नः। पिब॥ आऽगत्य। वृषऽभिः। सुतं॥ ७॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृषभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिर् इत्यादेशः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिंद्र स्व ओक्ये३सोमं चोदामि पीतयें। एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं। इत्। इंद्र। स्वे। ओक्यें। सोमं। चोदामि। पीतयें ॥ एषः। ररंतु। ते। हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येत्तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्ये स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि प्रेरयामि। एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये ररंतु अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्यं। युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः। सुपां सुलुगिति सुपो लुक्। ङयि चेत्याद्युदात्तः। ओक्ये। वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः। तित्स्वरितः। चोदामि। चुद प्रेरणे। ण्यंतस्य लटि रूपं। बहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक्। निघातः। ररंतु। रमु क्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्राभ्यासस्य नुमभावः। संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः। निघातः। हृदि। हृदयशब्दस्य पद्न्नोमास् हृदित्यादिना हृदादेशः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतयें प्रत्नमिंद्र हवामहे। कुशिकासों अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां। सुतस्य। पीतयें। प्रत्नं। इंद्र। हवामहे ॥ कुशिकासः। अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य ग्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिराह्वयामः ॥ पीतये। स्थागापापचो भाव ईति क्तिन्। हिष्ठवल्प्ररतिशत्थांतानां। फि० १. ७.। इत्यंतोदात्तत्वं। हवामहे। ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे रूपं। अवस्यवः। अव इच्छंतीत्यत्रार्थे सुपः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्यादिना। पा० ६. १. ११६.। एङः प्रकृतिभावः ॥

(मं. ४ सू. ३०)

१४.

नकिरिंद्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वं ॥ १ ॥

नकिः । इंद्र । त्वत् । उत्ऽतरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रऽहन् ॥ नकिः । एव । यथा । त्वं ॥ १ ॥

हे वृत्रहन्निंद्र वृत्रस्य नाशकेंद्र । लोक एकोऽपीति शेषः । त्वत्त्वत्त उत्तर उत्कृष्टतरो नकिरास्ति न भवति । त्वत्तो ज्यायान् प्रशस्यतर एकोऽपि नास्ति । हे इंद्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेवास्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोक इंद्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महाँ असि श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽइव । ववृतुः ॥ सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इंद्र कृष्टयः प्रजास्ते त्वामनुलक्षीकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तते । तत्र दृष्टांतः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तंते तद्वत् हे इंद्र महांस्त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतो विश्रुतोऽसि गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इंद्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इंद्र । युयुधुः ॥ यत् । अहा । नक्तं । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इंद्र विश्वे चनेत्सर्वे एव देवासोऽसुरान्विजिगीषवो देवा अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यद्यस्मात्कारणादहा अहःसु नक्तं रात्रिषु चातिरः आ समंतात् शत्रूनवधीः । अतःकारणाद्युयुधुरिति पूर्वेण संबंधः॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इंद्र सूर्यं ॥ ४ ॥

यत्रं । उत । बाधितेभ्यः । चक्रं । कुत्साय । युध्यते ॥ मुषायः । इंद्र । सूर्यं ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्युद्धे उतापि च हे इंद्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यो युध्यते युद्धं कुर्वते कुत्साय च सूर्य सूर्यसंबंधि चक्रं मुषायः अमुष्णाः। अपहृतवानसीत्यर्थः। तस्मिन्युद्धे प्रावः शचीभिरेतशमिति परेण संबंधः ॥

यत्र देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत्। त्वमिंद्र वनूँरहन् ॥ ५ ॥

यत्रं । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् ॥ त्वं । इंद्र । वनून् । अहन् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वमेक इदसहाय एव यत्र यस्मिन् संग्रामे देवानिंद्रादीनृघायतो बाधमानान्विश्वान् सर्वान्राक्षसादीनयुध्यः युद्धमकरोः। तथा वनून् हिंसकानहन् अवधीः॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इंद्र सूर्यं। प्रावः शचीभिरेतशं ॥ ६ ॥

यत्रं । उत । मर्त्याय । कं । अरिणाः । इंद्र । सूर्यं ॥ प्र । आवः । शचीभिः । एतशं ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् संग्रामे उतापि च हे इंद्र त्वं मर्त्याय मनुष्यायैतशाख्याय ऋषये सूर्यमरिणाः अहिंसीः। कमिति पूरणः। तदानीं शचीभिर्युद्धकर्मभिरेतशमेतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः। अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किं । आत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । मघऽवन् । मन्युमत्ऽतमः ॥ अत्रं । अहं । दानुं । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हंतर्मघवन्धनवन्निंद्र त्वमादनंतरमेव उतापि च। किमिति प्रश्ने। मन्युमत्तमोऽसि अत्यंतं क्रोधवान् भवसि। अत्रास्मिन्नंतरिक्षेऽहैवं दानुं दनोः पुत्रं वृत्रमातिरः। आ समंतादहिंसीः॥

एतद्घेदुत वीर्यमिंद्र चकर्थ पौंस्यं। स्त्रियं यद्दुर्हणायुवं वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत्। घ। इत्। उत। वीर्यं। इंद्र। चकर्थं। पौंस्यं॥ स्त्रियं। यत्। दुःऽहना। युवं। वधीः। दुहितरं। दिवः॥ ८॥

हे इंद्र उतापि च यद्यस्त्वमेतदुपलक्षितं पौंस्यं बलं वीर्यं सामर्थ्योपेतं चकर्थ कृतवानसि। घेदिति पूरणौ। किंच दुर्हणायुवं दुष्टं हननमिच्छितीं दिवो दुहितरं द्युलोकसकाशादुत्पन्नां स्त्रियमुषसं वधीः अवधीः॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानां। उषासमिंद्र सं पिंणक्॥ ९॥

दिवः। चित्। घ। दुहितरं। महान्। महीयमानां॥ उषसं। इंद्र। सं। पिणक्॥ ९॥

हे इंद्र महांस्त्वं दिवो दुहितरं द्युलोकस्य पुत्रीं महीयमानां पूज्यमानामुषसमुषोदेवीं संपिणक् चिद्ध संपिष्टवानसि खलु॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी। नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा॥ १०॥

अप। उषाः। अनसः। सरत्। संऽपिष्टात्। अह। बिभ्युषी॥ नि। यत्। सीं। शिश्नथत्। वृषा॥ १०॥

वृषा कामानां वर्षितेंद्रो यद्यदा सीमेतदुषःसंबंधि शकटं निशिश्नथत् न्यवधीत् तदोषा उषोदेवता बिभ्युषींद्रसकाशाद्भीता सती संपिष्टादिंद्रेण संचूर्णितादनसः शकटादपसरत् अपजगाम। अहेति पूरणः॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या। ससार सीं परावतः॥ ११॥

एतत्। अस्याः। अनः। शये। सुऽसंपिष्टं। विऽपाशि। आ॥ ससार। सीं। पराऽवतः॥ ११॥

सुसंपिष्टमिंद्रेण सुष्ठु संचूर्णितमस्या उषसः संबंध्येतदनः शकटं विपाशि विपाडाख्या नदी तस्यां तत्तीर आशये आ समंताच्छेते अशेत। सीमियमुषोदेवता शकटे भग्ने सति परावतो दूरदेशात्ससार अपससार॥

उत सिंधुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि। परि ष्ठा इंद्र मायया॥ १२॥

उत । सिंधुं । विऽबाल्यं । विऽतस्थानां । अधि । क्षमि ॥ परिऽ
स्थाः । इंद्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इंद्र उतापि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिंधुं नदीमधिक्षमि क्षमायां मायया प्रज्ञया परिष्ठाः पर्यस्थाः सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनं । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुऽया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनं ॥ पुरः । यत् । अस्य । संऽपिणक् ॥ १३ ॥

उतापि च हे इंद्र धृष्णुया धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबंधि वेदनं वित्तमभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षेणाबाधथाः । यद्यदास्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् संपिष्टवानसि तदा प्र मृक्ष इति संबंधः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहन्निंद्र शंबरं ॥ १४ ॥

उत । दासं । कौलिऽतरं । बृहतः । पर्वतात् । अधि ॥ अव । अहन् । इंद्र । शंबरं ॥ १४ ॥

उतापि च हे इंद्र त्वं दासमुपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शंबरमसुरं बृहतो महतः पर्वतादद्रेरध्युपरि अव अवाचीनं कृत्वाहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पंच प्रधींरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वर्चिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पंच । प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥

उतापि च हे इंद्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शंकूनिव हिंसकान्पंच शता पंचशतानि पंचशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपक्षपयितुर्वर्चिनो वर्चिनामकस्यासुरस्य संबंधिनोऽनुचरान्पुरुषानध्यधिकमवधीः हतवानसि ॥

उत त्यं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विंद्र आभजत् ॥ १६ ॥

उत । त्यं । पुत्रं । अग्रुवः । पराऽवृक्तं । शतऽक्रतुः ॥ उक्थेषु । इंद्रः । आ । अभजत् ॥ १६ ॥

उतापि च शतक्रतुरिंद्रस्त्वं तं प्रसिद्धमग्रुव एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वाभजत् भागिनं कृतवान्। अयमर्थो वम्रीभिः पुत्रमग्रुवः। ऋग्वे० ४. १९. ९.। इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः। इंद्रो विद्वाँ अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः ॥ इंद्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उतापि च अस्नातारास्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्तौ त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः। यद्वा शचींद्रस्य भार्या तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सकलमपि जानन्निंद्रोऽपारयत् अभिषेकार्हावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिंद्र पारतः। अर्णा चित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इंद्र । पारतः ॥ अर्णा । चित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्या त्यौ तावार्यावार्यत्वाभिमानिनौ संतावपि। इंद्र विषयभक्तिश्रद्धारहिताविर्थः। सरयोः सरय्वा नद्याः पारतः पारे तीरे वसंतावर्णा चित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानाववधीः अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽधं श्रोणं च वृत्रहन्। न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अंधं । श्रोणं । च । वृत्रऽहन् ॥ न । तत् । ते । सुम्नं । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेंद्र त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्बंधुभिस्त्यक्तावंधं चक्षुर्हीनमेकं श्रोणं च पंगुमपरं च द्वा एतौ द्वावनुनयः अंधपंगुत्वपरिहारेणानुनीतवानसि। हे इंद्र ते त्वया दत्तं तत्सुम्नं सुखमष्टवे व्याप्तुं कोऽपि न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिंद्रो व्यास्यत्। दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥

शतं। अश्मन्ऽमयीनां। पुरां। इंद्रः। वि। आस्यत्॥ दिवःऽदासाय। दाशुषे ॥ २० ॥

इंद्रोऽश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां पुरां शंबरस्य संबंधिनां नगराणां शतं शतसंख्याकं दिवोदासायैतन्नामकाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व्यास्यत् व्यक्षिपत्॥

अस्वापयद्दभीतये सहस्रा त्रिंशतं हथैः। दासानामिंद्रो मायया ॥ २१ ॥

अस्वापयत्। दभीतये। सहस्रा। त्रिंशतं। हथैः॥ दासानां। इंद्रः। मायया ॥ २१ ॥

इंद्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपक्षपयितॄणां राक्षसादीनां त्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि दभीतये दभीतिनामकस्यार्थाय हथैर्हननसाधनैरायुधैरस्वापयत् अवधीत्॥

स घेदुतासि वृत्रहन्त्समान इंद्र गोपतिः। यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥ २२ ॥

सः। घ। इत्। उत। असि। वृत्रऽहन्। समानः। इंद्र। गोऽपतिः॥ यः। ता। विश्वानि। चिच्युषे ॥ २२ ॥

उतापि च हे इंद्र यस्त्वं ता तानि विश्वा विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे प्राच्यावयः। हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेंद्र गोपतिर्गवां पालकः स त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातोऽसि। घेदिति पूरणौ॥

उत नूनं यदिंद्रियं करिष्या इंद्र पौंस्यं। अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥ २३ ॥

उत। नूनं। यत्। इंद्रियं। करिष्याः। इंद्र। पौंस्यं॥ अद्य। नकिः। तत्। आ। मिनत् ॥ २३ ॥

उतापि च हे इंद्र यत्पौंस्यं त्वदीयं बलमिंद्रियं सामर्थ्योपेतं नूनं करिष्याः कृतवानसि खलु। अद्याद्यतनः कश्चित्तद्बलं नकिरामिनत् न हिंस्यात्॥

वामंवामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा । वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती ॥ २४ ॥

वामंऽवामं । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अर्यमा ॥ वामं । पूषा । वामं । भगः । वामं । देवः । करूळती ॥ २४ ॥

हे आदुरे शत्रूणां दारयितरिंद्र ते तव वामं वामं यद्यद्वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं वस्वर्यमारीणां नियमयितैतन्नामको देवो ददातु प्रयच्छतु । तथा करूळती कृत्तदंतः पूषा पोषको देवो वामं धनं ददातु भगोपि धनं ददातु । अत्र करूळतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबंधनीयं । अथवार्यमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यं । कथं पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकांक्षत्वात् न । सांनिध्याकांक्षयोः सद्भावेऽपि योग्यतामंतरेणान्वयायोगात् । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीत्यादिश्रुतिषु पूष्ण एवादंतकत्वेन प्रसिद्धेर्व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं वननीयं भवतीत्यादि निरुक्तं । ६. ३१. । अत्र द्रष्टव्यं ॥

(मं. ५ सू. १)

१९.

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासं । यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽयतीं । उषसं ॥ यह्वाःऽइव । प्र । वयां । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकं । अच्छ ॥ १ ॥

अयमग्निर्जनानामध्वर्य्वादीनां समिधा समिद्भिरबोधि प्रबुद्धोऽभूत् धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वदायतीमागच्छंतीमुषसं प्रति । उषःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेर्भानवो ज्वाला यह्वा महांतो वयां शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गमयंतो वृक्षा इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो नाकमंतरिक्षमच्छाभिमुख्येन प्रसिस्रते प्रसरंति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् । समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ॥ संऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्देवान्यष्टव्यान्यजथाय यष्टुमबोधि बुध्यते । सोऽग्निः प्रातःकाले सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् उत्तिष्ठति । समिद्धस्यास्य रुशद्रोचमानं पाजो बलं ज्वालालक्षणमदर्शि दृश्यते । अथ तथाभूतो महान्देवस्तमसोंऽधकारान्निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरंक्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः । आद्दक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥३॥

यत् । ईं । गणस्य । रशनां । अजीगरिति । शुचिः । अंक्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ॥ आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयंती । उत्तानां । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

यद्यदेमयमग्निर्गणस्य संघात्मकस्य जगतो रशनां रज्जुरिव व्यापारप्रतिबंधकं तमोऽजीगर्गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दीप्तोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दीप्तै रश्मिभिरंक्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । आदनंतरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाजयंत्यन्नमिच्छंत्याज्यधारा युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च धारामुत्तानामूर्ध्वतानामुपरि विस्तृतामूर्ध्वं उन्नतः सन् जुहूभिरधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूंषीव सूर्ये सं चरंति । यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नां ४

अग्निं । अच्छ । देवऽयतां । मनांसि । चक्षूंषिऽइव । सूर्ये । सं । चरंति ॥ यत् । ईं । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नां ॥ ४ ॥

अग्निं देवमच्छाभिमुख्येन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि संचरंति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धिष्यतीति ध्यायंतीत्यर्थः । चक्षूंषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये संचरंति तद्वत् । यद्यदेमेनमग्निमुषसा सह विरूपे द्यावापृथिव्यौ सुवाते जनयतः तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतो वाजी वेजनवानग्निरह्नाय उदयकाले जायते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु।
दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ५

जनिष्ट। हि। जेन्यः। अग्रे। अह्नां। हितः। हितेषु। अरुषः। वनेषु॥ दमेऽदमे। सप्त। रत्ना। दधानः। अग्निः। होता। नि। ससाद। यजीयान्॥ ५॥

अयमग्निर्जेन्य उत्पादनीयोऽह्नामग्र उदयकालेऽजनिष्ट प्रादुरभूत्। पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेष्वरुष आरोचमानः सन् हितः स्थापितः। पश्चाद्दमे दमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्तज्वाला दधानो धारयमाणः। अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यः सन् निषसाद निषण्णो भवति॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके।
युवा कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ६

अग्निः। होता। नि। असीदत्। यजीयान्। उपऽस्थे। मातुः। सुरभौ। ऊं इति। लोके॥ युवा। कविः। पुरुनिःऽस्थः। ऋतऽवा। धर्ता। कृष्टीनां। उत। मध्ये। इद्धः॥ ६॥

अयमग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यश्च सन् न्यसीदत् निषसाद। कुत्रेति तदुच्यते। मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या उपस्थ उत्संगे तत्रापि सुरभावाज्यादिसौरभ्ययुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे। उतापि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविर्मेधावी पुरुनिःष्ठो बहुस्थान ऋतावा यज्ञवान्धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् कृष्टीनामृत्विग्यजमानानां मध्य इद्धः दीप्तः सन् वर्तत इति शेषः॥

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः।
आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजंति वाजिनं घृतेन ७

प्र। नु। त्यं। विप्रं। अध्वरेषु। साधुं। अग्निं। होतारं। ईळते। नमःऽभिः॥ आ। यः। ततान। रोदसी इति। ऋतेन। नित्यं। मृजंति। वाजिनं। घृतेन॥ ७॥

त्यं तमग्निं नमोभिः स्तुतिभिर्नु क्षिप्रमीळते स्तुवंति। कीदृशं तं। विप्रं मेधाविनमध्वरेषु साधुं फलसाधकं होतारं होमनिष्पादकं। यो देवो रोदसी द्यावापृथि-

व्यावृतेनोदकेनाततान विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं चाततान। वाजिनमन्नवंतं देवं यजमाना नित्यं घृतेनोदकेनाज्येन वा मृजंति परिचरंति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः। सहस्रशृंगो वृषभस्तदोजा विश्वाँ अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः। मृज्यते। स्वे। दमूनाः। कविऽप्रशस्तः। अतिथिः। शिवः। नः॥ सहस्रऽशृंगः। वृषभः। तत्ऽओजाः। विश्वान्। अग्ने। सहसा। प्र। असि। अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निर्मृज्यते परिचर्यते स्वे स्वकीये स्थाने। कीदृशोऽयं। दमूना दानमना दांतमना वा कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यो नोऽस्माकमतिथिवत्पूज्यः शिवः सुखकरश्च। सहस्रशृंगोऽपरिमितज्वालो वृषभो वर्षिता फलानां तदोजाः यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः। सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षवादः। हे अग्ने विश्वानन्यान् स्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् सहसा बलेन प्रासि। प्रेति परेत्यर्थे। पराभवसि। व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ। ईळेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां॥९॥

प्र। सद्यः। अग्ने। अति। एषि। अन्यान्। आविः। यस्मै। चारुऽतमः। बभूथ॥ ईळेन्यः। वपुष्यः। विभाऽवा। प्रियः। विशां। अतिथिः। मानुषीणां ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य सद्यस्तदानीमेवान्यान् स्वसमानानत्येषि अतिक्रामसि। यस्मै चारुतमः सन्नाविर्बभूथ। किंच त्वमीळेन्यः स्तुत्यो वपुष्यो वपुष्करो दीप्तिकरो वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान् प्रियः प्रियभूतो विशां सर्वेषां प्राणिनां तथातिथिः पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरंति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अंतित ओत दूरात्। आ भंदिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं। भरंति। क्षितयः। यविष्ठ। बलिं। अग्ने। अंतितः। आ। उत। दूरात्॥ आ। भंदिष्ठस्य। सुऽमतिं। चिकिद्धि। बृहत्। ते। अग्ने। महि। शर्म। भद्रं॥ १०॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरंति संपादयंति। किं। बलिं पूजां हविर्लक्षणामंतितोऽतिकादुतापि च दूरात्। आ इति चार्थे। किंच भंदिष्ठस्यातिशयेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिमाचिकिद्धि आजानीहि। हे अग्ने ते तव शर्म सुखमस्मभ्यं दातव्यं बृहन्महद्भद्रं स्तुत्यं च॥

आद्य रथं भानुमो भानुमंतमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं। विद्वान्पथीनामुर्व१ंतरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि॥ ११॥

आ। अद्य। रथं। भानुऽमः। भानुऽमंतं। अग्ने। तिष्ठ। यजतेभिः। संऽअंतं॥ विद्वान्। पथीनां। उरु। अंतरिक्षं। आ। इह। देवान्। हविःऽअद्याय। वक्षि॥ ११॥

हे भानुमो दीप्तिमन्नग्ने अद्यास्मिन्यागदिने भानुमंतं दीप्तिमंतं समंतं समीचीनप्रांतोपेतं रथं यजतेभिर्यष्टव्यैर्देवैः सहातिष्ठ आरोह। विद्वान्यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं पथीनां देवयजनमार्गान्प्रति। द्वितीयार्थे षष्ठी। उर्वंतरिक्षं प्रभूतेंऽतरिक्षे देवान्यष्टव्यान्हविरद्याय हविर्भक्षणायेहावक्षि आवहसि॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वंदारु वृषभाय वृष्णे। गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यंचमश्रेत्॥ १२॥

अवोचाम। कवये। मेध्याय। वचः। वंदारु। वृषभाय। वृष्णे॥ गविष्ठिरः। नमसा। स्तोमं। अग्नौ। दिविऽइव। रुक्मं। उरुऽव्यंचं। अश्रेत्॥ १२॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेध्याय मेधार्हाय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्रे यूने वंदारु वदंनशीलं वचः स्तोत्रमवोचाम। अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिमुपसंहरति। गविष्ठिरोऽयमृषिर्नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रमग्नावश्रेत् श्रयतिस्म। दिवि रुक्मं रोचमानमुरुव्यंचमुरुगमनमादित्यमिव॥

(मं. ५ सू. ६३)

१६.

ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्यो-मनि। यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः॥ १॥

ऋतस्य। गोपौ। अधि। तिष्ठथः। रथं। सत्यऽधर्माणा। परमे। विऽओमनि॥ यं। अत्र। मित्रावरुणा। अवथः। युवं। तस्मै। वृष्टिः। मधुऽमत्। पिन्वते। दिवः॥ १॥

हे ऋतस्योकदस्य गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ युवां रथमधितिष्ठथः आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थं। कुत्र। परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे। हे मित्रावरुणौ युवं युवामत्रास्मिन्यज्ञे यं यजमानमवथो रक्षथः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवोद्युलोकात्पिन्वते। सिंचति। वर्धयति॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्व-र्दृशा। वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरंति तन्यवः॥ २॥

संऽराजौ। अस्य। भुवनस्य। राजथः। मित्रावरुणा। विदथे। स्वःऽदृशा॥ वृष्टिं। वां। राधः। अमृतऽत्वं। ईमहे। द्यावापृथिवी इति। वि। चरंति। तन्यवः॥ २॥

हे मित्रावरुणौ सम्राजौ सम्यग्राजमानौ युवामस्य भुवनस्य राजथः ईशाथे। स्वर्दृशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथेऽस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबंधः। वां युवां वृष्टिं राधो धनं वृष्ट्याख्यं धनममृतत्वं स्वर्गं चेमहे। प्रार्थयामहे। युवयोस्तन्यवो वि-स्तृता रश्मयो द्यावापृथिवी वि चरंति। विविधं प्राप्नुवंति। अथवा वृष्टिं धनममृ-तत्वं चेमहे॥

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी। चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असु-रस्य मायया॥ ३॥

संऽराजौ। उग्रा। वृषभा। दिवः। पती इति। पृथिव्याः। मित्रावरुणा। विचर्षणी इति विऽचर्षणी॥ चित्रेभिः। अभ्रैः। उप। तिष्ठथः। रवं। द्यां। वर्षयथः। असुरस्य। मायया॥ ३॥

सम्राजौ सम्यग्राजमानावुग्रोद्गूर्णबलौ वृषभा वर्षितारौ दिवो द्युलोकस्य पती स्वामिनौ पृथिव्याश्च पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ। एवं महानुभावौ चित्रेभिश्चायनीयैरभ्रैर्मेघैः सह रवं स्तोत्रमुपतिष्ठथः। पश्चात् द्यां च वर्षयथोऽसुरस्योदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधं। तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमंत ईरते॥ ४॥

माया। वां। मित्रावरुणा। दिवि। श्रिता। सूर्यः। ज्योतिः। चरति। चित्रं। आयुधं॥ तं। अभ्रेण। वृष्ट्या। गूहथः। दिवि। पर्जन्य। द्रप्साः। मधुऽमंतः। ईरते॥ ४॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोर्माया दिवि श्रिता आश्रिता। कैषा युवयोर्मायोच्यते। सूर्यः सर्वस्य प्रेरको ज्योतिर्दीप्यमानश्चित्रं चायनीयमायुधमुक्तलक्षणायुधरूपश्चरति परिभ्रमत्यंतरिक्षे। शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते। तं सूर्यमभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथः गोपायथः। हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणाभ्यां प्रेरितेन मधुमंतो द्रप्सा आपः ईरते। ईर्यंते। त्वत्सृष्टा वा गच्छंति॥

रथं युंजते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रा वरुणा गविष्टिषु। रजांसि चित्रा वि चरंति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उक्षतं॥ ५॥

रथं। युंजते। मरुतः। शुभे। सुऽखं। शूरः। न। मित्रावरुणा। गोऽइष्टिषु॥ रजांसि। चित्रा। वि। चरंति। तन्यवः। दिवः। संऽराजा। पयसा। नः। उक्षतं॥ ५॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् मरुतः शुभ उदकार्थं सुखं शोभनाक्षद्वारं रथं युंजते अश्वैर्योजयंति। शूरो न शूर इव। स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत्। गविष्टिषु गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान् त-

न्यवस्तृतास्ते मरुतो वि चरंति विविधं चरंति। तस्मात्तैः सहितौ हे सम्राजा युवां दिवो द्युलोकात्पयसोदकेन नोऽस्मानुक्षतं सिंचतं॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीं। अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं॥ ६॥

वाचं। सु। मित्रावरुणौ। इराऽवतीं। पर्जन्यः। चित्रां। वदति। त्विषिऽमतीं॥ अभ्रा। वसत। मरुतः। सु। मायया। द्यां। वर्षयतं। अरुणां। अरेपसं॥ ६॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यो मेघः सु सुष्ठिरावतीमन्नवतीमन्नसाधिकां चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनशब्दं वदति शब्दयति वृष्ट्यर्थं। मरुतश्चाभ्राऽभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयंति मायया स्वप्रज्ञया। युवां च पर्जन्येन मरुद्भिश्च सहारुणामरुणवर्णामरेपसमपापां वृष्ट्यविघातिनीं द्यां वर्षयतं॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया। ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथं॥ ७॥

धर्मणा। मित्रावरुणा। विपःऽचिता। व्रता। रक्षेथे इति। असुरस्य। मायया॥ ऋतेन। विश्वं। भुवनं। वि। राजथः। सूर्यं। आ। धत्थः। दिवि। चित्र्यं। रथं॥ ७॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता यज्ञादि कर्माणि रक्षेथे पालयथः। असुरस्य मेघानं निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं विराजथः। विदीपयथ इत्यर्थः। सूर्यमा सूर्यं च। चित्र्यं पूज्यं रथं रंहणस्वभावं दिवि द्युलोके धत्थः धारयथो जगदुपकारार्थं॥

(मं० ५ सू० ७३)

१७.

यद॒द्य स्थः प॑रा॒वति॒ यद॑र्वा॒वत्य॑श्विना। यद्वा॑ पु॒रू पु॑रु-भु॒जा यद॒॑न्तरि॑क्ष॒ आ ग॑तं ॥ १ ॥

यत्। अ॒द्य। स्थः। प॒रा॒ऽवति॑। यत्। अ॒र्वा॒ऽवति॑। अ॒श्वि॒ना॥ यत्। वा॒। पु॒रु। पु॒रु॒ऽभु॒जा। यत्। अ॒न्तरि॑क्षे। आ। ग॒तं॥ १ ॥

हे पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारावधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यदद्यास्मिन् काले परावत्यत्यंतं दूरदेशे द्युलोके स्थो भवथः। यद्वा अर्वावत्यरणवति गंतुं शक्ये प्रदेशेऽतिके स्थः। यद्यदि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः। यद्यंतरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मादद्यागतं आगच्छतं ॥

इ॒ह त्या पु॑रु॒भूत॑मा पु॒रू दंसां॑सि॒ बिभ्र॑ता। व॒र॒स्या या॒-म्यध्रि॑गू हु॒वे तु॒विष्ट॑मा भु॒जे ॥ २ ॥

इ॒ह। त्या। पु॒रु॒ऽभूत॑मा। पु॒रु। दंसां॑सि। बिभ्र॑ता॥ व॒र॒स्या। या॒मि॒। अध्रि॑गू इत्यध्रि॑ऽगू। हु॒वे। तु॒विःऽत॑मा। भु॒जे॥ २ ॥

इहास्मिन्यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ पुरु पुरूणि दंसांसि कर्माणि बिभ्रता धारयंतौ वरस्या वरणीयावध्रिगू अन्यैरधृतगमन-कर्माणौ यामि उपागच्छामि। तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥

ई॒र्मान्यद्वपु॑षे॒ वपु॑श्च॒क्रं रथ॑स्य येमथुः। पर्य॒न्या नाहु॑षा यु॒गा म॒ह्ना रजां॑सि दी॒यथः ॥ ३ ॥

ई॒र्मा। अ॒न्यत्। वपु॑षे। वपुः॑। च॒क्रं। रथ॑स्य। ये॒म॒थुः॒॥ परि॑। अ॒न्या। नाहु॑षा। यु॒गा। म॒ह्ना। रजां॑सि। दी॒य॒थः॒॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य युष्मदीयस्यान्यच्चक्रमीर्मा। अर्तेरीर्मेति रूपं। गंत्र्यादित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुर्वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः नियमितवंतौ स्थः। अन्यान्येन चक्रेण मह्ना महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा युगा। नहुषा मनुष्याः तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिका-

त्वा रजांसि लोकांश्च परिदीयथः परिगच्छथः। न्य १ घ्न्यस्य मूर्द्धनि चक्रं रथस्य येमथुः। ऋग्वे० १. ३०. १९. इत्युक्तं॥

तदू षु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु ष्टवे। नाना जाता-वरेपसा समस्मे बंधुमेयथुः॥ ४॥

तत्। ऊं इति। सु। वां। एना। कृतं। विश्वा। यत्। वां। अनु। स्तवे॥ नाना। जातौ। अरेपसा। सं। अस्मे इति। बंधुं। आ। ईयथुः॥ ४॥

हे विश्वा व्याप्तौ यत् येन स्तोत्रेण वां युवामनुष्टवे अनुस्तुवे तदु। उ इति पूरणः। एनानेन पौरेण सु सुष्ठु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु। नाना पृथगेव जातौ समृद्धावरेपसाऽपापावस्मे अस्मभ्यं बंधुमन्नं धनं वा समेयथुः सम्यक् गमयथः। सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः॥

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा। परि वामरुषा वयो घृणा वरंत आतपः॥ ५॥

आ। यत्। वां। सूर्या। रथं। तिष्ठत्। रघुऽस्यदं। सदा॥ परि। वां। अरुषाः। वयः। घृणा। वरंते। आऽतपः॥ ५॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदं शीघ्रगं रथं सूर्या युवयोः पत्नी यत् यदातिष्ठत् आस्थितवती तदा वां परिवरंते परितो वृण्वंति। के। अरुषा अरोचमाना घृणा दीप्ता आतप आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः। अथवा तप इति विशेष्यं। वयोगंतार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयित्र्यो दीप्तयः परिवरंते॥

युवोरत्रिश्चिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा। घर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्ना भुरण्यति॥ ६॥

युवोः। अत्रिः। चिकेतति। नरा। सुम्नेन। चेतसा॥ घर्मं। यत्। वां। अरेपसं। नासत्या। आस्ना। भुरण्यति॥ ६॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवोर्युवयोः। युवामित्यर्थः। अत्रिरस्मत्पिता ऋषिः सुम्नेन सुखेनाग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना चेतसादरयुक्तेन मनसा चिकेतति जानाति। स्तुतवानित्यर्थः। सति दुःखे सुखमुक्ष्यते। दुःखस्य कः प्रसंग इत्यत आह। यद्यस्मात् हे नासत्यौ वां युवयोरास्नास्येन तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण घर्मं दीप्तं दहंतमग्निमसुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तमरेपसमपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान्॥ भु-

रण्यतिर्गतिकर्मा । अत्रेरग्नेः सकाशाद्रक्षणं हिमेनाग्निं घ्रंसं । ऋग्वे० १. ११६. ८ । युवमृबीसमुत तप्तमत्रये । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितं ॥

उ॒ग्रो वां॑ क॒कु॒हो य॒यिः शृ॒ण्वे यामे॑षु सं॒त॒निः । यद्वां॑ दं-सोभि॑रश्विना॒त्रिर्न॑रावव॒र्तति ॥ ७ ॥

उ॒ग्रः । वा॒ं । क॒कु॒हः । य॒यिः । शृ॒ण्वे । यामे॑षु । सं॒ऽत॒निः ॥ यत् । वा॒ं । दंसः॑ऽभिः । अ॒श्वि॒ना॒ । अत्रिः॑ । न॒रा॒ । आ॒ऽव॒वर्त॑ति ॥ ७ ॥

उग्र उद्गूर्णबलो वां युवयोः ककुह उच्छ्रितो महान् ययिर्गता संतनिः सततं गच्छन् रथो यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा शृण्वे श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्य-स्माद्वां युवां दंसोभिः कर्मभिरत्रिरस्मत्पितावर्तति आवर्तयति ॥

मध्व॒ ऊ॒ षु म॑धूयुवा॒ रुद्रा॒ सिष॑क्ति पि॒प्युषी॑ । यत्स॑मु॒द्राति॒ पर्ष॑थः प॒क्वाः पृक्षो॑ भरंत वां ॥ ८ ॥

मध्वः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु । म॒धु॒ऽयु॒वा॒ । रुद्रा॑ । सिस॑क्ति । पि॒प्युषी॑ ॥ यत् । स॒मु॒द्रा । अति॑ । पर्ष॑थः । प॒क्वाः । पृक्षः॑ । भ॒रं॒त॒ । वा॒ं ॥ ८ ॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ हे रुद्रा । रुत् स्तुतिः । तया द्रव-णीयौ रुद्रपुत्रौ वा वां मध्वो मधुररसेन सु पिप्युषी सुष्ठु प्याययंती स्तुतिरस्म-त्कृता सिषक्ति सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवणसाधनान्यंतरिक्षाण्यतिपर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथ इत्यर्थः । पक्वाः पृक्षोऽन्नादीनि हविर्लक्षणानि वां भरंत म्रियंते यजमानैः ॥

स॒त्यमिद्वा उ॑ अश्विना यु॒वामा॑हुर्मयो॒भुवा॑ । ता यामन्या॒म॒हूत॑मा॒ याम॒न्ना मृ॒ळ॒यत्त॑मा ॥ ९ ॥

स॒त्यं । इत् । वै । ऊं॒ इति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वां । आ॒हुः॒ । म॒यः॒ऽभुवा॑ ॥ ता । याम॑न् । या॒म॒ऽहूत॑मा । याम॑न् । आ । मृ॒ळ॒यत्ऽत॑मा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवां सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पादपूरणः । मयोभुवा सुखस्य भावयितारावाहुः पुराविदः । ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां यामन्यज्ञे याम-हूतमागमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेषः । यामन्नस्मयज्ञेऽस्मदर्थागमने वा मृळयत्तमाचातिशयेन सुखयितारौ भवतं ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां संतु शंतमा । या तक्षाम रथाँ इवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विऽभ्यां । संतु । शंऽतमा ॥ या । तक्षाम । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

अथ स्तुतिं निगमयति । इमेमानीदानीं कृतानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राण्यश्विभ्यां वर्धना वर्धनानि समर्धकानि शंतमा सुखतमानि संतु । या यानि तक्षाम संपादयाम रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि संतु । वयं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं नमो नमस्कारोक्तिमवोचाम ॥

(मं० ५ सू० ८०)

१८.

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीं । देवीमुषसं स्वरावहंतीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरंते ॥ १ ॥

द्युतत्ऽयामानं । बृहतीं । ऋतेन । ऋतऽवरीं । अरुणऽप्सुं । विऽभातीं ॥ देवीं । उषसं । स्वः । आऽवहंतीं । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरंते ॥ १ ॥

द्युतद्यामानं दीप्तरथां बृहतीं महतीमृतेन सत्येन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरुणप्सुमरुणरूपां विभातीं व्युच्छंतीं देवीं द्योतमानामुषसं स्वरावहंतीं सूर्यं गच्छंतीं । एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो मतिभिः स्तुतिभिः प्रतिजरंते स्तुवंति॥

एषा जनं दर्शता बोधयंती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे। बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नां २

एषा । जनं । दर्शता । बोधयंती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ॥ बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वंऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नां ॥ २ ॥

दर्शत्या दर्शनीयैषोषा बोधयंती । कं । जनं । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वत्यग्रे सूर्यस्य पुरस्ताद्याति गच्छति । कीदृश्युषाः । बृहद्रथा प्रभूत-

रश्मा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृश्युषा अह्नामग्रे ज्योतिस्तेजो यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्रेधंती रयिमप्रायु चक्रे । पथो रदंती सुवितायं देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ३

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्रेधंती । रयिं । अप्रऽआयु । चक्रे ॥ पथः । रदंती । सुवितायं । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्बलीवर्दै रथं युजाना योजयंत्यस्रेधंत्यशुष्यंत्यक्षीणा वा । किं । रयिं धनमप्राय्वप्रगंतृ अविचलितं चक्रे करोति । किं कुर्वती । पथो मार्गान् रदंती प्रकाशयंती । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया विभाति प्रकाशं करोति ॥

एषा व्येनी भवति द्विबर्हा आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् । ऋतस्य पंथामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हाः । आविःऽ कृण्वाना । तन्वं । पुरस्तात् ॥ ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोषा व्येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विबर्हा द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पश्चात्तन्वं स्वीयां तनूमाविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं साधु सम्यगन्वेति । किंच प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयंती । इवेति संप्रत्यर्थे । न दिशो मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवानुगंतव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छंती चर्तस्य पंथामन्वेति ॥

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् । अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृशये । नः । अस्थात् ॥ अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषाः शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वोऽगानि विदाना प्रज्ञापयंती स्नाती स्नानं कुर्वाणोर्ध्वेवोन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठंतीव नोऽस्मद्दर्शमस्माकं पुरतो वा दृशये सर्वेषां दर्शनायोदस्थात् पूर्वस्यां दिश्युत्तिष्ठति । किं कुर्वंती । द्वेषो द्वेष्याणि तमांस्यपबाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेजसा सहागात् आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः । व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ॥ विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वऽथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषोषाः प्रतीच्यभिमुखा सती दिवो दुहिता नॄन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्याणवेषा योषिदिवाप्सो रूपं निरिणीते प्रेरयति । किंच दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्ण्वती प्रयच्छंती युवतिर्नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयंती वा पुनरद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः करोति ॥

(मं० ७ सू० ६१)

१९.

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्ततन्वान् । अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वा चिकेत १

उत् । वां । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकं । देवयोः । एति । सूर्यः ततन्वान् ॥ अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्युं । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवयोर्द्योतमानयोर्वां युवयोश्चक्षुः प्रकाशकं तेजः

सुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः सूर्यस्ततन्वान् तेजो विस्तारयन्नुदेति उद्गच्छति । अथोदितो यो देवो विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यभिचष्टे अभिपश्यति स देवो मर्त्येषु प्रवृत्तं मन्युं स्तोत्रं कर्म वा चिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति । यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥ २ ॥

प्र । वां । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयर्ति ॥ यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पृणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि स प्रसिद्धो विप्रो मेधाव्यृतावा यज्ञवान् दीर्घश्रुत चिरकालं श्रोता एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठ इयर्ति प्रेरयति । यस्य ऋषेर्ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रतू शोभनकर्माणाववाथो रक्षथः । यत्कर्म शरदो बहून् संवत्सरानापृणैथे आपूरयेथे स उदयति ॥

प्रोरोर्मित्रा वरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू । स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहतः । सुदानू इति सुऽदानू ॥ स्पशः । दधाथे इति । ओषधीषु । विक्षु । ऋधक् । यतः । अनिऽमिषं । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवामुरोर्विस्तीर्णायाः पृथिव्या अपि प्र प्रररिचाथे । अस्येदेव प्ररिरिचे । ऋग्वे० १. ६१. ९. । इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबंधदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यं । तथा ऋष्वाद्गुणैर्महतो बृहतः स्वरूपतोऽतिमहतो दिवो द्युलोकादपि प्ररिरिचाथे हे सुदानू शोभनदानौ । किंचौषधीषु विक्षु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्पशो रूपं दधाथे धारयेथे । किं कुर्वंतौ । ऋधक् सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनाननिमिषमव्यवधानेन सर्वदा रक्षमाणा पालयंतौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा । अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्बधे । महिऽत्वा ॥ अयन् । मासाः । अयज्वनां । अवीराः । प्र । यज्ञऽमन्मा । वृजनं । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानं शंस स्तुहि । ययोर्देवयोः शुष्मो बलं रोदसी द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन बद्बधे बध्नाति पृथक्स्थापयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति पृथक्करोति । द्यावापृथिवी सहास्तामिति श्रुतेः । अयज्वनामनुष्ठातॄणां मासाः कालावयवा अवीरा अपुत्रा एवायन् यंतु गच्छंतु । तद्विपरीतो यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान्यज्वा वृजनं बलं प्रतिराते प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षं । द्रुहः सचंते अनृता जनानां न वां निण्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वां । न । यासु । चित्रं । ददृशे । न । यक्षं ॥ द्रुहः । सचंते । अनृता । जनानां । न । वां । निण्यानि । अचिते । अभूवन् ॥ ५ ॥

हे अमूरा अमूढौ हे विश्वा व्याप्तौ हे वृषणौ वर्षितारौ वां युवाभ्यामिमेमानि स्तुतिवचांसि क्रियंते । यासु स्तुतिषु चित्रमाश्चर्यं न ददृशे न दृश्यते न यक्षं न पूजा दृश्यते । युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । जनानामनृता स्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि द्रुहो दोग्धारः सचंते । सेवंते । न महांतः । वां युवाभ्यां क्रियमाणानि निण्यान्यंतर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राण्यचितेऽज्ञानाय नाभूवन् । न भवंति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः । प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ६

सं । ऊं इति । वां । यज्ञं । महयं । नमःऽभिः । हुवे । वां । मित्रावरुणा । सऽबाधः ॥ प्र । वां । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्यज्ञं नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः समु महयं संपूजयाम्यहं । तदर्थं हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां सबाधो बाधायुक्तोऽहं हुवे । आह्व-

यामि बाधापरिहाराय। वां युवामृचसे सेवितुं नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा मन्मानि स्तोत्राणि प्र भवंत्वित्यध्याहारः। कृतानि मया समूहीकृतानीमानीदानीं क्रियमाणानि ब्रह्म परिवृढानि स्तोत्राणि युवां जुजुषन् प्रीणयंतु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि।
विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयं। देव। पुरःऽहितिः। युवऽभ्यां। यज्ञेषु। मित्रावरुणौ। अकारि॥ विश्वानि। दुःऽगा। पिपृतं। तिरः। नः। यूयं। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ७॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति। हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेष्वियं पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणाकारि कृताभूत्। तां सेवित्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गा दुःखेन गंतव्यान्यापदस्तिरस्तिरस्कुरुतं। तथा कृत्वा नोऽस्मान्पिपृतं पारयतं। शिष्टो गतः॥

(मं. ७ सू. ७१)

२०.

अप स्वसुरुषसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पंथां।
अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतं १

अप। स्वसुः। उषसः। नक्। जिहीते। रिणक्ति। कृष्णीः। अरुषाय। पंथां॥ अश्वऽमघा। गोऽमघा। वां। हुवेम। दिवा। नक्तं। शरुं। अस्मत्। युयोतं॥ १॥

स्वसुः स्वसृस्थानीयाया उषसः सकाशात् नक् नक्तं रात्रिरपजिहीते अपगच्छति। तस्या अवकाशं दत्वा स्वयमपगतेत्यर्थः। स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैक्। ऋग्वे० १. १२४. ८.। इत्युक्तं। कृष्णीः कृष्णावर्णा रात्रिररुषायारोचमानायाह्ने सूर्याय वा पंथां पंथानं मार्गं रिणक्ति रेचयति। यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे अश्वामघाश्वधनौ हे गोमघा गोधनौ। उभयोः प्रदातारावित्यर्थः।

ईदृशौ वां युवां हुवेम स्तुमः आह्वयामः । दिवानक्तं सर्वदा शरुं हिंसकमस्मदस्मत्तो युयोतं पृथक्कुरुतं ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहंता । युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः २

उपऽआयातं । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामं । अश्विना । वहंता ॥ युयुतं । अस्मत् । अनिरां । अमीवां । दिवा । नक्तं । माध्वी इति । त्रासीथां । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामुपायातं उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थं दाशुषे हविषां दात्रे मर्त्याय यजमानाय तदर्थं रथेन वामं वननीयं धनं वहंता वहंतौ । अस्मदस्मत्तो युयुतं पृथक्कुरुतं । किं । अनिरां । इरान्नं । तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः । अमीवां रोगं च । हे माध्वी मधुमंतौ युवां नोऽस्मान् दिवा नक्तं सर्वदा त्रासीथां रक्षतं ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयंतु । स्यूमगभस्तिमृतयुग्भिरश्वैराश्विना वसुमंतं वहेथां ॥ ३ ॥

आ । वां । रथं । अवमस्यां । विऽउष्टौ । सुम्नऽयवः । वृषणः । वर्तयंतु ॥ स्यूमऽगभस्तिं । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुऽमंतं । वहेथां ॥ ३ ॥

अवमस्यामासन्नायां व्युष्टौ व्युच्छन उषसि वां युवयो रथं सुम्नायवः सुखेन योजयंतोऽश्वा वृषणो वर्षका युवामा वर्तयंतु । स्यूमगभस्तिं सुखरश्मिं स्यूतरश्मिं वसुमंतं प्रदेयधनयुक्तं रथं हे अश्विनाश्विनावृतयुग्भिरुदकयुक्तैरश्वैरुदकप्रदैरश्वैरावहेथां ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवंधुरो वसुमाँ उस्रयामा । आ न एना नासत्योपयातमभि यद्वां विश्वप्स्न्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वां । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिऽवंधुरः । वसुऽमान् । उस्रऽयामा ॥ आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातं । अभि । यत् । वां । विश्वऽप्स्न्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ वां युवयोर्यो रथो वोळ्हा युवयोर्वाहकोऽस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवंधुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतो वसुमान् धनवानुस्रयामोस्रं दिवसं प्रति गंता एनैनेन रथेन हे नासत्याश्विनौ नोऽस्मानुपायातं । यद्रथो यश्च रथो वां विश्वप्स्न्यो व्याप्तरूपोऽभिजगाति अभिगच्छति । अथ वा । यद्यस्माद्विश्वप्स्न्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपायातं ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वं ।
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमंतः ॥५॥

युवं । च्यवानं । जरसः । अमुमुक्तं । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुं । अश्वं ॥ निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तं । अत्रिं । नि । जाहुषं । शिथिरे । धातं । अंतरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसो जीर्णाद्रूपादमुमुक्तं अमुंचतं । युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं । ऋग्वे० १. ११७. १३. । इति ह्यन्यत्र । तथा पेदव एतन्नामकाय राज्ञ आशुं शीघ्रगामिनमश्वं निरूहथुः न्यवहतं युद्धे । युवं श्वेतं पेदवे । ऋग्वे० १. ११८. ९. । इति निगमः । तथात्रिं महर्षिमंहस ऋबीसादग्नेः सकाशात्तमसश्च गुहांतः स्थिताच्च सकाशान्निष्पर्तं न्यपारयतं । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वंतं चक्रथुः । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले भ्रष्टे स्वराष्ट्रेऽतर्मध्ये पुनर्निधातं न्यधातं । परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं । ऋग्वे० १. ११६. २०. । इति ह्युक्तं ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथां ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ६

इयं । मनीषा । इयं । अश्विना । गीः । इमां । सुऽवृक्तिं । वृषणा । जुषेथां ॥ इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनावियं मनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कामानां वर्षकाविमामस्मत्कृतां सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथां । इमेमानि ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि युवयूनि युवां कामयमानानि संत्यग्मन् गच्छंतु । युवां यूयं पातेति सिद्धं ॥

(मं. ७ सू. ७७)

२१.

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवंती चरायै ।
अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकर्ज्योतिर्बाधमाना तमांसि १

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वं । जीवं । प्रऽसुवंती । चरायै ॥ अभूत् । अग्निः । संऽइधे । मानुषाणां । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुषा उपो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिर्यौवनोपेता योषा न योषिदिव । सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै संचाराय प्रसुवंती प्रेरयंती । किंचाग्निर्मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधेऽभूत् समिंधनीयोऽभवत् । कृत्यार्थे केन् । समिद्धः सन् तमांस्यंधकारान्बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिस्तेजःसंघमकः अकार्षीत् । अथवोषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थाद्रुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत् । हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदृग्गवां माता नेत्र्यह्नामरोचि २

विश्वं । प्रतीची । सऽप्रथाः । उत् । अस्थात् । रुशत् । वासः । बिभ्रती । शुक्रं । अश्वैत् ॥ हिरण्यऽवर्णा । सुदृशीकऽसंदृक् । गवां । माता । नेत्री । अह्नां । अरोचि ॥ २ ॥

विश्वं कृत्स्नं जगत्प्रति प्रतीच्यभिमुखी सप्रथाः सर्वतः पृथुतरोदस्थात् उदगच्छत् । उदिता च रुशद्दीप्तं शुक्रं तेजोमयं वासो वसनीयं तेजःसमूहं बिभ्रती धारयंत्यश्वैत् वर्धते । हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता सुदृशीकसंदृक् । संदर्शयतीति संदृक् तेजः । सुष्ठु दर्शनीयं संदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी । [illegible]ां वाचां गवामेव वा माता निर्मात्री । उषःकाले हि पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छंति । गवामपि तस्मिन्काले संचारात्तन्निर्मातृत्वं । अथवा रश्मीनां निर्मात्र्यरोचि रोचतेऽह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहंती श्वेतं नयंती सुदृशीकमश्वं ।
उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ३

देवानां । चक्षुः । सुऽभगा । वहंती । श्वेतं । नयंती । सुऽदृशीकं । अश्वं ॥ उषाः । अदर्शि । रश्मिऽभिः । विऽअक्ता । चित्रऽमघा । विश्वं । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुश्चक्षुःस्थानीयं तेजोवहंती धारयंती सुभगा शोभनधना सुदृशीकं सुदर्शनमश्वं सर्वदा गंतारमादित्यं नयंती प्राप्यंती । किं. । श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यं । प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । कीदृश्युषाः । रश्मिभिः स्वकीयैर्व्यक्तादर्शि दृश्यते च । चित्रामघा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अंतिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वीं गव्यूतिमभयं कृधी नः । यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ४

अंतिऽवामा । दूरे । अमित्रं । उच्छ । उर्वीं । गव्यूतिं । अभयं । कृधि । नः ॥ यावय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषोंऽतिवामा अंत्यस्मदंतिके वामं वननीयं धनं यस्याः सांतिवामा त्वममित्रमस्मच्छत्रुं दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथा मित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथोर्वीं गव्यूतिं भूमिमभयं नोऽस्माकं कृधि कुरु । किं च द्वेषोऽस्मद्वेष्टॄन्यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । वसूनि शत्रूणां धनान्याभर आहर । राधो धनं चोदय प्रेरय । गृणते स्तुवते मह्यं हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरंती न आयुः । इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावद्रथवच्च राधः ॥५॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुऽभिः । वि । भाहि । उषः । देवि । प्रऽतिरंती । नः । आयुः ॥ इषं । च । नः । दधती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैर्भानुभी रश्मिभिः प्रकाशैर्विभाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । नोऽस्माकमायुरायुष्यं प्रतिरंती वर्धयंती । हे विश्ववारे विश्वैः संभजनीये देवि नोऽस्मभ्यमिषं च गोमद्गोभिर्बहुभिरुपेतमश्वावदश्वैश्चोपेतं रथवद्रथैरुपेतं राधो धनं च दधती विभाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयंत्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः।
सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहंतं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः

यां । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयंति । उषः । सुऽजाते । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ॥ सा । अस्मासु । धाः । रयिं । ऋष्वं । बृहंतं । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितरुषः सुजाते शोभनजनने यां त्वा त्वां मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा वर्धयंति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रदीप्तं बृहंतं महांतं रयिं धनं धाः धेहि ॥

(मं. ७ सू. ८६)

२२.

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहंतं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तंभ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ॥ प्र । नाकं । ऋष्वं । नुनुदे । बृहंतं । द्विता । नक्षत्रं । पप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनूंषि जन्मानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवंति भवंति । यो वरुण उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वितस्तंभ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहंतं महांतं नाकमादित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्रनुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत्कदा न्व१ंतर्वरुणे भुवानि।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यं२।

उत । स्वया । तन्वा । सं । वदे । तत् । कदा । नु । अंतः । वरुणे । भुवानि ॥ किं । मे । हव्यं । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकं । सुऽमनाः । अभि । ख्यं ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायां । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण संवदे सहवदनं करोमि । आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवेंऽतर्भुवानि अंतर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वाहृणानोऽक्रुध्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं कदा कस्मिन्काले मृळीकं सुखयितारं वरुणमभिख्यं अभिपश्येयं ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छं ।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विऽपृच्छं ॥ समानं । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयं । ह । तुभ्यं । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण तदेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छांदसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहं । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्टः सन् तत्पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषो विदुषो जनानुपो एमि उपागां । ते कवयश्चित् क्रांतदर्शिनो जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेवैकरूपमेवाहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतस्तुभ्यमयं ह्ययमेव वरुणो हृणीते । क्रुध्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान्पाशेभ्यो मोचय ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयां ४

किं । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठं । यत् । स्तोतारं । जिघांससि । सखायं ॥ प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयां ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमाग आस । कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यदेनागसा सखायं मित्रभूतं संतं स्तोतारं जिघांससि हंतुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभ अन्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावस्तेजस्विन् हे वरुण तदागो मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वानेना अपापः सन्नहं तुरस्त्वरमाणः शीघ्रो नमसा नमस्कारेण हविषा त्वा त्वामवेयां उपगच्छेयं ॥

अव॑ द्रुग्धानि॒ पित्र्या॑ सृजा॒ नोऽव॒ या व॒यं च॑कृमा त॒नूभिः॑ । अव॑ राजन्पशुतृपं॒ न ता॒युं सृ॒जा व॒त्सं न दाम्नो॒ वसि॑ष्ठं ॥ ५ ॥

अव॑ । द्रुग्धानि॑ । पित्र्या॑ । सृ॒ज॒ । नः॒ । अव॑ । या । व॒यं । च॒कृ॒म । त॒नूभिः॑ ॥ अव॑ । रा॒ज॒न् । प॒शु॒ऽतृपं॑ । न । ता॒युं । सृ॒ज । व॒त्सं । न । दाम्नः॑ । वसि॑ष्ठं ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृतः प्राप्तानि नोऽस्मदीयानि दुग्धानि द्रोहान् बंधनहेतुभूतानवसृज विमुंच अस्मत्तो विश्लेषय । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैश्चकृम कृतवंतः स्म तानि चावसृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नो रज्जोर्वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बंधकात्पापादवसृज विमुंच ॥

न स स्वो दक्षो॑ वरुण॒ ध्रुतिः॒ सा सुरा॑ म॒न्युर्वि॒भीद॑को॒ अचि॑त्तिः । अस्ति॒ ज्याया॒न्कनी॑यस उ॒पारे॒ स्वप्न॑श्च॒नेदनृ॑तस्य प्र॒योता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः॑ । व॒रु॒ण॒ । ध्रुतिः॑ । सा । सुरा॑ । म॒न्युः । वि॒ऽभीद॑कः । अचि॑त्तिः ॥ अस्ति॑ । ज्याया॑न् । कनी॑यसः । उ॒प॒ऽअ॒रे । स्वप्नः॑ । च॒न । इत् । अनृ॑तस्य । प्र॒ऽयो॒ता ॥ ६ ॥

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्बलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरोत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणं ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोरिति धातुः ॥ सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा सुरा प्रमादकारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन् अनर्थहेतुः । विभीदको द्यूतसाधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुः भवति । अचित्तिरज्ञानमविवेककारणं । अत ईदृशी दैवकृतैरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणं । अपि च कनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तावुपार उपागते समीपे नियंतृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातं । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति । एवं च वृति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽप्यनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इदिति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायंते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यंत इति हे वरुण त्वया क्षंतव्य इति भावः ॥

अरं दासो न मीळ्हुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः । अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ७

अरं । दासः । न । मीळ्हुषे । कराणि । अहं । देवाय । भूर्णये । अनागाः ॥ अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सं । राये । कविऽतरः । जुनाति ॥ ७ ॥

मीळ्हुषे सेक्त्रे कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणायानागास्तत्प्रसादादपापः सन्नहमरमलं पर्याप्तं कराणि । परिचरणं करवाणि । दासो न । यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवोऽचितोऽजानतोऽस्मानचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवो राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनातु प्रेरयतु ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु । शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयं । सु । तुभ्यं । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु ॥ शं । नः । क्षेमे । शं । ऊं इति । योगे । नः । अस्तु । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावोऽन्नवन्वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणोऽयमेतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठूपश्रित उपगतः समवेतोऽस्तु । चिदिति पूरकः । अप्राप्तस्य प्रापणं योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नोऽस्मदीये क्षेमे रक्षणे शमुपद्रवाणां शमनमस्तु । योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तूपद्रवाणां हे वरुणादयो देवा यूयं नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत ॥

(मं. ७ सू. ९५)

२३.

प्र क्षोद॑सा धाय॑सा सस्र एषा सर॑स्वती धरुण॒मा॑य॑सी पूः। प्र॒बाब॑धाना र॒थ्ये॑व याति॒ विश्वा॑ अ॒पो म॑हि॒ना सिंधु॑रन्याः ॥ १ ॥

प्र। क्षोद॑सा। धाय॑सा। स॒स्रे। ए॒षा। सर॑स्वती। ध॒रुणं॑। आ॒य॑सी। पूः॥ प्र॒ऽबाब॑धाना। र॒थ्या॑ऽइव। या॒ति॒। विश्वाः॑। अ॒पः। म॒हि॒ना। सिंधुः॑। अ॒न्याः॥ १॥

सरस्वत्या एषा नदीवन्निगमा एषा दृश्यमाना नदीरूपा सरस्वत्यायस्ययसा निर्मिता पूः पुरीव धरुणं। लिंगव्यत्ययः। धरुणा धारयित्री धायसा धारकेण क्षोदसोदकेन प्रसस्रे प्रधावति शीघ्रं गच्छति। सिंधुः स्यंदनशीला नदीरूपा सान्या विश्वाः सर्वा अप आपगा महिना महिम्ना प्रबाबधाना भृशं बाधमाना रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती याति गच्छति। यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं संपिषती गच्छतीत्यर्थः॥

एका॑चेतत्सर॑स्वती न॒दीनां॒ शुचि॑र्य॒ती गि॒रिभ्य॒ आ स॑मु॒द्रात्। रा॒यश्चेत॑न्ती॒ भुव॑नस्य॒ भूरे॑र्घृ॒तं पयो॑ दुदुहे॒ नाहु॑षाय २

एका॑। अ॒चे॒त॒त्। सर॑स्वती। न॒दीनां॑। शुचिः॑। य॒ती। गि॒रिऽभ्यः॑। आ। स॒मु॒द्रात्॥ रा॒यः। चेत॑न्ती। भुव॑नस्य। भूरेः॑। घृ॒तं। पयः॑। दु॒दु॒हे॒। नाहु॑षाय॥ २॥

सहस्रवत्सरेण क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पयो घृतं च प्रददौ। अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते। नदीनामन्यासां मध्ये शुचिः शुद्धा गिरिभ्यः सकाशादा समुद्रात्समुद्रपर्यंतं यती गच्छंत्येका सरस्वती नद्यचेतत् नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत्। तथा भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्बहुलस्य रायो धनानि चेतंती प्रज्ञापयंती प्रयच्छंती नाहुषाय राज्ञे घृतं पयश्च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं दुदुहे दुग्धवती दत्तवती॥

स वा॑वृधे॒ नर्यो॒ योष॑णासु॒ वृषा॒ शिशु॑र्वृष॒भो य॒ज्ञिया॑सु। स वा॒जिनं॑ म॒घव॑द्भ्यो दधाति॒ वि सा॒तये॑ त॒न्वं॑ मामृजीत ३

सः। वृवृधे। नर्यः। योषणासु। वृषा। शिशुः। वृषभः। यज्ञियासु॥ सः। वाजिनं। मघवत्ऽभ्यः। दधाति। वि। सातये। तन्वं। ममृजीत॥ ३॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान्। नर्यो नृभ्यो हितो वृषा सेचनसमर्थः शिशुरल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमानो वृषभो वर्षिता। एवंभूतः स सरस्वान् यज्ञियासु यज्ञार्हत्सु योषणासु योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये ववृधे वर्धते। स तादृशः सरस्वान् मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यो वाजिनं बलिनं पुत्रं दधाति ददाति। तथा सातये लाभार्थं तन्वं तेषां शरीरं विमामृजीत विमार्ष्टि। लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः। यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छांदोगिके सारस्वते तृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन्। मितज्ञुभिर्नमस्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः॥ ४॥

उत। स्या। नः। सरस्वती। जुषाणा। उप। श्रवत्। सुऽभगा। यज्ञे। अस्मिन्॥ मितज्ञुऽभिः। नमस्यैः। इयाना। राया। युजा। चित्। उत्ऽतरा। सखिऽभ्यः॥ ४॥

उतापि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोऽस्माकमस्मिन्यज्ञ उपश्रवत अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोतु। कीदृशी सा। मितज्ञुभिः प्रह्वैर्जानुभिर्नमस्यैर्नमस्कारैर्देवैरियानोपगम्यमाना। चिच्छब्दश्चार्थे। युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन च संगता सखिभ्य उत्तरोत्कृष्टतरा। ईदृश्यस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वयः॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व। तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षं॥ ५॥

इमा। जुह्वानाः। युष्मत्। आ। नमःऽभिः। प्रति। स्तोमं। सरस्वति। जुषस्व॥ तव। शर्मन्। प्रियऽतमे। दधानाः। उप। स्थेयाम। शरणं। न। वृक्षं॥ ५॥

हे सरस्वति इमेमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानास्तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिस्त्वद्विषयैर्नमस्कारैर्युष्मत्त्वत्सकाशादा । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रतिजुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं प्रियतमेऽतिशयेन प्रिये तव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधाना निधीयमानाः संतः शरणं न वृक्षमाश्रयभूतं वृक्षमिवोपस्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम । संगच्छेमहि ॥

अयमु ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः । वर्ध शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुऽभगे । वि । आवरित्यावः ॥ वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठस्ते त्वां यंतुर्ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिन्यौ द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति । उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजानन्नानि रासि प्रदेहि । अन्यद्गतं ॥

(मं. ८ सू. २९)

२४.

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवाञ्ज्यंक्ते हिरण्ययं ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विषुणः । सूनरः । युवा । अंजि । अंक्ते । हिरण्ययं ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किंचित्पदलिंगात्पृथग्देवतं । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभिधीयते । सोम्यं बभ्रुमालभेतेत्यादिषु दृष्टत्वात् । बभ्रुर्बभ्रुवर्णः सर्वलतादिषु परिपक्वः । यद्वा डुभृञ् धारणपोषणयोः । कुर्भ्रश्च । उ० १. २२. । इति कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चंद्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशो विषुणो विष्वगंचनः सूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चंद्रनेतृकाः खलु । एतादृशो युवा प्रतिदिवसमाविर्भूतत्वात्तरुण एको देवः सोमो हिरण्ययं हिरण्मयमंजि । अभिव्यज्यते प्रकाश्यतेऽनेनेत्यंज्याभरणं । अभिव्यक्तिसाधनं कुंडलमुकुटादिकं स्वशरीरमंक्ते अभिव्यंजयति ॥

योनिमेक आ संसाद द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिं । एकः । आ । ससाद । द्योतनः । अंतः । देवेषु । मेधिरः २

अत्र योनिमिति लिंगादग्निरुच्यते । अग्नये गृहपतय इत्यादिषु दृष्टत्वात् । देवेषु देवानामंतर्मध्ये द्योतनः स्वतेजसा दीप्यमानो मेधिरो मेधावी । अथवा मेधाकांक्षिणां स्तोतॄणां मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविध एकोऽग्निर्योनिं स्थानभूतमाहवनीयादिकमाससाद हविःस्वीकरणार्थमासीदति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निध्रुविः ३

वाशीं । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीं । अंतः । देवेषु । निऽध्रुविः ॥ ३ ॥

देवेष्वंतर्देवानां मध्ये द्योतमानो निध्रुविर्निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा नितरां गमनमस्यास्तीति निध्रुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एतादृश एकस्त्वष्टृनामको देव आयसीमयोमयधारां वाशीं । वाशृ शब्दे । शब्दयत्याक्रंदयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये हस्ते बिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्नते ४

वज्रं । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आऽहितं । तेन । वृत्राणि । जिघ्नते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिंगादिंद्रो देवता । एक इंद्र आहितं स्वकीयहस्ते निहितं वज्रमेतन्नामकमायुधं बिभर्ति धत्ते । स एवेंद्रस्तेन निहितेन वज्रेण वृत्राण्यावरकाणि रक्षांसि पापानि वा जिघ्नते भृशं हंति ॥

तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मं । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयुधं । शुचिः । उग्रः । जलाषऽभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । शुचिः शुच दीप्तौ । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा शुच शोके । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता अत एवोग्र उद्गूर्णबलो जलाषभेषजो रोगापनयनेन सुखकरभेषज्यवान् । यद्वा स्तोतॄणां दुःखरु-

पसंसारोच्छेदेन सुखकारिभिषग्रूपः । प्रथमो दैव्यो भिषगित्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृश एको रुद्रस्तिग्मं तीक्ष्णधारमायुधं । आयुध्यति संप्रहरति शत्रूननेनेत्यायुधं पिनाकः तं स्वकीये हस्ते बिभर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथाँ एष वेद निधीनां ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेद । निऽधीनां ६

पथ इति लिंगेन पूषा निगद्यते । सं पूषन्नध्वनस्तिर । ऋग्वे० १. ४२. १. । इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एकः पूषनामको देवः पथो मार्गान् पीपाय । प्यायतिर्वर्धनकर्मोप्यत्र रक्षणार्थः । येऽग्निहोत्रादि कर्म कुर्वंति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुःकृतं कर्म कुर्वंति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । एष सोऽयं पूषा निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि वेद वेत्ति । ज्ञात्वा स्तोतॄणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । तस्करो यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य तस्य सहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चंक्रमे यत्रं देवासो मदंति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुऽगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मदंति ॥ ७ ॥

उरुगायो विचक्रम इति पदलिंगाद्विष्णुरुच्यते । उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः । यद्वा बहुषु देशेषु गंता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रंदयतीति वोरुगायः । एतादृश एकोऽसहायो विष्णुस्त्रीणि पदानि भुवनानि विचक्रमे साधु पादेन विक्रांतवान् ॥ वेः पादविहरणे । पा० १. ३. ४१. । इति क्रमतेरात्मनेपदं । यत्र येषु लोकेषु देवास इंद्रादयो देवा मदंति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्मोदंति तानि विचक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽइव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सहेति लिंगादश्विनावभिधीयेते । द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ विभिः । वी गत्यादिषु । क्विप् । छांदसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैश्चरतः संचरेते । किंचेमावश्विनावेकया सूर्याख्यया ताभ्यां स्वयं वृतया स्त्रिया सह प्रवसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं

कुरुतः । प्रवासे दृष्टांतः । प्रवासेव । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषावेकया क्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपऽमा । दिवि । संऽराजा । सर्पिरासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सम्राजावुविति लिंगेन मित्रावरुणावभिधीयेते । उपमोपमौ परस्परं स्वकांत्योपमानभूतौ । यद्वोपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ । सर्वस्य एतावेव सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ सर्पिरासुती सर्पिर्घृतमाभ्यामासूयत इति सर्पिरासुती । घृतहविष्कौ द्वा द्वौ मित्रावरुणौ दिवि द्युलोके सदः सीदंत्यत्रेति सदः स्थानं तच्चक्राते अकार्ष्टां ॥

अर्चंत एके महि साम मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चंतः । एके । महि । साम । मन्वत । तेन । सूर्यं । अरोचयन् १०

एकेऽत्रयो महि महत्साम त्रिवृत्पंचदशादिमन्वत । तदेवार्चंतः पूजयंत एतादृशा अत्रयस्तेनोक्तेन साम्ना सूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥

(मं. १० सू. ७२)

२५.

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया । उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानां । नु । वयं । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ॥ उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्ऽतरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्ब्रवीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानामादित्यानां जाना जन्मानि प्रवोचाम प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थे बहुवचनं । अथैकवदाह । यो देवानां गणः पूर्वे युग उत्पन्नोऽप्युक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषूत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवंतं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सं । कर्मारः ऽइव । अधमत् ॥ देवानां । पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽन्नस्य पतिरदितिरेतैतानि देवानां जन्मानि कर्मार इव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं समधमत् । उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्व्ये युगे । आदिसृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणादसतो नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सन्नामरूपविशिष्टं देवादिकमजायत प्रादुरभूत् ॥ असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपंचस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं छंदोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यवधारितत्वात् । छां० उ० ६. २. । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । वायोरग्निरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा देवानां कारणभूतं सदसतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत । तदाशा अन्वजायंत तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानां । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ॥ तत् । आशाः । अनु । अजायंत । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तं । तदन्वाशा दिशोऽजायंत । तत्परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यंत इत्युत्तानपदो वृक्षाः । तेऽजायंत प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायंत । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायंत ॥ अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊं इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

भूरुत्तानपदो वृक्षाज्जज्ञे । तथा भुवः सकाशादाशा अजायंत । तथादितेर्दक्षोऽजायत उत्पन्नः । दक्षादुदक्षादप्यदितिः पर्यजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यं । यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरो-

थमाशंक्य पर्यहरत्। तथा हि। अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत। समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती। नि० ११. २३.। इति ॥

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑। तां दे॒वा अन्व॑जायंत भ॒द्रा अ॒मृत॑बंधवः ॥ ५ ॥

अदि॑तिः। हि। अज॑निष्ट। दक्ष॑। या। दु॒हि॒ता। तव॑ ॥ ताम्। दे॒वाः। अनु॑। अ॒जा॒यं॒त॒। भ॒द्राः। अ॒मृत॑ऽबंधवः ॥ ५ ॥

हे दक्ष तव या दुहिताभूत्सादितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान्। तदेवाह। तां देवा अन्वजायंत भद्राः स्तुत्या भजनीया अमृतबंधवोऽमरणबंधनाः ॥

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले सुसं॑रब्धा॒ अति॑ष्ठत। अत्रा॑ वो॒ नृ॒त्यता॑मिव ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यत्। दे॒वाः। अ॒दः। स॒लि॒ले। सु॒ऽसं॑रब्धाः। अति॑ष्ठत ॥ अत्र॑। वः॒। नृ॒त्यता॑ंऽइव। ती॒व्रः। रे॒णुः। अप॑। आ॒य॒त ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयंते। यद्यदा हे देवा अदोऽमुष्मिन्सलिले यूयं सुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानोऽतिष्ठत स्थितवंतः। आपो वा इदं सर्वमप एव ससर्जादाविति श्रुतिस्मृती। अत्रास्मिन्सलिले नृत्यतामिव वो युष्माकं संबंधी तीव्रो दुःसहो रेणुरंशभूत एकोऽपायत ॥ अपागच्छत्। दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायं। परा मार्तांडमास्यदिति वक्ष्यति ॥

यद्दे॑वा॒ यत॑यो यथा॒ भुव॑ना॒न्यपि॑न्वत। अत्रा॑ समु॒द्र आ गू॒ळ्हमा सूर्य॑मजभर्तन ॥ ७ ॥

यत्। दे॒वाः। यत॑यः। य॒था। भुव॑नानि। अपि॑न्वत ॥ अत्र॑ स॒मु॒द्रे। आ। गू॒ळ्हम्। आ। सूर्य॑म्। अ॒ज॒भ॒र्त॒न ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवा यतयो यथा। वृष्ट्या नियमयंतीति वा वर्षणेन यातयंतीति वा यतयो मेघाः। ते यथोदकैर्भुवनानि लोकं पूरयंति तद्वत्स्वतेजोभिरपिन्वत पूरितवंतोऽत्र समुद्रेऽप्स्वा गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातरुदयायाजभर्तन आहृतवंतः ॥

अ॒ष्टौ पु॒त्रासो॒ अदि॑ते॒र्ये जा॒तास्त॒न्व१॒स्परि॑। दे॒वाँ उप॒ प्रैत्स॒प्तभि॒ः परा॑ मार्तां॒डमा॑स्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ॥ देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्तांडं । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयोऽदितेर्भवंति । येऽदितेस्तन्वः परि शरीराज्जाता उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि ।ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्चेति । तथा तत्रैव प्रदेशांतरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं । तस्या उच्छेषणमदधुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायंत सा द्वितीयमपचदित्यष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता । तै० सं० ६. ५. ६. १. । सादितिः सप्तभिः पुत्रैर्देवानुपप्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्तांडं सूर्यं परास्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्तांडमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यं । युगं ॥ प्रऽजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्तांडं । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंत्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । सप्तभिर्मार्तांडव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदितिः पूर्व्यं पुराणं युगमुपप्रैत् उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्तांडं । मृताद्वृद्धादंडाज्जातं मार्तांडनामानं सूर्यं पुनराभरत् आहरत् द्युलोकेऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । तस्यै व्यृद्धमांडमजायतेत्यादि ब्राह्मणं । तै० सं० ६. ५. ६. १. ॥

(मं. १० सू. १०८)

२६.

किमिच्छंती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः । कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि १

किं । इच्छंती । सरमा । प्र । इदं । आनट् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ॥ का । अस्मेऽहितिः । का । परिऽतक्म्या । आसीत् । कथं । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥ १ ॥

अनयागच्छंतीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदंति । सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी किमिच्छंती किं प्रार्थयमाना सतीदमस्मदीयं स्थानं प्रानट् प्राप्नोत् । आङ्पूर्वो नशिर्व्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । पराचैः परांचि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिरुद्गूर्णः । महता प्रयत्नेनापि गंतुं न शक्यत इत्यर्थः । गॄ निगरणे । आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इत्युत्वं । तादृशोऽयमध्वा दूरे हि । विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः परांचनैर्जगुरिरत्यर्थं गंत्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति। दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गंतुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे का कीदृश्यस्मेहितिः । कोऽस्मास्वर्थहितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनि रूपं । आगच्छंत्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरासीत् । यद्वा तकतिर्गत्यर्थः । परितकनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । कथं च रसायाः शब्दायमानाया अंतरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः पयांस्युदकान्यतरः तीर्णवत्यसि एतद्वद । अत्र किमिच्छंती सरमेदं प्रानडित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥

इंद्र॑स्य दू॒तीरि॑षि॒ता च॑रामि म॒ह इ॒च्छंती॑ पणयो नि॒धी-न्वः॑ । अ॒ति॒ष्कदो॑ भि॒यसा॒ तन्न॑ आव॒त्तथा॑ र॒साया॑ अत॒रं॒ प-यां॑सि ॥ २ ॥

इंद्र॑स्य । दू॒तीः । इ॒षि॒ता । च॒रा॒मि॒ । म॒हः । इ॒च्छंती॑ । प॒ण॒यः॒ । नि॒ऽधीन् । वः॒ ॥ अ॒ति॒ऽस्कदः॑ । भि॒यसा॑ । तत् । नः॒ । आ॒व॒त् । तथा॑ । र॒साया॑ः । अ॒त॒रं॒ । पयां॑सि ॥ २ ॥

अनया तान्सरमा प्रत्युवाच । हे पणय एतन्नामका असुरा इंद्रस्य दूतीः । सुपां सुलुगिति प्रथमैकवचनस्य सुश्छांदसः । अहमिषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थं । वो युष्मदीयान्युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान्महो महतो निधीन्बृहस्पतेर्गोनिधीनिच्छंती कामयमाना सती चरामि । किंच । अतिष्कदः । स्कंदिर्गतिशोषणयोः । भावे क्विप् । अतिष्कंदनादतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तन्नदीजलं नः । पूजायां बहुवचनं । मा मावत् अरक्षत् । तथा तेन प्रकारेण रसाया नद्याः पयांस्युदकान्यतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

की॒दृङ्ङिंद्रः॑ सरमे॒ का दृ॑शी॒का यस्ये॒दं दू॒तीरस॑रः परा॒-का॒त् । आ च॒ गच्छा॒न्मि॒त्रमे॑ना दधा॒माथा॒ गवां॒ गोप॑तिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इंद्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदं । दूतीः । असरः । पराकात् ॥ आ । च । गच्छात् । मित्रं । एन । दधाम । अथ । गवां । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यं । हे सरमे तव स्वामींद्रः कीदृक् कियत्पराक्रमवान् । का दृशीका तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । यस्य दूतीर्दूती त्वमिदमस्मदीयं स्थानं पराकादतिदूरादसरः आगमः । इति तामुक्त्वेदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा गच्छाच आगच्छतु च । गमेर्लेट्याडागमः । स्वामी भवाति भवतु । न ह्येकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् । न तं गूहंति स्रवतो गभीरा हता इंद्रेण पणयः शयध्वे ४

न । अहं । तं । वेद । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दूतीः । असरं । पराकात् ॥ न । तं । गूहंति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इंद्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः तमिंद्रं दभ्यं हंतव्यमिति न वेद न जानामि । दभेश्चौयत् । कथं । स इंद्रो दभत् सर्वाञ्जनान्दभति हिनस्त्येव । दभेर्लेटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । यस्य दूतीर्दूत्यहमिदं युष्मदीयं स्थानं पराकादतिदूराद्देशादसरं प्राप्ताभूवं । इंद्रो हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः स्रवणं स्रवः । तमाचरंति । आचारार्थे क्विप् । तुगागमः । जसि रूपं । स्रवणशीला गभीरा गंभीरा नद्यस्तमिंद्रं न गूहंति न संवृण्वंति नाच्छादयंति । किं त्वाविष्कुर्वंति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वंति । गुहू संवरणे । भौवादिकः । तस्माद्धे पणयो यूयमिंद्रेण तादृशपराक्रमेण हताः संतः शयध्वे । शीङ् स्वप्ने । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अंतान्त्सुभगे पतंती । कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा संति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अंतान् । सुऽभगे । पतंती ॥ कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकं । आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति हे सरमे दिवो द्युलोकस्यांतान्पर्यंतान्परि पतंती कुत्र गावस्तिष्ठंतीति परितो गच्छंती त्वमिमाः परिदृश्यमाना या गावः । सुव्व्यत्ययः । गा ऐच्छः कामयसे ता एना गास्ते त्वदीयः कोऽयुध्व्यद्युद्धावसृजात् अस्मात्पर्वतादवसृजेत् विनिर्गमयेत् । सृजेर्लेटि रूपं । अयुध्वी युधेः क्त्वाप्रत्यये स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः । नञ्समासत्वाल्ल्यबादेशाभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वं । उतापि च । अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णान्यायुधान्युधानि संति तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को नाम गा आहरति ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः संतु पापीः । अधृष्टो व एतवा अस्तु पंथा बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥६॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । संतु । पापीः ॥ अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पंथाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे पणयो वो युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्यासेऽन्यानि । सेनार्हाणि न भवंति । सेनाशब्दात्तदर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । ययतोश्चातदर्थ इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तथा तन्वो युष्मदीयानि शरीराण्यनिषव्या इष्वर्हाणि न संतु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत्प्रत्ययः । ओर्गुण इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यतः पापीः पापयुक्तानि खलु । छंदसीवनिपाविती प्रत्ययः । जसः शः । किंच । वो युष्मदीयः पंथा मार्ग एतवै गंतुमधृष्टोऽसमर्थोऽस्तु । इण् गतावित्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपदिति धातोः प्रत्ययांतस्य च युगपदुदात्तत्वं । तत्र हेतुमाह । वो युष्मदीयानुभयोभयविधान्पूर्वोक्तांस्तन्वो देहान्बृहस्पतिरिंद्रप्रेरितो न मृळात् न सुखयतु किंतु बाधेत । मृड सुखने । लेट्यडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः । रक्षंति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगंथ ॥ ७ ॥

अयं । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ॥ रक्षंति । तं । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदं । अलकं । आ । जगंथ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे सरमे अयं निधिरस्मदीयः कोशोऽद्रिबुध्नः । बंध बंधने । बंधेर्ब्रधिबुधी चेति नप्रत्ययः । बुध इत्यादेशः । अद्रिर्बंधको यस्य तादृशः । तथा हृतैर्गोभिरश्वेभिरश्वैश्च वसुभिरात्मीयैर्धनैश्च न्यृष्टो नितरां प्राप्तो भवति । ऋषी गतौ । क्तप्रत्यये श्वी-

दितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगोपाः । गुपू रक्षणे । आयप्रत्ययांतात्क्विप्यातोलोपयलोपौ । सुष्ठु गोपायितारो ये पणयस्तेऽसुरास्तं निधिं रक्षंति पालयंति । रेकु । रेकृ शंकायां । औणादिक उप्रत्ययः । शंकितं गोभिः शब्दायमानं पदमस्माभिः पालितं स्थानमलकं व्यर्थमेवाजगंथ आगतवत्यसि । गमेर्लिटि रूपं ॥

एह गमन्नृषयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः ।
त एतमूर्वं वि भजंत गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ८

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अंगिरसः। नवऽग्वाः ॥ ते । एतं । ऊर्वं । वि । भजंत । गोनां । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनःप्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः । शिञ् निशाने । कर्मणि क्तप्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तादृशा नवग्वा नवगतयः । यद्वा । आंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःस्वध्यतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यंते । उभयविधास्तेंऽगिरस ऋषयः । तेषां प्रथमोऽयास्य एतन्नामा च । त एत इह युष्मदीये स्थान आ गमन् आगच्छेयुः । गमेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लुङ् । लृदित्त्वाच्छेरङ् । आगत्य च ते गोनां । गोः पादांत इति छंदसि नुडागमः । गवामूर्वं तं समूहं वि भजंत विभागं कुर्युः । अत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिको लुङ् । अथानंतरं पणयो यूयमेतद्वचः पूर्वं यद्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा वमन्निद्वमंतः परित्यजंत एव भवथ । वमु उद्गिरणे । शतरि सुपां सुलुगिति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगांतस्य लोपः । यद्वा लङि रूपं स्वरश्छांदसः ॥

एवा च त्वं सरम आजगंथ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ९

एव । च । त्वं । सरमे । आऽजगंथ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन॥ स्वसारं । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवां । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तथैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबंधिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा वलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन

प्रपीडिता त्वमेवं चेदाजगंथागतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थे। निपातैर्यद्यदिहंतेति तिङो निघाताभावः। गमेर्लिटि थलि रूपं। सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। लित्स्वरः॥ तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै करवै। समूहापेक्षैकवचनं। त्वं तु पुनर्मा गाः इंद्रादीन्मागच्छ। अपि तर्हि हे सुभगे सुमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम। त्वं च वयं च विभजाम। विभागं करवामेत्यर्थः॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिंद्रो विदुरंगिरसश्च घोराः। गोकामा मे अच्छदयन्यदायमपात इत पणयो वरीयः १०

न। अहं। वेद। भ्रातृऽत्वं। नो इति। स्वसृऽत्वं। इंद्रः। विदुः। अंगिरसः। च। घोराः॥ गोऽकामाः। मे। अच्छदयन्। यत्। आयं। अप। अतः। इत। पणयः। वरीयः॥ १०॥

सा तान्प्रत्याचष्टे। हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि। तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि। के जानंति तानाह। इंद्रो घोराः शत्रूणां भयंकरा अंगिरसश्च विदुः जानंति। किंच। अस्मात्स्थानादहं यद्यदायमिंद्रादीन्प्राप्नवं। अय पय गतौ। लङि रूपं। तदा मे मदीया गोमा युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इंद्रादय अच्छदयन् युष्मदीयं स्थानमाच्छादयंति। छद अपवारणे। अतःकारणाद्धे पणयो वरीय उरुतरं गवां वृंदं परित्यज्यापेत अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत। यद्वा वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत इत। इण् गतौ। लोटि रूपं। वरीयः। उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यंतु मिनतीर्ऋतेन। बृहस्पतिर्या अविंदन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ११

दूरं। इत। पणयः। ~~वरीयः। उत्~~। गावः। यंतु। मिनतीः। ऋतेन॥ बृहस्पतिः। याः। अविंदत्। निऽगूळ्हाः। सोमः। ग्रावाणः। ऋषयः। च। विप्राः॥ ११॥

हे पणयः यूयं वरीय उरुतरं दूरं दूरदेशमित गच्छत। युष्माभिरपहृता गाव ऋतेन सत्येन मिनतीर्मिनत्यो द्वारस्य पिधायकं पर्वतं हिंसंत्यो विदारयंत्य उद्यंतु तस्मादुद्गच्छंतु। यदा मिनतीः। व्यत्ययेन कर्मणि शतृ मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः। सुब्व्यत्ययः। गा ऋतेन स्तुतिभिर्गंतव्येनेंद्रेण सहायेन बृहस्प-

त्यादय उद्यंतु पर्वतादुद्गमयंतु। निगूढा नितरां स्थापिता या गा बृहस्पतिर्ग्रुविंदत् लप्स्यते। तथा सोमस्तदभिषवकारिणो ग्रावाणश्च विप्रा मेधाविन ऋषयोऽगिरसश्च लप्स्यंते। विद्लृ लाभे। तौदादिकः। तस्माच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति भविष्यदर्थे लङ्। शे मुचादीनामिति नुगागमः॥

(मं. १० सू. १३९)

२७.

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रं। तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः॥ १॥

सूर्यऽरश्मिः। हरिऽकेशः। पुरस्तात्। सविता। ज्योतिः। उत्। अयान्। अजस्रं॥ तस्य। पूषा। प्रऽसवे। याति। विद्वान्। संऽपश्यन्। विश्वा। भुवनानि। गोपाः॥ १॥

सूर्यरश्मिः। उषसः प्रादुर्भावानंतरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानी देवः सवितेत्युच्यते। सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः। हरिकेशः। हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्येदृशः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यजस्रमनवरतं ज्योतिस्तेज उदयान् उद्याति उद्गमयति। यातेरंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ्। व्यत्ययेन बहुवचनं। संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं। आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः। तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां विद्वाञ्ज्ञानन्गोपायिता रक्षिता पूषा पोषको देव आदित्यो याति नभसि गच्छति। किं कुर्वन्। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन्॥

नृचक्षा एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान्रोदसी अंतरिक्षं। स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुं॥ २॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अंतरा । पूर्वं । अपरं । च । केतुं ॥ २ ॥

नृचक्षा नॄन्मनुष्यान्पश्यन् यद्वा नृभिर्नेतृभी रश्मिभिः प्रकाशमान एष सविता दिवो द्युलोकस्य मध्य आस्ते निषीदति । किं कुर्वन् । रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसापूरयन् । प्रा पूरणे । अस्माच्छांदसो लिट् । क्वसुश्चेति तस्य क्वसुरादेशः । वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । स देवो विश्वाचीर्विश्वमंचंतीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादिमहादिशोऽभिचष्टे प्रकाशयति । तथा घृताचीर्घृतं दीप्तं रूपमंचंतीराग्नेय्यादिविदिशश्च प्रकाशयति । अंचतेः क्विनंतादंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । ततो भसंज्ञायामच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वस्याच उदात्तत्वं । तथा पूर्वं पूर्वभागं केतुं प्रज्ञापनीयमपरं पृष्ठभागं चांतरांतरालं चाभिचष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेंद्रो न तस्थौ समरे धनानां ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ॥ देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इंद्रः । न । तस्थौ । संऽअरे । धनानां ॥ ३ ॥

रायो धनस्य बुध्नो बंधको मूलभूतो वा । ऊडिदमित्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं । तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयिता प्रापयितेदृशः सविता शचीभिर्दीप्तिभिर्विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातान्यभि चष्टे अभिपश्यति । प्रकाशयति । अपि च देव इवायं सविता सावको देवः सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मधारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथेंद्रो न इंद्र इव धनानां समरे संग्रामे सम्यक्प्रापणे तस्थौ । अयं सवितोद्युक्तः सन् तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गंधर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् । तदन्ववैदिंद्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीँरपश्यत् ४

विश्वऽवसुं । सोम । गंधर्व । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ॥ तत् । अनुऽअवैत् । इंद्रः । ररहाणः । आसां । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गीतरूपं गां शब्दं धारयंतं विश्वावसुमेतत्संज्ञं ग्रां। उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। यदापो वसतीवर्याख्या ददृशुषीर्दृष्टवत्यः। दृशेर्लिटः क्वसुः। उगितश्चेति ङीप्। वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। तत्तदानीमृतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन्। विविधमगच्छन्यद्रजनाः। तद्गमनमासामपां ररहाणो गमयित्रेंद्रोऽन्ववैत् अन्वबुध्यत। बुध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति सूर्यस्य परिधीन्परितो धीयमानान्प्राच्यादिदिग्विभागान्पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान्॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गंधर्वो रजसो विमानः। यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः॥ ५॥

विश्वऽवसुः। अभि। तत्। नः। गृणातु। दिव्यः। गंधर्वः। रजसः। विऽमानः॥ यत्। वा। घ। सत्यं। उत। यत्। न। विद्म। धियः। हिन्वानः। धियः। इत्। नः। अव्याः॥ ५॥

विश्वावसुर्गंधर्वो नोऽस्माकं तदभि गृणातु अभिमुखं ब्रवीतु। गॄ शब्दे। क्रैयादिकः। प्वादित्वाद्ध्रस्वः। कीदृशः। दिव्यः दिवि भवः। तथा रजस उदकस्य विमानो निर्माता। किं पुनस्तत्। यद्वा घ यच्च खलु सत्यमवितथं यथार्थफलं कर्मजातं। उतशब्दश्चार्थे। यच्च न विद्म न जानीमस्तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः। ऋचि तुनुघेत्यादिना घशब्दस्य सांहितिको दीर्घः। शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः। हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन्। हि गतौ वृद्धौ च। यद्वा धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् नोऽस्माकं धिय इत्कर्माण्येव बुद्धीरेव वाव्याः रक्ष॥

सस्निमविंदच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानां। प्रासां गंधर्वो अमृतानि वोचदिंद्रो दक्षं परि जानादहीनां॥ ६

सस्निं। अविंदत्। चरणे। नदीनां। अप। अवृणोत्। दुरः। अश्मऽव्रजानां॥ प्र। आसां। गंधर्वः। अमृतानि। वोचत्। इंद्रः। दक्षं। परि। जानात्। अहीनां॥ ६॥

सस्निं। अद्भिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघं। ष्णा शौचे। आदृगमहन इति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनं। नदीनां शब्दकारिणीनामपां चरणे संचरणस्थानेंऽतरिक्षेऽविंदत् इंद्रोऽलभत। लब्ध्वा चाश्मव्रजानां। अश्मा

व्याप्ते मेघः तत्र व्रजंतीनां । यद्वा मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनामपां दुरो द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशानपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु व्रजंतीनां गच्छंतीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिंद्रः सप्ति मेघमविंदत् । अलभत । लब्ध्वा चांतर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराण्यपावृणोत् अपावृतवान् । तथासां नदीनाममृतान्यमरणसाधकान्युदकानि गंधर्वो गोर्वज्रस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमान इंद्रः प्रावोचत् प्रब्रवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तथा दक्षं । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परिजानात् परितः सर्वतो जानाति । ज्ञा अवबोधने । लेट्यडागमः । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥

संपूर्णः ।

NOTES.

सूक्त 1–25.

ऋक् 1.

1 द्यविद्यवि = 'Every day' for दिवि दिवि 'day by day.'

2 मिनीमसि = 'We violate or break;' from मी. Instead of the स् being changed to visarga the termination मस् takes the augment इ.—मिनीमसि— The root मी shortens its final in the Veda मीनातेर्निगमे (7-3-81). The general rule about the accent of verbs is—The verb in an independent clause is unaccented except when it stands at the beginning of a पाद. Here मिनीमसि is accented as it is the verb of a subordinate clause.

3 व्रत = 'Order.' Cf. L. Ordo = I order.

4 यच्चिद्धि—is a compound conjunction which means *Although* or *notwithstanding* but सायण following the पदपाठ takes यत् चित् and हि separately interpreting यदेव, तदेव, by the usual rule of यत्तदोर्नित्यसंबंधः. In this मंत्र, सायण has to supply तदेव सांगं कुरु, by his taking यत् चित् and हि separately. If यच्चिद्धि is taken as a compound conjunction this मंत्र may be taken as a subordinate clause depending upon the next ऋक्.

5 विशः—from विद् = *people*. The word विश् means 'a man.' विशः = 'People.' This word we find is rarely found in classical literature used by itself; but in विशांपतिः we have this word as the first member of a compound; विशांपतिः = king. It is akin to "Wight" (Saxon).

6 प्र—is a prefix to the verb मिनीमसि. The permissive rules about prefixes in Vedic literature छंदसि परेपि (पा. 1-4-81) व्यवहिताश्च (1-4-82) are opposed to the usual practice of prefixing them immediately to the roots. The general rule is तेप्राग्धातोः; while in Veda they can come even after the root; and also at a distance from it, i. e., one or more words may intervene as हरिभ्यां याहि ओक आ, आ मंद्रैरिंद्रहरिभिर्याहि.

ऋक् 2.

1 जिहीळान = 'angry,' from हेड़ (हेड्). It is the perfect participle of हेड़, ए being irregularly changed to ई. Note here that ळ takes the place of ड् in Veda as in अग्निमीळे पुरोहितम्.

ऋक् 3.

1 मृळीक = 'Favour;' from मृड् 'to take pity on.'

2 न—It has the sense of a particle of comparison like यथा, इव, वा. नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् उभयमन्वध्यायं. It is the negative particle in ordinary

language, but in the Veda it is both a negative and a comparative particle. In the negative sense, its position is before the word of which the negation is meant; while it is placed after the noun, with which a comparison is made.

3 विसीमहि—The meaning of विसीमहि cannot be definitely determined. Dr. Peterson and the वेदार्थयत्न join in interpreting this word as *Loose* the mind of वरुण; while सायण takes it to mean *Bind fast*, evidently understanding the prefix वि in its usual sense विशेषण. वि can be interpreted, as giving the contrary sense to the root to which it is applied, on the analogy of वियुज् and विसृ. But we receive no help from any other occurrence of the same form elsewhere in the ऋग्वेद. Dr. Peterson's interpretation seems preferable but it is too much to say that सायण's meaning is beneath consideration. A fatigued horse is refreshed by his groom after being tied.

ऋक् 4.

1 विमन्यव:='Affectionate feelings.' By simply solving the compound which is used as an independent noun 'free from anger or malice.' The word 'feelings' may therefore be supplied. This is what सायण has done. In the absence of any other authority it is better to follow सायण than Roth who renders the word, as Dr. Peterson tells us, by 'desires, longings.' This rendering seems to have been accepted by the वेदार्थयत्न.

2 वस्य इष्टये='With a view to obtain superior wealth.' वस्य is according to सायण only Vedic for वसीयस:, which is comparative of वसु.

3 वसती: उप—उप is used in the sense of *upto* or *towards.*

ऋक् 5.

1 आकरामहे='We call.' कृ which is of the 8th conjugation is used as a mere आत्मनेपद root of the first conjugation.

2 उरुचक्षसं='of far-reaching sight.' It was believed by the pious ऋषिs that no act of theirs escaped वरुण's keen observation. They were therefore always to suppose themselves watched by this god.

3 नरम्—This word though usually rendered by सायण as नेतारं seems to imply strength as the male sex is proverbially stronger than that of the female (अबला).

ऋक् 6.

1 वेनन्ता—Nominative dual. It means 'desirous of,' 'longing for.' The dual refers to मित्र and वरुण who are generally praised together. If in the course of a hymn addressed to one of these we abruptly light upon a dual form, it should not be difficult to understand who the other god might be.

2 धृतव्रत—This compound can be solved in two ways. धृतं व्रतं यस्य or धृतं व्रतं येन 'whose order is obeyed' or 'who obeys the order.' The word is used here in the latter sense. But the usual construction of this word is with the god and not with the worshipper.

3 We have to notice इति in the पदपाठ after आशाते. It directs our attention to the dual form. छंदसि लुङ् लङ् लिटः (पा. 3-4-6) i. e. In the Veda the Aorist, the Imperfect and the perfect are used for almost any tense.=देवो देवेभिरागमत्, where Aorist is used in the sense of Imperative.

4 दाशुषे—दाश्वान् is a perfect participle meaning 'one who has given.' In the Veda reduplication often surprises us both by its presence and absence. We have it where we expect it not; and we have it not where we do expect it. The present is a case of the latter. Similar defaulters will be found in the forms साह्वान्, मीढ्वान्.

ऋक् 7.

1 समुद्रियः—It is better to construe this word with नावः rather than with यः so as to balance this word with the expression अन्तरिक्षेण पतताम्. It will not then be necessary to supply जले गच्छन्त्याः. It is a feminine form of समुद्री in the genitive.

2 We have to note here that वरुण has his power over the physical world. He is supposed to guide the flight of birds in the sky and the course of ships on the sea. He is elsewhere praised as chalking out the path of the sun. He is also described as observing the good as well as the bad ways of men सत्यानृतेऽव पश्यञ्जनानां. Thus it seems that वरुण is invested with very great power over the mental as well as the physical universe. He preserves the uniformity of natural phenomena and exercises moral supervision over the inhabitants of the world. In the पौराणिक ages we notice the sphere of his power much circumscribed. He is allowed to be supreme over the waters, but of all authority otherwise he is completely deprived. वरुण of the पौराणिक age corresponds to Neptune of the western mythology as we find ships in danger offer up prayers to this latter god for rescue.

ऋक् 8.

1 य उपजायते='That is born' (along with them). That comes up to bring the lunar year into accordance with the solar year = The intercalary month अधिकमास coming every third year. उपजन is used by Yâska in the sense of 'augment' that which is superadded.

2 प्रजावतः=सायण's explanation of this word appears satisfactory in the absence of any better suggestion. We know काल is one of the साधारण कारणs of all things and so every thing coming into being during

the months may be allowed to be their offspring. Even events may be included in the category of this offspring. The expression '*womb of futurity*' will also help us to take the same view. प्रजावत: thus means "*With the life born in them.*"

ऋक् 9.

1 उरु, ऋष्व and बृहत्—These are words meaning 'great;' but since they are used together they may either be understood to intensify the sense of greatness or they may be distinguished in some such way as सायण does. उरु may be translated by '*wide*' from वृ to cover. 'Covering a large space.' ऋष्व is paraphrased as 'उत्तुंग = 'High' by the वेदार्थयत्न and this is better than 'lovely' of सायण. धातुपाठ has the root ऋषी गतौ but यास्क derives ऋषि a sage from ऋष् 'to see.' बृहत् from बृह् to *increase, expand* may be translated by *vast, expanding.*

3 अध्यासते—तम् referring to वर्तनि should be supplied as an accusative to अध्यासते.

4 ये—Refers to the मरुत्s the storm gods whose abode and scene of activity is the region of the wind.

ऋक् 10.

1 पस्त्यासु—It seems better to take this word to mean *in his abodes, in his houses*, as सायण interprets the word elsewhere, than दैवीषु प्रजासु as he paraphrases here.

2 सुक्रतु:—This word is not uniformly translated by सायण. In this very hymn he translates it once by शोभनकर्मा and once by शोभनप्रज्ञ:, see verse 12. क्रतु means 'talent' and we have this epithet सुक्रतु applied to many gods. In later Sanskrit this word means a sacrifice. This fact has worked an amount of mischief in interpreting the epithet शतक्रतु applied to Indra. It really means 'one of a hundred talents.' But it has been made to mean 'one who has made a hundred sacrifices.' Thus giving rise to the mythical belief that the performance of hundred sacrifices leads to the attainment of the enviable position of Indra. Indra of the पौराणिक age is represented as the jealous god never allowing anybody to complete hundred sacrifices. Numberless tales are told of his coming in the way of the hundredth sacrifice for fear of being dislodged. How natural, on the other hand is it to take the word to mean 'one of hundred talents' *viz.* 'one of superior intellect.' We have the Greek word 'Kratos = power' and the Zend word 'Khratush = wisdom, intellect,' and also the Surname 'Sahasrabuddhe;' all these proving the naturalness of 'talent or power' as the meaning of क्रतु.

3 साम्राज्य—For the sovereignty of वरुण see note verse 7.

ऋक् 11.

1 चिकित्वान्='Learned.' From कित् 'to know.' Perf. part.

2 कर्त्वा—Sâyaṇ notices that त्वा is a termination applied in the sense of कृत्य 'to be done.' करत्—may or may not be a form of लेट् as सायण argues but it is better to take it to be so. There is no doubt about तारिषत् Vedic subjunctive (लेट्) of तॄ. See Whitney. 563. लिङर्थे लेट्. There is a peculiar modal form in Veda which पाणिनि calls लेट् and European scholars style the Vedic subjunctive. This लेट् is used generally in the sense of लिङ or the Potential.

3 कृतानि या च &c. 'Those that are done and those that are to be done.'

4 विश्वाहा—from विश्व and अहन्: meaning 'always.'

ऋक् 13.

1 द्रापि=कवच 'armour.' Sâyaṇ always renders this word by 'armour;' but European Scholars prefer to translate it by 'cloak' or 'mantle' as allied to L. 'drap'—drapery, draper &c.

2 वस्त—The augment अ is dropped even though there is no मा preceding.

3 निर्णिजम्—This is indeed a difficulty. Sâyaṇ endeavours to stick to the meaning of this word given in the Nighantu and therefore we find him reluctant to stray far away from रूप as the meaning of this word. Until there is philological light thrown on the word it would not be safe to take it to mean 'ornament.' We may supply the word 'brilliant' to qualify the word 'form' and understand by निर्णिजं वस्त 'he bears or has brilliant form or appearance.' The root निज् means to 'cleanse, to purify;' hence निर्णिज् may mean 'clear, clean, pure.' The other meaning 'to nourish' (निजिर् शौचपोषणयोः) would not do here. Our commentator however likes to translate 'well nourished body.'

4 परि स्पशो निषेदिरे—सायण no doubt elsewhere takes the word स्पश to mean 'a spy.' Cf. L. Specio=I spy. Again it is difficult to believe that he should forget everything about the spies of Varuṇa. But here he evidently means to perceive a description of the person of वरुण. It is really a forced and even unauthoritative explanation of the word स्पश that he has given here. It is certainly better to take the common meaning of the word 'spy'. Altogether his gaudy dress, his sitting in the midst of spies, and much else that is said about वरुण in these Mantras, all this goes to describe his supremacy and sovereignty. Here Sâyaṇ takes it for 'rays.' निघंटु III. 7.

ऋक् 14.

1 दिप्सव:='Wishing to harm, hence an enemy.'

2 अभिमाति—In his gloss on VIII. 3-2 Sâyaṇ says अभिमन्यत इति अभिमाति: शत्रु:. We have this word used once at least as an abstract noun in the sense of ' vanity.' दिप्सव: means 'desirous of harming.' द्रुह्वाण:= 'Those that hate;' and अभिमातय: may mean 'those that think or make too much of themselves.' All these are likely to injure any mortal king but God वरुण is free from all such fear.

ऋक् 15.

1 असामि='Full, not half.' Cf. L. semi. Gr. hemi.

2 यशस्—Sâyaṇ elsewhere allows the word to mean 'glory.' But that meaning would not suit here, as the worshipper means to say that वरुण satisfies the hunger of men by giving them food to their heart's content.

3 The same verb चक्रे refers both to मानुषेषु and उदरेषु.

ऋक् 16.

1 गव्यूती: अनु—Sâyaṇ takes this word to mean गोष्ठ, but it is better to take it to mean 'pasture-ground.' It is however not unnatural that cows may seek their pen as they might be eager to see their calves.

ऋक् 17.

1 वोचावहै—The base वोच is familiar to students of classical grammar as being that of Aorist according to the second variety. It is found in the ऋग्वेद to be used as an independent base for a variety of tenses and moods. संवोचावहै is here equivalent to संभाषावहै. It is not clear who the parties of the conversation are. It is not however unusual for poets thus to suppose themselves holding conversation with the deity in their imagination. Poets have in their imagination joined birds in their flights, or otherwise been identified with the subjects they talk about. In the same way we may suppose that the present poet expeots to enjoy the company of वरुण. Vide VII. 88-3.

2 आभृतं=आहृतं. Sâyaṇ quotes Panini to tell us that in the वेद the हृ ह and ग्रह् is changed to भ्. e. g. जभार for जहार and गृभाय for गृहाय. It deserves to be noted that we have this tendency to substitute a simple aspirate for a compound one belonging to older languages. These older forms do not totally disappear. Thus we find the compound aspirates remaining in Zend in cases where we have our ह in Sanskrit. Z. dazh. S. दह्=to burn. Z. Rudh. S. रुह्=to grow. We see however that compound aspirates reappear in several forms of these roots in Sanskrit, as धोक्षि, धक्ष्यति, जिघृक्षा &c. Note also Gr. Ophis. S. अहि:=snake.

3 होतेव क्षदसे प्रियम्—It is not clear what is meant by "you eat what you like as the होता." Perhaps we are to perecive a comparison with

Agni who, we know, is sometimes called होता e. g. होतारं रत्नधातमम्. The ऋषि thus says 'I have got मधु for you. You eat like Agni.'

ऋक् 18.

1 दर्शम्=अदर्शम् Aorist of दृश्, the augment is dropped.

2 विश्वदर्शतं=सर्वैर्दर्शनीयम्. दर्शत is used by itself when it means 'lovely to behold.'

3 Here the poet supposes himself actually in sight of वरुण. All this is in his inspired imagination. This testifies to the pure and exquisite devotion of the ऋषिs.

ऋक् 19.

1 श्रुधी—We have two instances in this मन्त्र of the lengthening of the final vowels in श्रुधी and अद्या both archaic for शृणु and अद्य.

2 आचके='I sing' from कै just as we have जगे from गै. We have सायण explaining this word by अभिष्टौमि='I praise' in तव धामान्याचके in I. 117-23. Sâyaṇ paraphrases आचके by आभिमुख्येन प्रार्थये. He notices there that the root though परस्मैपद is conjugated in आत्मनेपद.

ऋक् 20.

1 राजसि—The root is राज्. It is here explained by Sâyaṇ as दीप्यसे, but it undoubtedly means ईशिषे. Sâyaṇ elsewhere himself gives this meaning to the word अमृतस्य राजसि.

2 यामनि=क्षेमप्रापणीये अस्मदीये is the rendering of Sâyaṇ here. This is a word which is used in various senses in the वेद. It is explained as प्राप्तौ, संप्राप्ते, गमने, &c. Any of these would suit the context here but it is not clear how यामन् should mean क्षेमप्रापण. The idea of क्षेम is not in the root. The explanation of वे. य. is hardly satisfactory. There we have यामनि=उपासनायाम्. It is not clear what authority is there to interpret यामन् as उपासना. Again प्रतिश्रुधि never means प्रसन्नोभव. In classical Sanskrit प्रतिश्रु means 'to promise' and this meaning may be accepted here and so it is taken by Sâyaṇ.

ऋक् 21.

1 जीवसे—Vedic infinitive. We have more ways of making the infinitive in Veda than in the classical language. They are given in Pâṇini III. 4-9. by appending से, असे, ए, अध्यै, तवे तवै, e. g. वक्षे, जीवसे, प्रेषे, चरध्यै, गमध्यै, दातवे, सूतवे, कर्तवे &c. See Whitney 970 and see also Dr. Peterson's interesting philological note on the identity of the Sanskrit infinitive termination असे and the Latin Are.

2 उन्मुमुग्धी—Imperative second person from the Perfect base of मुच्='to loosen.'

3 पाश—The nooses of वरुण are famous in ऋग्वेद and we have frequent mention of these VII. 59-8; 88-7. A Synonym of वरुण in later Sanskrit is पाशी=and we have later poets using this word very

often. But it is strange that the original function of moral supervision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण. The Vedic ऋषिs firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण i. e. in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days. In this 'God-fearing' we may say lies our सनातन हिंदुधर्म.

II. 32.

ऋक् 1.

1 वक्षणा:—Mentioned in the निघंटु as such, occurs always in the plural. It means the rivers and Sâyaṇ always explains it in that way. Only once VI. 72-4, he has rendered गवां वक्षणासु ऊधस्सु and here too the interpretation is based on the यौगिक or the etymological sense of the word. वक्षणा: is evidently from वह् to flow. The rivers overflow; so do the udders. This meaning does not give a satisfactory explanation in वक्षणा अभिनत् &c. The वे. य. suggests 'broke open the udders of the rain cloud' on the strength of the explanation of the solitary passage indicated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon अहि or वृत्र. Translating in the way of वे. य. would be to make cows of the पर्वतs (clouds). The interior of the clouds is the meaning wanted here; for this we have no authority. Sâyaṇ's meaning appears to be perfectly intelligible. After the second exploit of letting loose the waters, the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Sâyaṇ 'He divided the rivers proceeding from the clouds.' Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII. 49-1. इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद. 'Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them.' This ploughing up a path for them, as Dr. Peterson happily translates रराद, is required after they are let loose from bondage, lest there should be a deluge all over the world.

2 ततर्द='Tear out;' from तृद् 'to cut, to split, to drive out, to cleanse.'

ऋक् 2.

1 स्वर्यम्='Rumbling,' शब्दयुक्तं. Sâyaṇ proposes an alternative meaning. सुष्ठुप्रेरणीय–सुअर्यं i. e. easy of discharge, easy of use–'light.' In VII. 104-4 this word is used as a noun. सायण derives it from स्वृ meaning 'to sound' and 'to heat.' Deriving it from the root in its second sense this word स्वर्यम् may be taken to mean 'heated, well-tempered.'

2 ततक्ष='Sharpened, created, made.' This function of त्वष्टृ of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. त्वष्टा......ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम्. I. 61-6. अस्मा इदु त्वष्टातक्षद्वज्रम् &c. &c.

3 अंजः='Quickly.' The instrumental form of this word अंजसा is used as an adverb in classical Sanskrit स्राक् झटित्यंजसान्हायेत्यमरः.

4 वाश्राः=वत्सोत्सुकाः 'eager for their calves', from वाशी from वश् 'to desire;' सायण derives this word from वाश् 'to roar, cry,' which कालिदास uses for शिवारुत in XI. Raghu. तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे.

ऋक् 3.

1 वृषायमाणो—Nominal verb. Students of Kâvyaprakâs'a would recognise in this expression their क्यङ्गता उपमा—वृष इव आचरतीति.

2 त्रिकद्रुकेषु—Nothing more than what सायण has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and comes on amain. It is said that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोम. गौरात् वेदीयानवपानमिन्द्रः &c. (VII. 98-1.)

3 सायकम्=मारकम्='destroying,' from सो 'to end.' Sâyaṇa derives it from सि to bind and explains the word as बन्धक. But वज्र is not like the nooses of वरुण intended to bind the offender and so Sâyaṇa's meaning would not be accurate enough.

4 सोम—is the juice of a particular plant. This is however not the etymological sense of the word. It comes from सू to extract and सोम would mean 'what is extracted.' It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import of words here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant primarily oil of (tilâs) seasamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be worshipped as a deity in itself. A whole book the 9th maṇḍala is dedicated to it.

ऋक् 4.

1 विवित्से—Perfect base of विद्='to obtain, get, meet with.' The clause means 'Verily you have never come across an enemy.' The sense is, of course, that of the present. The reduplication, that we

have in the Veda, very often, even in the case of the present tense, is intended to intensify the meaning. This mode of intensifying the meaning is preserved in our Marathi as मामारतो, but more frequently मारमारतो or मारमारमारतो. This latter is compared, by the late Prof. Aptê in his exemplary work the Students' Guide, to the classical use of the imperative in such clauses as याहि याहीति याति. This is really a case of *retriplication*, if we may so coin the word, of the root to denote the intensive or the frequentative sense. Altogether the principle of repeating the root—a portion of it or the whole of it or the imperative form of it—once or twice before the terminations of any tense are appended, is the same.

2 जनयन्='Creating.' Sâyaṇa seems to be accurate when he explains the word further by 'manifesting them by taking off the clouds, that had altogether concealed the sun and the dawn.' People had lost all these and bringing them to view again is almost tantamount to creating.

ऋक् 5.

1 पृथिव्याःउपपृक्=‘Fast lying on the ground, falling flat on the ground.' From पृच् 'to come in contact with.'

2 विवृक्णा=विवृक्णानि P. P. of विव्रश्च् 'to cut down,' qualifying स्कंधांसि= 'boughs.'

3 कुलिश—In the sense of an axe कुठार. कुलिश occurs in III. 2-1. This is the only other place where the word occurs in the Veda and there too it is not used in the sense of वज्र. It is to be noted that the word occurs in the निघंटु as a synonym of वज्र although in the two places where it appears that sense does not suit. The word is however used for वज्र very largely in later literature; so much so that its use in the sense of an axe would be almost depricated.

4 वृत्रतर—This word is a comparative of वृत्र, the sense is that of वृत्रतम='Excessively mischievous, extremely enemical.' We have such comparatives and superlatives from nouns very often in Veda. इंद्रतम, कवितर, कवितम &c.

5 व्यंसम्='Whose arms are cut down.' Elsewhere in the ऋग्वेद, व्यंस appears as a proper name, the name of a demon. One is almost tempted to take the same meaning here; translating thus:—Indra killed वृत्र and he killed with his great weapon the thunderbolt also व्यंस who was more than वृत्र. But as the second half does not refer to any other demon than वृत्र, it is safe to follow सायण and take the whole मन्त्र to be a description of the fall of वृत्र.

ऋक् 6.

1 अयोद्धा इव='As though he had no equal fighter, no combatant worthy of his arms; as if he were matchless, peerless.'

2 आह्वे = 'Challenged.' ह्वे with आ is thus used for challenge from the oldest times.

3 ऋजीषम्—This word occurs only here. The context of course requires the sense given to it by our commentator—'one that carries away all enemies before him.' This word occurs in ऋजीषिन्. निरुक्त has ऋजीषी सोमो, यत्सोमस्य पूयमानस्य अति रिच्यते तत् ऋजीषं अपार्जितं भवति, तेनर्जीषी सोमः. सोम is ऋजीषिन् because what remains of सोम being purified, that is called ऋजीषं left behind:—the sediment of सोम is thus ऋजीष. Indra is also called ऋजीषी because this ऋजीष the sediment of सोम is given to the horses of Indra. From all this one would have expected ऋजीषिणं instead of ऋजीषं in this मन्त्र.

4 नातारीत् = 'Could not save himself from, survive, get over.'

5 समृतिं = 'Impact stroke;' from सम्ऋति = संगम from ऋ to go.

6 रुजानाःपिपिष &c. = 'He pulverised the rivers.' The image is no doubt a little too strained, but none the less admirable. This is really true poetry because there is good suggested sense in the use of the particular word रुजानाः for 'rivers.' The rivers are called रुजानाः because of their breaking piece by piece the stones and the earth from the banks. This they did with greater force when वृत्र fell down into them, because the waters overflowed and the banks were naturally encroached upon. This is what the poet means by वृत्र's pulverising the rivers (river's banks). Our modern word कूलंकषा is like रुजानाः. Note that the word रुजानाः occurs in the plural. This is really a beautiful description of the overflowing of rivers as a result of heavy rainfall.

7 The word इंद्रशत्रुः with its accent is deserving of notice. It is a Bahuvrîhi compound and so is to be solved as इंद्रःशत्रुर्यस्य सः. Ordinarily speaking there is no difference between इंद्रशत्रु as a Bahuvrîhi and इंद्रशत्रु as a Shashthî Tatpurusha. Both would mean the same thing. But this word has got an importance because of a myth that the parents of वृत्र prayed for a son who would kill Indra. They wanted to ask for a son who would be इंद्रशत्रुः meaning इंद्रस्य शातयिता, but by an unhappy mispronunciation of the word instead of saying इंद्रशत्रुः with the accent on the last syllable of the compound, they said इंद्रशत्रुः with the usual accent on the first member of the compound unchanged. Hence they got what they asked viz 'a son whose killer was इंद्र.' Thus in Kâvyapradîpa, in the section of स्वर as a means of determining the meaning of an expression where there is a possibility of more than one, we have the following remark on इंद्रशत्रुः. "इन्द्रशत्रो वर्धस्व' इति । अत्रेन्द्रशत्रोरित्यस्यान्तोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषव्यक्ताविन्द्रस्य शातनकर्मत्वं लभ्यते । पूर्वपदान्तोदात्त्वे च इन्द्रःशातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्रस्यशातनकर्तृत्वं लभ्यते" It deserves to be noted however that this compound occurs throughout the Ṛigveda only twice viz. verses 6 and 10 of this hymn.

ऋक् 7.

1 अपृतन्यत्—Imperfect of the nominal verb पृतन्य 'to wish to fight. Before the Desiderative य the word पृतना drops its final as also do कवि and अध्वर.

2 पुरुत्रा व्यस्त: = 'Scattered in all directions.'

3 जघान = 'Hit' not 'killed' as in later Sanskrit.

ऋक् 8.

1 अमुया—This word may better be taken to mean 'thus; in this way.' It is instrumental and we may supply रीत्या rather than suppose this to be a case of a छांदस विभक्तिव्यत्यय an arbitrary Vedic change of case as Sâyaṇa does in which case he is obliged to supply the noun पृथिव्याम्.

2 नदं न भिन्नं = 'Like a river owerflowing its banks.' वेदार्थयत्न suggests that नद should be understood to mean a 'bull' for which there seems to be no authority. भिन्नो नद: is उपमान and शयान: अहि: is उपमेय.

3 मनोरुहाणा:—सायण takes it as "pleasing to the mind" (of men eager to see the waters flow which were so long confined by वृत्र); वेदार्थयत्न's meaning 'satisfied as to their wishes,' referring to the waters themselves, suits the context better, as their liberation from long captivity must be a source of joy to them. Sâyaṇa's meaning is probably fixed on the Marathi expressions मनाला येणारीं; मनांत भरणारीं &c.

4 पत्सुत:शी—This occurs only here. The affix त: is applied to the locative plural of पद् = 'foot.' The word means 'lying at their feet.'

ऋक् 9.

1 नीचावया: = 'With her arms brought down.' The lengthening of the final of the first member is Vedic.

2 वृत्रपुत्रा = 'The mother of वृत्र.' A Bahuvrîhi compound वृत्र: पुत्रोयस्या:सा.

3 वध: = We have it here in the Nominative case, but the meaning is that of the Accusative by the principle of व्यत्यय.

4 न—This particle of comparison which ought to stand after the उपमान (see note 2 ऋक् 3) is here used before it. We can reconcile this with यास्क's rule उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते (उपाचार: = position) only if we suppose an adjective qualifying a noun as practically part and parcel of it. Thus here सहवत्सा goes with धेनु and न is put after it.

ऋक् 10.

1 दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रु:—This clause presents an unusual construction. Sâyaṇa takes दीर्घं तम: as an adverbial adjunct to आशयत्. The translation according to him would be 'Vṛitra fell down so as to meet with death.' It is better to take तम: as accusative to आशयत् and translate 'Vṛitra lies in long darkness' meaning of course that he has sunk

into oblivion, no body knows where he is. In classical Sanskrit we have अधिशी in the sense of 'to dwell' and governs an accusative वैकुण्ठमधिशेते हरिः. There seems to be no objection to understand here that Vṛitra has made long darkness his resting place.

ऋक् 11.

1 दासः, दस्युः—These names occur in the Veda as the name of aboriginal races, against whom the Aryans had to fight in their onward march into the interior of India. From दस् to destroy. दस्यु has been explained by यास्क sometimes as one that hampers the holy rites of the Aryans. दस्युs themselves and the पणिs another aboriginal race are said to be non-sacrificers. All the curses are invited to fall on the head of these non-sacrificers (अयज्वन्) while all the blessings are to go to the Aryans who devoutly offer sacrifices. पणिs are often mentioned as given to cattle-lifting. (See X. 109 our No. 26.)

ऋक् 12.

1 देव एकः='The unrivalled brilliant hero वृत्र.' It is noteworthy that the word देव is applied to वृत्र, in this Mantra. एक here is like अयोद्धा in verse 6.

2 अश्व्योवारो &c.—This is a highly poetic image. 'You become the horse's tail, O Indra, when the enemy retaliated on the thunder-bolt.' From इंद्र's being spoken of as वार: the fact of वृत्र's being मशक 'a gadfly' which the horse's tale wards off is suggested. This word therefore is an instance of an एकदेशविवर्तिरूपक.

3 सप्तसिंधून्—It is better to take the rivers of the Punjab rather than those mentioned by Sâyaṇa. सर्तवे='To move.' Inf.

4 सोममजयः—May be simply taken to mean 'you have earned your सोम by liberating the waters. For this exploit of yours, you will get enough of सोम.'

ऋक् 13.

1 The weapons mentioned in the first half of this Mantra are also those wielded by Indra. It is superior might however that decides the issue of the combat and this was in Indra's favour.

2 अपरीभ्यः='Against others.' अपरी–feminine of अपर. It can also be taken as the opposite of पूर्व and made to refer to future time as Sâyaṇa takes elsewhere and as we have in such words as पौर्वापर्य or पूर्वापरभावः.

ऋक् 14.

1 अहेर्यातारं कमपश्यः—The Bhâshya of Sâyaṇâchârya is not quite clear. It is not clear why Indra was frightened. Again it little redounds to

the credit of a God whose exploits have been so elaborately described that he shoud be asked by his own worshippers to take heart and not to take to heels like a coward. Equally unsatisfactory is the interpretation of the वेदार्थयत्न which is clear in itself, as we are told that a partisan of अहि is pursuing Indra and the poets are asking him "what pursuer in behalf of अहि is after you that you have fled away in this way?" We think it better to take अहे: as ablative and to translate the Mantra thus.—' What (partisan of अहि) that has gone away from अहि have you seen that fear has come to the heart of you who have killed वृत्र &c'. This fear is more of an eagerness to kill him than a feeling of cowardice.

This Mantra is suggested to the poet after the storm of the fight of अहि and Indra has ceased. He was actually witnessing the fight and now that everywhere it was calm he did not see Indra exploiting as before. He naturally supposes that on the defeat of वृत्र his partisans have fled in all directions and Indra has gone after them.

ऋक् 15.

1 यातो अवसितस्य—Is equivalent to what we have elsewhere जगतस्तस्थुषश्च 'moveable as well as immoveable.' अवसित appears to be derived from सि 'to bind' meaning 'what is tied down, what is fixed'.

2 शमस्य च शृंगिण:—Sâyaṇa takes these to mean 'harmless and the horned,' thus referring both to the lower animals. As we have mankind in the next half it is proper to restrain these two as Sâyaṇa has done to all animals except the human beings. But शृङ्गिण: may better be translated as 'the harmful' among the animals—the horned as well as the non-horned. शमस्य may then be taken to refer to quiet and harmless animals. This will bring the Antethesis in full view.

3 सेदु राजा क्षयति &c.='Dwells, remains the master of men.' It is said in the first half that Indra is lord over the lower animals. In the second we are told that he and no other is king of men; he pervades them all as the outer rim of a wheel does the spokes. The spirit of the verse is to describe the omnipotence and universal benevolence of the deity. He throws the cloak of his protection over all beings. How beautifully does the illustration of the felly and the spokes set forth the interdependence of the king and his subjects! This however is not the point here chiefly meant by the poet.

सूक्तं 1-48.

ऋक् 1.

1 दुहितर्दिव—Ushas is looked upon as the daughter of द्यास् and sister of भग and वरुण, (I. 123-5) भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः. उषस् is also said to be the sister of the night. As the sun rises after the dawn he is said to follow उषस् as a paramour does his sweet heart. In VII. 78. 3 the dawns are said to generate the Sun along with the Sacrifice and Agni, अजीजनत् सूर्यंयज्ञमग्निम्.

ऋक् 2.

1 The word उषस् is used sometimes in the plural. The first half of this Mantra refers to the dawns in general.

2 विश्वसुविद:—The dawns are invoked to bestow horses, cows, wealth, sons, and all kinds of happiness on the worshippers. विश्वसुविद: is 'giving everything in abundance.' 'All bestowing' (Muir).

3 वस्तवे—Infinitive of वस् 'to shine.' It is better to take the word thus than to interpret it in the way Sâyaṇa has done.

4 सूनृता—सूनृतावरी—सूनृता वती all meaning 'one that utters pleasant and truthful voices or words,' are synonyms of उषस्.

5 मघोनाम्—मघवन् is generally translated by European scholars by 'mighty.' This word is applied to deities as well as to worshippers. Sâyaṇa generally translates it as 'wealthy'. Here it refers to the sacrificers. Muir seems to take the word to mean 'the magnificent' in general. He translates 'Send us the wealth of the magnificent'.

ऋक् 3.

1 उवास—from वस् 'to shine.' It is better to understand उवास to be a form of वस् 'to shine' than from वस् 'to dwell' as Sâyaṇa has it. उच्छात् is the Vedic लेट्. In this mood the root takes an augment आ after it as भवाति.

2 जीरा रथानां—People began to drive in their chariots after it was dawn and horses with their fresh vigour ran fast, so it is natural that the dawn should be called 'the impeller of our chariots.' वेदार्थयत्न, we think unnecessarily, refers to the chariots of अश्विनs, सवितृ, मित्र, अर्यमा and other Gods, in this expression.

3 आचरणेषु='Appearances.' 'Whenever she makes her appearance.' This form occurs only here. 'At her arrivals' (Muir). 'At her occurrences' would be philologically near the original word as चर is akin to L. curro.

ऋक् 4.

1 यामेषु—This word is like आचरणेषु in the last Mantra—'whenever you arrive.'

2 मन: प्रयुञ्जते='Incline their mind to give; are bent upon giving.'

3 कण्वतम: कण्व:—कण्वतम is a word of the sort of Indratama, Vritratama &c. This कण्व thinks himself to be possessed of the qualities of his family in the highest degree. It is decent pride and not vanity to say so.

4 तन्नाम—तत् of course shows that the name is well known. Students may be reminded that तत् requires no यत् when we are talking of प्रसिद्ध, प्रक्रान्त and अनुभूत things. It is natural that he should say so about his donors to whom he is probably officiating as priest.

ऋक् 5.

1 सूनरी—Is one of the sixteen words for उषस् in the निघंटु. We find नर used for gods. There is therefore nothing strange if a female deity is called नरी.

2 प्रभुंजती—It matters not whether it is taken to mean 'protecting or enjoying.'

3 जरयन्ती='Making old.' we have this epithet applied to उषस् four times in the Veda. As people see more and more dawns, they grow older and older, while उषा herself is said to be strong as ever and beautiful as ever. She is said to weaken others by reducing their period of life from day to day. We have the following interesting Mantra about this I. 92. 10 पुन: पुनर्जायमाना पुराणि &c. in the third quarter of which we have a curious simile, comparing उषस् with a butcher cutting the wings and killing a bird.

4 ईयते—Context requires us to understand this as a causal.

ऋक् 6.

1 समनं='Active.' Sâyana here paraphrases समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं. This word generally means battle and सायण explains it so in all other places. Muir accepts Sâyana's interpretation here and translates the clause 'who sends forth the active and the beggars.' The वेदार्थयत्न takes प्राम to be the meaning of the word here. As we have here वि repeated both before अर्थिन: and समनं we must take two different clauses; otherwise "who sends forth the wealth-seeking to battle" would have given good sense.

2 ओदती, वाजिनीवती =Both are names of उषा. ओदती from उन्द् to wet, as every thing is wet with dew at dawn. वाजिनीवती=bringer of food.

3 पदं न वेति='Does not wish a resting place. वी is a root having

various meanings वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु. The third meaning of कान्ति 'desire' is to be taken here. Therefore Sâyaṇa renders वेति by कामयते.

4 नकिः = 'नकोऽपि.' It is a compound of a negative and a pronoun. This is an adverbial clause meaning here 'not even one'. 'The flying birds do not at all remain idle when it is dawn.' किः is an old nominative of किम् cf. L. quis.

5 पप्तिवांसः = 'Flying.' Vedic perfect participle of पत्.

6 ते व्युष्टौ = 'At the dawning; when you dispel darkness.'

ऋक् 7.

1 अयुक्त = 'Yoked'. It is better to supply अश्वान् as Muir does.

2 शतं रथेभिः = 'With hundred chariots' probably full of wealth to be given to the worshippers.

3 सुभगा = 'The lucky.' भग = 'lot, luck' from भज्. We have two other nouns भाग and भाग्य also used in the sense of 'fortune, luck,' as महाभागः, मंदभाग्यः; but these are in later Sanskrit. It is amusing to note that the word सुभग has remained in its Marathi corruption सुबक which means 'fine' and has nothing to do with 'lot or luck.'

ऋक् 8.

1 अस्याः चक्षसे = 'At her appearance, at the sight of her' i. e. when people see her. 'Before her glance' Muir.

2 अपोच्छत् = 'Let her drive away.' Ushas is to put to flight those that *hate* and those that *harm* the worshippers.

3 कृणोति—The root कृ belongs in later Sanskrit to the eighth class, but we have it in Veda treated like a root of the 5th class (like सु.) It is deserving of notice that the forms of this root are made up in Zend also after the mode of the fifth class. अकृणोत् in Zend is Kērēnaôt. It is also used as an ordinary root of the first conjugation but no form occurs in Ṛigveda to show it to be of the 8th class.

ऋक् 9.

1 भानु = 'Rays or light.' भानु in later Sanskrit means 'the sun' and also 'his rays' as we have भानुभानुदलदब्जलोचनैः.

2 चन्द्रेण = 'Delightful.' It deserves notice that some of the words of the etymology of which we never dream when meeting with them in classical literature, are used in their primitive sense in the Veda e. g. आचरण, याम, चरित्र &c.

3 दिविष्टिषु = 'In the dawns when sacrifices or prayers are to be offered.' Sâyaṇâ's way of interpreting the composition of the word is fanciful. He explains it elsewhere as देवयजनकालेषु.

4 Notice the natural alliteration (वर्णावृत्तिरनुप्रास:) in this verse, how न् and द् recur in a beautiful way.

ऋक् 10.

1 चित्रामघा = 'possessed of brilliant riches.' (Muir) चित्र generally means 'varied' or 'of various kinds.'

2 प्राणनं जीवनं—The use of these two words is surely to intensify the meaning of sole dependence. 'The breath, the life of the universe (depends) on you.'

3 सा नो &c.—There are two sentences in this second half of the Ṛik. The omission of the verb आयाहि is particularly charming as it is so very natural. The poet is so overpowered. 'To us, then in your great chariot.' The whole verse has altogether the appearance of brisk conversation.

ऋक् 11.

1 वंस्व = 'Give.' Generally वन् means 'to beg,' but the meaning we have attached to the word suits better here. If Sâyaṇa would have taken the word here as he has done in VIII. 23. 27. VIII. 60. 14. and VII 17. 5. he would have been saved all his struggle in this place. In translating as we have done we have his own authority in the places referred to.

2 तेना वह सुकृतो—If we supply न: as an antecedent for ये in the next clause everything is all right. तेन = 'By means of that sacrificial food' which उषा is invoked to bestow in the first half. The sentence may then be translated 'You, thereby bring the well-doers (Gods) to the sacrifices of us, who as sacrificers praise you.' सुकृत: is generally an adjective used as a noun for the performers of sacrifices, but its use as an adjective to Gods is not unknown in Veda.

3 वह्नि: = 'One who offers oblations, a Sacrificer.' This is a word almost like होता. It is applied to a human priest as well as to Agni, because अग्नि is supposed to be the होता of the Gods. In the same way अग्नि is वह्नि in as much as he carries the offerings given by men to the Gods. From वह्.

ऋक् 12.

1 सुवीर्यम्—It may be taken with वाजम् or independently as 'heroism' as another object to धा: which means धेहि = 'bestow.'

2 गोमत् अश्वावत्—Should be taken independently as distinct objects to the verb धाः

ऋक् 13.

1 रुशन्तः=‘Shining, brilliant.’ It is not necessary here to understand the word as ‘destroying the enemies’ as Ṣâyaṇa does.

2 अदृश्रत=‘Here they are seen.’ In later Sanskrit दृश् would not take the Seventh Variety of the Aorist.

ऋक् 14.

1 ऊतये / अवसे } =‘Protection and food.’ Both these are derived from अव् and since they are used together, two different though allied meanings are attached to them.

2 नःस्तोमान् अभिगृणीहि=‘Commend our hymns; do honour to our hymns ; cherish; recognise’. The recognition is not to be only verbal but substantial. It is to be by the bestowal of wealth and light. This mode of connecting the instrumentals with the verb seems better than that of Sâyaṇa who supplies उपलक्षिता to connect them with उषस्.

3 महि—The word मही which is in classical Sanskrit a synonym of पृथ्वी ‘the Earth’ is generally used as an adjective meaning ‘great, venerable’ in the Veda. It is indeed put down in the निघंटु as one of the words for ‘the Earth’ but rarely used in the Veda as such. It means ‘the Earth’ in X. 77. 4.

4 येचिद्धि—It is not obvious how ये should be connected. If we take येचिद्धि like यच्चिद्धि as a compound conjunction meaning ‘although’ we shall have good sense. The poet may mean to say to Ushas ‘Your munificence has been drawn upon by many already, still as your resources are exhaustless and inexhaustible you would confer wealth and other blessings on me.’

ऋक् 15.

1 अवृकम्=‘Free from robbers.’ This seems to be a secondary meaning from wolf. In the pastoral and agricultural life of the sages they might be afraid of wolves carrying away their cattle. So we may here understand both wolves and robbers who latter though human are not less brutal.

ऋक् 16.

1 नःसंमिमिक्ष्व=‘Deluge us with; unite us with; bestow upon us.’ From मिह्=‘to shower.’

2 विश्वपेशसा = 'Of various kinds or forms.' इळा, द्युम्न and वाज 'food, fame and fortune.'

3 द्युम्नेन विश्वतुरा = 'With glory quickly spreading through the world.' Sâyaṇa renders it by 'all conquering.' This form occurs only here. विश्वतूः = 'All subduing' occurs in VIII. 99. 5. as an epithet of इन्द्र.

सूक्त I. 49.

ऋक् 1.

1 भद्रेभिः—As we have to supply a noun we may supply anything ways, horses, favours &c.

ऋक् 2.

2 दिवश्चित् &c. = 'From above the brilliant heavens.'

1 सुश्रवसं (जनं) = 'Prosperous or offering good oblations.'

2 तेन = तेन रथेन = 'Coming in that car.'

3 Note that अध्यस्थाः governs an accusative; as अधिशीङ् स्थासां कर्म.

ऋक् 3.

1 अर्जुनी—Is one of the sixteen names of उषस्.

2 ऋतूँरनु—This word is like आचरणेषु, यामेषु in verses 3 and 4 of the last hymn. It is not here used in the sense of 'seasons.' ते ऋतून् अनु = 'after your coming or arrival.'

3 परिमारन् = 'Go about.' This is a beautiful Mantra describing how every one is glad at day-break and moves about.

4 द्विपच्चतुष्पदः—The formation of such compounds as these is a linguistic phenomenon pointing to the affinity of the Sanskrit language with Latin and Greek. L. Bipes, Quadrupes, Gr. Tetrapous. The Latin words are the originals of the English Biped and Quadruped and the Greek is very near our word चतुष्पद् and generally speaking Greek is much nearer to Sanskrit than Latin. Still both Greek and Latin belong to the same stock as Sanskrit and Zend. The order of languages in point of affinity is in harmony with distance from India of countries where they were spoken, thus, Sanskrit Zend, Greek and Latin.

ऋक् 4.

1 विश्वमाभासिरोचनं—रोचन here is proleptic. त्वमाभासि, विश्वं रोचनं कुरुषे भवति वा 'you light the world into radiance.'

सूक्त I. 116.

ऋक् 1.

1 बर्हिरिव प्रवृञ्जे—Sâyaṇa seems to say that प्रवृञ्जे is Vedic for प्रवृङ्क्ते.

But it is first person singular and so there is no occasion for the सूत्र of Panini लोपस्त आत्मनेपदेषु. It has for its nominative some one understood. As some one cuts up the दर्भs and makes them into a seat, so says the poet, he would compose his hymns. The simile is difficult to understand in these days, but must be quite natural and unforced with the ऋषिs of the Veda. We know them inviting the gods to take their seats on the दर्भs meaning probably mats of that grass. One has to be careful in making these mats; in the same way a composer of hymns has to weigh his words before they are made into hymns. Altogether we need not wonder at the frequency of this simile in the Veda. Again we have often सुवृक्ति meaning 'prayer.' It means 'a well turned or well made hymn.'

2 स्तोमान् इयर्मि अभ्रियेव वात:—It is better to follow सायण in the explanation of this clause and translate 'as the wind sends forth the the waters of the cloud, so do I send forth my songs of praise.'

अभ्रिय no doubt means 'thunder' as suggested in the वेदार्थयत्न, but it would not suit the context here as we always see chances of rain disappearing as the wind blows away from us. Again the flow of a speech can be compared with the shower. On the whole we see no reason to differ from सायण.

3 The second half of the verse is said to refer to a tradition of a self-choice marriage of कमद्यु with a devotee of आश्विन्s' named विमद. विमद has to fight against his competitors who would not allow him to carry her away quietly. विमद found it hard to hold his own and the अश्विन्s interfered, put down the enemies and conveyed the bride safely in their chariot to विमद. There must be, no doubt, some fight for the bride, but whether it was a signal of a self-choice marriage or a mere unprovoked robbery on the part of विमद is not as clear as one would wish it to be. We have passages in the Veda to shew that विमद wanted to play the part of रावण of लंका, or Paris of Troy. युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् । (I, 117, 20); युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् (X, 39, 7). It undoubtedly jars on our sense to accuse a Vedic deity of having helped in this heinous offence. One can easily understand how सायण translates योषा by कुमारी and says that कमद्यु or शुन्ध्यु was पुरुमित्र's daughter who took to husband विमद in a self-choice marriage. The stages of the history of the institution of marriage are many and the first has been by competent historians said to be, forcibly carrying away a bride. At such an early period women were treated as common objects of

booty and the old law 'Might is right' prevailed. It might be possible here that both पुरुमित्र and विमद attempted to take कमद्यु and पुरुमित्र got the upper hand and would never have lost the bride if it had not been for the more potent interference of the अश्विन्s.

4 सेनाजुवा = 'Outstripping an army' evidently of the enemies. वेदार्थयत्न suggests that सेना should be taken to mean 'an arrow' and quotes in support European scholars, without, however, citing any authority either of a dictionary or of an akin word from the allied languages, so as to bring the weight of philology, if not of lexicography in favour of the suggested meaning. In the present state of matters mere analogy of मनोजवा cannot be accepted as convincing.

5 अर्भगाय—अर्भक generally means a 'child' and it is the way of सायण to render such words as अर्भक, शिशु as तद्वत् पालनीय meaning, of course, 'favourite'.

ऋक् 2.

1 पत्म and हेम are nouns from roots पत् and हि like कर्म and वर्त्म from कृ and वृत्.

2 शाशदाना—is Vedic for शाशाद्यमाना as यास्क explains it, 'harming or injuring.'

3 रासभ—It is amusing to note that रासभ 'a donkey' is yoked to the chariot of अश्विन्s. We have elsewhere horses also yoked to the chariot of अश्विन्s. Again the very name अश्विन्s indicates that they were fond of horses and were good riders. It is plain in (I, 34,9) कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः । that a donkey was yoked to अश्विन्s' chariot, but the evidence of the name of the deity and other passages is against the theory that a donkey was the favourite animal of अश्विन्s as in later mythology we have the mouse of Gaṇapati, the peacock of Saraswati &c. One almost likes to interpret the word रासभ in the ऋग्वेद in some such way as to make it an epithet of a horse; but the way is not clear and the weight of later authority to say that the अश्विन्s used a donkey has become very crushing. We have subsequently tales of the races of Indra and अश्विन्s in which the अश्विन्s carry off the prize in a car drawn by asses.

4 यमस्य प्रधने आजौ—In the absence of better light, it is safe to follow सायण and understand with him that wherever slaughter was going on it was *gala day* for यम. प्रधने is an adjective to आजौ meaning 'full of booty, rich in booty'. धन from हन् 'to kill,' means 'wealth got by destroying the enemy.'

ऋक् 3.

1 ममृवान्—Perfect participle in the sense of the present participle.

2 आत्मन्वतीभि:='Their own' as सायण prefers it to the alternative meaning 'strong' which he himself proposes.

3 This exploit of अश्विन्s shews us that the ऋषिs of the Veda were not opposed to taking to the sea. It seems that there were fighting ships, and sea-fights were not uncommon. This reads an instructive lesson to those, happily diminishing in number, that are opposed to travelling by sea.

ऋक् 4.

1 पतंगै:—सायण seems to take it with रथै:. It is better to take it to mean ships swift-sailing like birds. This is an example of रूपकातिशयोक्ति. See Note VII, 77.

2 पारे त्रिभि: रथै: &c.—Bhujyu was taken to the dry shore in ships and beyond that, he was taken to the house of his father in a hundred-wheeled chariot with six horses.

ऋक् 5.

1 तदवीरयेथाम्—वीरय is a nominal verb meaning 'to exploit, to do heroic deeds.' तत् is correlative to यत् in the next half. The negative adjectives going with 'the sea' describe the difficulty of the situation. So did you exploit in the sea having no beginning, affording no shelter, presenting nothing to grasp (for support).

2 अरित्र='Oar' is a word like चरित्र which is used in the sense of 'foot.' As चरित्र helps a man to go from one place to another so does अरित्र help a boat. चर्=to walk and ऋ=to go.

ऋक् 6.

1 अघाश्व='Who had miserable horses or who had no good horses.' This word occurs only here.

2 तद्वां दात्रं &c.—The tradition here referred to is As'vins' bestowing an excellent charger on Pedu their devotee. Pedu had a bad horse and continually met with defeat in all his battles. Now, the horse given by As'vins always brought him successs, so much so, that the munificence of the twin gods came to be highly praised and the gift horse earned a good name and is always honoured with praises at all times.

ऋक् 7.

1 पज्रिय=Descendant of पज्र—अंगिरस्.

2 कारोतर—This is the only place where it occurs. Yet सायण's mean-

ing of a wicker pot with a leather-lining outside is perfectly applicable.

3 सुरायाः—This hateful drink in mentioned in Veda two or three times more and the Vedic Ṛishis were aware of its mischief. See verse 6 of our No. 22.

ऋक् 8.

1 अत्रि—This is a name mentioned very often in the Veda and one of the ten books (V) belongs to the Ṛishis of this family. अत्रि is relieved from a variety of dangerous situations. One of these is described here. His friends and relatives had given him up for lost when Atri was thrown into burning fire which As'wins quenched by means of snow-fall or icecold water as Sâyaṇa has it.

2 स्वस्ति='Safely.' This is an adverb to उन्निन्युः. सर्वगणं='all the relatives and friends of Atri'; this is one of the two accusatives of the verb, the other being अत्रिम्,

3 अधत्तं—It is to be noted that both दा and धा are used in the sense of 'to give' in the Veda. Sometimes we have the locative with धा as अस्मासु धेहि, but here we have regular dative (अस्मै.)

This exploit of अश्विन्s is, as noted in the वेदार्थयत्न, attributed to अग्नि in I, 51, 3. Such instances of the functions of one deity ascribed to others are not uncommon in the Veda. We have some works of Indra set down as performed by वरुण also. All this is, however, the result of the predominating devotion of the poet for the time being. When the poet praises Indra, he magnifies him to the skies. The same poet describes वरुण in the same style of panegyric. Muir says, "This is in accordance with the practice of the Indian poets to exaggerate the attributes of the particular deity who happens at the moment to be the object of celebration." One would, however, observe that not only the Indian poets but poets, in general, who are nothing if they are not the slaves of inspiration, are sinners in this way everywhere.

ऋक् 9.

1 क्षरन्नापो न पायनाय राये &c.='The waters trickled down for the drinking of thirsty गोतम which was to him a thousand-fold wealth.

न is not taken by सायण in its usual sense of इव, because it must then come before the noun with which comparison is made. The rule is as. यास्क gives it उपरिष्टादुपाचरस्तस्य येनोपमिमीते। The meaning we have given, is that of a रूपक and not of an उपमा. The difference between this and the usual रूपक is only that there is no compound.

Instead of saying मुखकमलं आनंदयति । if one says मुखं कमलं आनंदयति । we should have a प्रयोग like the present ; or मदनेनाग्निना (मदनाग्निना) दह्यते. Compare कृपया सुधया सिंच हरे मां तापमूर्च्छितं (रसगंगाधर p. 241). न may then either be taken as a conjunction meaning 'and' as सायण takes it ; or it may be looked upon as an expletive word. सायण takes राये सहस्राय to mean as 'and for thousand-fold wealth' as co-ordinate to पायनाय although there is no च after सहस्राय.

न which we have after आप: joins the three sentences 'The अश्विन्s moved the well from its place'; 'they made it with bottom upwards and opening downwards ;' and 'the waters trickled down.' Another way still may be proposed to interpret the sentence and that is by taking न in its usual negative sense ; and translating 'The waters dropped down not for making thirsty गोतम drink, but (to give) thousand-fold wealth.' This is in keeping with ordinary usage. When in danger of an impending drought we are blessed with rainfall, it is common to say 'it is not rain that is falling but it is gold.'

ऋक् 10.

1 जुजुरुष: = 'Infirm.' Perfect participle from जॄ 'to grow old.'

2 वव्रि = 'Old age,' from वृ 'to cover' as सायण explains 'covering or affecting a man's body from top to toe.'

3 द्रापि = 'Cloth' cf. L. drap. सायण translates it by 'armour.'

4 जहित—Past participle from perfect base of हा 'to abandon.' च्यवान was given up by his friends and relatives. कनीनाम्—Vedic for कन्यानाम्. The plural deserves notice. It is argued from this and similar passages that the institution of polygamy was not looked upon as objectionable in the Vedic days; cf VII, 18, 2. राजेव हि जनिभि: क्षेष्येव ।

ऋक् 11.

1 वरूथम् = 'Act of protection.' सायण translates it 'choice ; one that is to be chosen or wished for.'

2 निधिमिवापगूळ्हम् = 'One that was concealed like wealth buried.' The enemies of वंदन are said to have thrown him into a pit in a retired place ; and this act of theirs is compared to the burying of treasures. Note that ळ्ह here is for ढ as we have always ळ for ड in Veda so ढ = ड् + ह = ळ् + ह = ळ्ह:.

3 विद्वांसा—This is an epithet appropriate to gods as they are expected to know what is hidden from man.

ऋक् 12.

1 The tradition alluded to here and noticed by the commenta-

tor is ' Indra taught दधीच sacrificial and medicinal learning forbidding him on penalty of losing his head to teach the same to anybody. अश्विन्s removed his human head and replaced it by the head of a horse. दधीच then instructed अश्विन्s in those lores which, when Indra knew of it, cost दधीच his head. It was however not regretted as अश्विन्s gave back दधीच his own head.

2 तन्यतुर्न वृष्टि—The poet compares his hymn with *rain* which follows *thunder*. This way of glorifying their own hymns by means of similes is very common. Cf. अभ्रियेव वात: of verse 1 of this hymn.

ऋक् 13.

1 करा—Vedic for कर्तारौ.

2 महे यामन् = ' In a great hymn.' This is how सायण takes the expression to mean. यामन् elsewhere means ' course ' or 'battle'. In many of the passages where it occurs सायण takes the word to mean गमने and it suits here. We have gods being invoked, hearing the call as they are going along. So we have in I, 25, 20 ; यामन्नयामन् शृणुतं हवं मे (I, 181, 7) where सायण's note is यामन् गमने, अयामन् अगमने च, हवं आव्हानं शृणुतम्.

3 पुरुभुजा = ' Protecting many.' The alternative meaning suggested by सायण is 'of many hands.' It may also mean ' enjoyers of many pleasures (or even) sacrificial oblations.'

4 शासु:—Vedic for शासितु:.

5 वध्रिमत्या:—The legend alluded to here is very offensive and withal introduced without any convincing reason. We can very well understand a woman on whom the god bestows a son, without supposing any direct intercourse, of the kind suggested in the legend between the female worshipper and the god. Even supposing that the husband of वध्रिमती was impotent as suggested by her name which possibly is the basis of the legend, it is not impossible to conceive of अश्विन्s having endowed the emasculated husband with manly power.

ऋक् 14.

1 आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके &c.—Here we have the tradition that in the unequal fight between a bird which our commentator says is like a चटक, (Muir thinks it to be a quail and it is rendered by ' sparrow ' in the वेदार्थयत्न.) and a wolf, अश्विन्s rescued the former from the jaws of the latter. यास्क's cosmical explanation deserves notice. He interprets the verse as alluding to the extinction of the dawn by the sun which phenomenon occurs every day. The अश्विन्s are supposed to be the early bringers of light, their proper season of

appearing being after midnight. The उषस् is being swallowed by the sun every day and अश्विन्s have to save her from the sun in order that she should appear and perform her appointed functions.

This mode of explanation adopted by यास्क shows that the period when the Vedic hymns were understood in the simple spirit of observation and admiration of natural phenomena, in the same spirit in which they were conceived that period had not quite disappeared. It is the नैरुक्तs the school of etymologists that have made attempts to give cosmical interpretations of Vedic hymns. When afterwards the sacrificial tendencies were developed and superstition delighting in the mythological tales got firm hold on the minds of the people, the simple meaning of the Vedic hymns was lost sight of, and a belief even grew upon the people that the Vedas are unintelligible. Already in the days of यास्क there were people who maintained that the मंत्रs had no meaning whatsoever; but the same opinions spreading widely put an end to all intelligent study of the hymns of ऋग्वेद.

2 उतो कविम् &c.—This second half alludes to a tradition that one named कवि got eyes from अश्विन्s.

3 विचक्षे—Is infinitive from चक्ष्.

4 कृपमाणम् = 'On whom pity was taken; on the pitiable.' The meaning of the modern word कृपण, दीन is of the same kind. कृपमाण may also mean 'uttering pitiable cries'. The tradition here alluded to is only an inference from the verse and the known power of अश्विन्s to give feet to lame people and eyes to blind ones. We have the epithet कवि applied to उशना. It is not clear whether this verse refers to him. It is not at the same time improbable that the poet here speaks of a favour conferred upon himself or a member of his family by the अश्विन्s. Altogether it must be admitted that the definite reference must remain unknown.

ऋक् 15.

1 वेरिव—As usual in Veda we have the compound with इव. The association of इव with वेः shews that the bird and not पर्णम् is the उपमान meant though our usual way of construing is पर्णमिवचरित्रम्. To construe thus here would be to separate a part from a compound. We must therefore construe वेरिव विश्पलायाः (understood) पर्णमिव (understood) चरित्रम्. All this is required, because the rule इवेन नित्य-समासः is strictly observed in the Veda; and the पदपाठ always shews इव the last member of the compound and never separate as न or यथा.

If this ऋक् is read by itself without any fetters of tradition, the

reader would like to construe चरित्रम् with खेलस्य and translate 'the leg of खेल like the wing of a bird was cut off in battle at night.' But we have followed सायण because the tradition runs that विश्पला's leg was cut off and विश्पला was a female relative of खेल whose priest was अगस्त्य. Besides we have युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः (X, 39, 8) and the same service of अश्विन्s to विश्पला herself is mentioned in I, 112, 10 and with this tradition the construction of the second half of this verse is natural.

2 विश्पलायै धने हिते सर्तवे—The iron leg was substituted that विश्पला may move again to acquire booty. The word धन which now means wealth in general must originally have meant booty or wealth acquired by killing the foe. The ध of धने might well be substituted by ह in हन which would be a verbal noun from हन् 'to kill.' The locative धने is here what is called विषयसप्तमी as चर्मणि द्विपिनं हन्ति meaning 'for skin,' so here 'to move for wealth.'

3 परितक्म्या='Night.' The time of अश्विन्s' appearance is, as we have already said, after midnight and before dawn.

This verse deserves notice because it tells us of the development of the science of medicine, so far as fractures are concerned.

ऋक् 16.

1 चक्षदानम् is a perfect participle of क्षद् 'to cut into pieces.' ऋज्राश्व the son of a king named वृषागिर् gave hundred (hundred and one as we have it in I, 117, 18) sheep to be eaten up by a she-wolf and the father in the genuine spirit of the Roman Brutus visited the offence of his own son with the severe punishment of blindness. The अश्विन्s restored the visual power to the eyes. सायण tells us that the she-wolf was अश्विन्s' donkey in disguise, and hence the interference of the gods.

2 अनर्वन्='Which had lost their power of seeing.' This is how सायण renders it. 'Irresistable' (वेदार्थयत्न).

ऋक् 17.

1 विश्वेदेवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः='All the gods allowed it heartily.' The tradition here is that all the gods entered into a competitive race for the hand of सूर्या. The race being won by अश्विन्s the gods yielded.

2 संसचेथे='You too were united with.'

3 रथं काष्ठेनाजिमितिष्ठत् अर्वता जयन्ती='Being won by means of the horse reaching the goal, as it were, she mounted the chariot.' This is how सायण takes the sentence. वेदार्थयत्न translates 'she mounted your chariot

as though she (mounted) the goal, winning (it) with a race-horse.' This latter rendering seems to be preferable, because it is free from all awkward construction. जयन्ती is taken in its natural sense. The simile कार्ष्मेव is given good sense and the construction on the whole is smooth. We therefore prefer to translate the whole thus :—'The daughter of the सूर्य mounted your chariot as if winning the goal by means of a charger; all the gods ratified with all their heart and you, Oh नासत्यs, were united with grace.' This verse, we think, requires the aid of no such tradition as that the gods ran a race for the hand of सूर्या. We have very often the ratification of विश्वेदेवs spoken of, in the Veda, without their having anything to do directly in the matter.

ऋक् 18.

1 भरद्वाजाय = वाजं बिभ्रते. It is no doubt a बहुव्रीहि compound and must be solved as सायण does taking भरत् in the passive sense. वाजः = 'oblation.' This word means also 'strength, booty.' It is suggested by some that the word वाजस् is akin to *wages*.

2 हयन्ता—सायण's explanation of this is inaccurate. If it is from any root, it must be from हि 'to please.' This root, however, is never used in the Veda as one of the first conjugation. We have, हिनोति, हिन्वानः, हिन्वन्ति all showing that it belongs to the fifth class. This root has the meaning 'to send' in later Sanskrit as well as in Veda. The sense 'pleasing' which seems to be accepted by वेदार्थयत्न can be given to हयन्ता only by a Vedic transfer of conjugation. The word occurs only here. हयन्ता can be taken to mean 'going swiftly as a horse' by understanding it to be a क्विप् form from the noun हय as we have दिनन्ति यामिन्यः । Altogether this is a difficulty.

3 रेवत्सचनः = 'Having wealth in it.' सच् from which the word सखा is derived means 'to go together' or 'to associate with.' रेवत् seems to be a word like गोमत्, अश्वावत्, meaning simply cows and horses as we have in गोमदश्वावदीमहे । रेवत् must be modifying सचनः and not an adjective to रथः in which case it ought to have been रेवान्, unless we have the Vedic license of the change of cases रेवत् has been almost invariably explained by सायण as an adverb; as रेवद्दीदिहि ; रेवदुष. Here सायण supplies अन्नम् as a noun to be qualified by रेवत्, and takes रेवदन्नम् as an accusative to उवाह. वेदार्थयत्न understands रेवत् as wealth and makes it an accusative of उवाह. Thus we may either have रेवत् mere adverb, an adjective (with सायण) or a noun accusative to उवाह. वाम् ought to be understood as genitive referring to रथः, but if रेवत् is taken as an adverb, वाम् will be accusative to उवाह. In this case the trans-

lation would be 'the chariot associated with wealth or having wealth on it carried you.'

4 शिशुमार = 'Crocodile.' A bull and a crocodile were yoked to the chariot; this fact shows as सायण suggests the influence for good of अश्विन्s. Though naturally antipathetic, these two served the gods with one accord forgetting their enmity altogether.

ऋक् 19.

1 जन्हावी is तद्धित from जन्हु = 'Posterity or descendants of जन्हु.'

2 त्रैश्विरन्हो भागं दधतीम् = 'Having, three times a day, oblation to offer.' The sacrificial day has three सवनs—periods of sacrifice—morning, midday, and evening.—प्रातः, माध्यंदिन and सायं सवनs.

ऋक् 20.

1 विभिन्दुना = 'Penetrating, making its way through all places.' This epithet is intended to shew that the course of अश्विन्s' chariot was irresistible. Even in later Sanskrit we have a similar adjective qualifying a chariot e. g. अप्रतिहतगतिः.

2 पर्वतान्—सायण and वेदार्थयत्न join in translating this word by 'mountains.' पर्वत and many other words now meaning 'mountain' are given in the निघंटु as synonyms of मेघ. This meaning of clouds may be taken here also; because there is nothing strange in saying that the अश्विन्s passed through the skyey regions.

3 The words अजर and निर्जर for gods are well-known. The same idea occurs in the Veda with regard to a variety of gods.

ऋक् 21.

1 एकस्या वस्तोः &c.—The first half mentions one devotee and the second mentions another. Notwithstanding the fact that these names occur twice or thrice elsewhere they are not more than mere names to us. एकस्या वस्तोः is genitive in the sense of locative. रणाय should be taken as a regular noun meaning 'battle field.' सहस्रा is Accus. plural of सहस्र. It is governed by सनये which is Dat. used infinitively. Translate :—'O As'vins, one day you saved Vas'a for the battle-field so that he may gain thousands.'

2 पृथुश्रवसः—सायण proposes two meanings, the first as an adjective to अरातीः meaning 'of great note;' the second—the name of a king born of an unmarried woman. The first meaning, if accepted, would enhance the glory of अश्विन्s' exploits as in that case it would shew that they had to fight with no common enemies. A slight face though it is, may be explained by this meaning of पृथुश्रवस्. It will tell us why अश्विन्s are calling in the aid of Indra.

ऋक् 22.

1 आर्चत्क like राघव is तद्धित from ऋचत्क.

2 वा:='Water.' अश्विन्s made the water of a well rise to the surface so that thirsty शर might drink it.

3 शचीभि:='Through your rites.' Indra is called शचीपति in the Veda. This word is properly explained as शचीनाम् कर्मणाम् पालकः protector of the rites. This epithet of Indra has given rise to a number of traditions in later mythology. He is made the husband of शची.

4 शयुर्:='Exhausted' from शय् 'to weary, to harm, to kill.' This adjective explains why the milk was required. शयु got the milk and thus exhaustion probably disappeared. How homely and natural is this praise of the gods.

5 पिप्युषीम्—This is another exploit of अश्विन्s. The cow of his devotee शयु was barren and अश्विन्s cured it of barrenness lit.—filled her with milk. This exploit shows that अश्विन्s knew not only the science of human medicine, but also were skilled in the veterinary portion of the healing art.

ऋक् 23.

1 कृष्ण, विश्वक, विष्णाप्.—These three names occur in this मंत्र, but we do not know what the family did. In the same way the proper names that occur in the Veda hardly give us any very connected interesting historical information. ऋषिs are mentioned and kings too in numbers only as recipients of favours from gods. In VIII, 86, 3 विष्णाप् who is mentioned here in our मंत्र as a child disappearing is represented as having himself received the favours of अश्विन्s. That hymn is said to be addressed to the अश्विन्s by विश्वक.

2 पशुं न नष्टं—This simile seems natural and appropriate. As a young calf strays away and is not to be found, just so a child not properly watched, especially, if it is active, soon gets out of sight and causes by its disappearance an amount of anxiety which every one who has young sons, daughters, brothers, or sisters must have experienced. The joy too is commensurate when the missing child is found. Altogether this मंत्र is so simple and natural that it bespeaks of the guileless devotion of our ancestors of Vedic days. The usual saying among us 'पोर आणि ढोर' rises to our mind when reading the simile in the present verse.

ऋक् 24.

1 मवृक्त='Burning within.' सायण says the उपमान is here dropped.

He was lying there helpless wet and cold outside, but burning within with distress. Altogether प्रवृक्त means 'harassed at heart, chagrined.'

2 The state of रेभ here described is not uncommon. Cases often are reported of persons beaten and wounded and cast into a tank or well supposing them to be dead. The period of ten nights and nine days for which रेभ is said to have remained in water is unusual.

ऋक् 25.

1 अस्य पतिः—अस्य has for its antecedents the havings or possessions of the ऋषि. This is an instance of a pronoun without an expressed antecedent. The antecedent is as it is termed बुद्धिस्थ. This is very easy to understand, because we must suppose the ऋषि while offering up his prayers sitting, standing or kneeling in the midst of his own house and even very near his farm. It is therefore natural for him to refer to all these by the collective genitive अस्य at the end of his prayer, "May I be the lord of all this?"

2 उत पश्यन् &c.—The poet here prays that he may enter the last stage of his life in full vigour and health with the use of his eyes and other senses unimpaired and enjoying long life.

3 The simile अस्तमिवेत् deserves notice and we believe, is very well explained by our commentator. We *enter* the various stages of life and this very metaphor is likely to suggest entrance into a house or the parts of a house. So many stages of life may well be compared to as many gates through which a man has to pass. In the same way our poet here says that he may enter old age as he would enter the very house in which he dwells,—with the same gladness of heart and with the same expectation of pleasure that a man feels when going back from his business outside to his happy home.

4 We have in this hymn the various exploits of अश्विन्s. Whether they are real events in which human beings were concerned or only allegorical descriptions of physical events is more than one can definitely say ; but the very variety and number of these traditions make it unlikely that all these should be merely physical occurences described as human concerns. The deliverances of रेभ, वन्दन, परावृज, भुज्यु, च्यवन and others are explained, as Muir tells us, by many European scholars as referring to certain physical phenomena with which the अश्विन्s are supposed by these eminent scholars to be associated. To us it seems that it is what we may call a Yaskomania.

The नैरुक्तs, the most prominent representative of which school we have in यास्क, have this method of putting cosmical interpretations on the hymns of वेद and the method suits very well, and no doubt affords excellent explanations in the case of many सूक्तs. But it is, if one is allowed to say, sheer madness to push it too far. यास्क himself has indulged in this amusing mode of interpretation a little too far, and some European scholars are greater sinners in the same way. When we have so many and so varied accounts of favours and deliverances as in the present hymn, one feels it impossible to put cosmical interpretations without being driven to put forced and unnatural constructions on the simple utterances of the Vedic poets. Altogether the cosmical interpretations, given in season and out of season, do immense credit to the ingenuity of their authors. Beyond this we are not prepared to say anything.

सूक्त I—184.

ऋक् 1.

1 अपरम्—Is used adverbially in the sense of 'next day.'

2 दिवो नपाता = 'Sons of heaven.' The alternative meaning proposed by सायण need not be taken, because we have this epithet occurring often, not less than eight times in the Veda, and we know नपात् means 'a son' as in तनूनपात्, अपां नपात्, सहसो नपात् &c. *Nepos* in L. and नप्तृ in later Sans. mean 'Grandson.' *Nepos* also means 'nephew.'

3 सुदास्तराय—This is explained by our commentator without any reference to the comparative affix तर as 'very liberal,' and indeed it is not unusual to do so; but we think wherever we have these terminations तर and तम after nouns and adjectives, it is better to interpret them as involving a comparison. The name of a person that has become very famous is often used as a common noun indicative of the superior degree of the quality belonging to him. Thus we have 'Shakespeare' used in the sense of 'the best dramatist.' Even in Veda we have such words as इन्द्रतम, मरुत्तम, वृत्रतर &c. So we may here take सुदास्तराय to mean 'in the interest of one who is more than or superior to सुदास् the famous यजमान of वसिष्ठ and the favourite of इन्द्र.'

ऋक् 2.

1 अस्मे—Is a form of अस्मत् which has the meaning of all cases as यास्क notices it in VI. 2, 3. (1) अस्मे ते बंधुः (2) अस्मे यातं नासत्या सजोषाः, (3) अस्मे समानेभिः वृषभ पौंस्येभिः, (4) अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषन्, (5) अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु, (6) ऊर्वं इव पप्रथे कामोस्मे, (7) अस्मे धत्त वसवो वसूनि.

2 पणि—Is one of the names of the aboriginal races with whom the Âryâs had to contend in their progress.

3 अश्लोकिभिर्मतीनाम्—सायण takes मतीनाम् as objective to श्रुतम् and supplies अंचिता after अश्लोकिभिः in order to go with मति='prayers.' Thus the clause means 'hear (of) our praises full of grateful utterances.' वेदार्थयत्न connects मतीनामश्लोकिभिः with एष्टा translating: 'Brought hitherwards by the address of hymns.'

4 एष्टा—Is for एष्टारौ. Again it is not clear how वेदार्थयत्न translates it by आनीतौ. सायण who takes it as an independent adjective seems to be correct. He translates अन्वेष्टारौ 'seeking, looking for.' Gods are, in Veda, said to be anvious for सोम and for praises, so here we may suppose अश्विन्s to be either after सोम or hymns. This word occurs only here.

5 निचेतारा—It is better to take कर्णैः with this word and translate '*Listening with ears.*' निचेतारौ literally means 'observing or taking cognizance.' सायण connects कर्णैः with श्रुतम्. This is surely an unnecessary दूरान्वय. He gives a very queer meaning to निचेतारौ because नि is arbitrarily taken to be used for सम् and निचेतारौ is meant for संचेतारौ *who store hymns that are received.* In VII. 57, 2. निचेतारः is an epithet of Maruts and there Sâyaṇa explains it as मृगयमाणः= 'seeking' but Prof. Max Muller translates by 'finding out.' This last also will do here. निचेतारः occurs only once more X. 61, 27. where Sâyaṇa take it to mean 'selecting'.

ऋक् 3.

1 पूषन्—This word is here explained by सायण to mean अश्विन्s on the strength that they are sometimes identified with the sun and the moon. They may, however, without reference to any such supposition, be simply literally translated as पोषकौ='nourishing.'

2 इषुकृतेव देवौ—May be taken as predicate after नासत्या meaning '*Gods turned into arrows.*' वहतुं may be infinitive of purpose. The whole may be translated thus:—In order to carry off सूर्या the nourishing अश्विन्s were, as it were 'gods turned into arrows.'

इषुकृता='Turned into arrows,' of course, means '*become swift and straight-going like an arrow.*'

3 श्रिये—Ought to cause no difficulty because सूर्या the wife was to be taken away in order to bring grace and happiness to the home of अश्विन्s.

4 ककुहा='Praises.' अप्सुजाता='Composed at the time of rites.' 'Your praises are sung at the time of rites connected with a sacrifice to

great वरुण as in the former ages.' This is how सायण translates. वेदार्थयत्न translates "Your high steeds born in the firmament galloped with the ancient teams of great वरुण." We have अपस् in the sense of 'rites or religious work.' The word is akin to L. Opus = 'work.' ककुह is explained by सायण as 'high' in III. 54, 6 ; V. 73, 7.

ऋक् 4.

1 मान्यस्यकारोः = One is at first sight inclined to take मान्य as a common adjective meaning 'respectable' as our commentator has done. But having regard to the fact that all the occurrences of the word are in the first मण्डल and in the hymns from 165 to 184, one is inclined to bestow more thought upon the point. It seems that मान्य might be one of the names of अगस्त्य as it occurs in the twenty-third अनुवाक five times which is set down as अगस्त्य's.

2 अनुमदन्ति = 'The people rejoice at the prospect af strength'; or the verb may be taken in the causal sense as 'they please or exhilarate you to secure strength.

ऋक् 5.

1 मानेभिः—The same remark that is made above regarding मान्य applies to this word. मानेभिः must mean all the relatives of मान्य or all the members of the family which may be known as मान each of whom may be called मान or मान्य. With regard to this word मान it must be noted that it occurs in four other places ; but the meaning there is distinctly 'a measure,' 'a measure-rod,' or 'creation' परिमाण, मानदण्ड or निर्माण.

2 सुवृक्ति—Is here an adverb meaning 'in such a way as to give the whole hymn a good turn.' 'Efficaciously' (Muir.)

3 तनयाय त्मने = 'For self and progeny.' This expression is an indication of the fact that the whole family is present when the hymns are sung in honour of deities, and prayers offered to them. One man probably the eldest or the cleverest composes verses on the spot or recites those which are heir-looms in the family and he does all this in behalf of all the members of his family. It is therefore that we find, at the end of many hymns, this invoking of blessing on self and relatives.

4 The word अकारि deserves notice. The poet here says that he has *composed* this hymn which throws a light on the general supposition that the ऋषिs are not the *composers* but *seers* of the hymns. We have also मंन्त्रकृतामृषिणाम् in later literature. The word कारु like

the word *poet* comes from a root which means 'to make.' This also is an indication in the same direction. Muir in his Sanskrit texts Vol. III. has accumulated all such passages as prove the composition of Vedic hymns by the ऋषिs.

5 अगस्त्ये मदन्ता = 'Taking interest in अगस्त्य'; or accepting the common meaning of मद् 'to enjoy oneself,' 'to be exhilarated,' we may have a लक्षणा on अगस्त्य, and take it to mean अगस्त्यगृहे.

ऋक् 6.

1 अस्य तमसः पारम्—तमस् may here mean 'darkness of the night' as we have in I. 92,6. a hymn to उषस् or it may mean figuratively 'difficulty' as सायण takes it. Both these would be natural interpretations. सायण in VII. 73, explains this as तमसोऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य. To take तमस् to mean संसार or 'the worldly life' which is illusion caused by तमस् one of the three गुणs, (सत्व, रजस् and तमस्) of प्रकृति, is to unnecessarily involve the simple Vedic facts into a vortex being already of philosophical technicalities. Sâyaṇâ's alternative explanation of 'ignorance of sacrificial matters' is better.

2 पथिभिर्देवयानैः = 'By ways taken by the Gods'. Prof. Tilak's explanation of देवयान and पितृयान and देवलोक and पितृलोक. He shows that the उत्तरायण = 'Sun's course to the North' was called देवयान in remote Vedic ages. When the Sun goes to the North he is with the Gods, when to the south he is with the Fathers, See ch. II Orion.

जीरदानु—सायण explains this at the end of his gloss on 165, 15 as जयशीलदानम्. = 'Gift or favour bringing victory.' The quarter विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् is common to the concluding verses of many (twenty one) hymns in the twenty-third and twenty-fourth अनुवाक्s of the first मंडल; we have a parallel to this in वसिष्ठ's यूयं पात स्वतिभिः सदा नः. The word जीरदानु occurs in various forms elsewhere and सायण renders it as a बहुव्रीहि compound meaning '*of quick gifts; one who bestows favours readily.*' It is used as an epithet to various deities. In the same way we may take the word to mean 'a god who would bestow favours readily.' वेदार्थयत्न takes this to mean a 'son.'

सूक्त II. 23.

ऋक् 1.

1 उपमश्रवस्तमं = 'The best among those of excellent renown.'

2 ज्येष्ठराजं = 'The king of the greatest.'

3 ब्रम्हणस्पतिः = 'The lord of prayers.' ब्रम्हन् neuter is a very common word in the Veda and means 'a prayer' or 'a rite.' The poets of the

Veda have got an अभिमानिदेवता or presiding deity for everything that they saw or thought of. We know that Indra is a God, the chief of all, the deity that controls the phenomena of rain and light, अग्नि the presiding deity of fire, मित्र of day, वरुण of night, उषस् of the dawn, अश्विन्s of the close of the night, सविता of the sun, मरुत्s of the storms and many others. In the same way we have here ब्रह्मणस्पति the deity of the prayers offered by Rishis. He is supposed to be the protector of these hymns and secure the result wished for by the offerers of them. It is maintained by European scholars, by Roth in particular, that this god is a later introduction, as the conception of ब्रह्मणस्पति points out a transition in the thought of Rishis. First they conceived deities for the physical powers and the idea of having deities to preside over moral and mental things, comes later on. They are inclined to think that all the gods whose names end in पति as वाचस्पति, वास्तोष्पति &c. are more recent.

4 गणपति—Of course does not mean our modern Elephant-god who is looked upon as the dispeller of all difficulties and invoked at the beginning of every ceremony. There are various groups of gods; one of which is known as the मरुद्गण or the मरुत्s. So there must be some groups supposed, of which ब्रह्मणस्पति must be understood to be the lord. If गणानां may be taken to mean स्तोत्रगणानां then गणपति would only be another name like ब्रह्मणस्पति. वे० य० translates गणपति by "*The master of the troops.*" 'Commander of hosts.'—Muir. गणानां गणपतिं, ब्रह्मणां ब्रम्हणस्पते are similar expressions where we perceive a repetition of the words, which is more colloquial than necessary. We say in Marathi गाईचें गोमूत्र, सेनेचा सेनाधिपति, गुरांचा गुराखी &c.

ऋक् 2.

1 One of the functions attributed to ब्रह्मणस्पति which name sometimes assumes the form of बृहस्पति, is like अग्नि to take the oblations to the gods. Therefore it is said here that gods get their sacrificial share from you.

2 असुर्य—This is an epithet which is often applied to Indra. It means 'the slayer of असुरs' or simply 'mighty, strong.' बृहस्पति is sometimes described as performing some of the exploits which are generally attributed to Indra. Such as killing of वृत्र, of वल and letting loose the calves confined by the demons.

ऋक् 3.

1 अमित्रदम्भन='Destroyer of enemies'—'chastiser of foes.'

2 गोत्रभिदं='Breaker of clouds.' 'Cow-pen-cleaving.' (Muir.)

3 स्वर्विद्='Heaven-reaching.' सायण who could not forget his own idea of heaven and absolution translates it by *giving heaven.*

ऋक् 4.

1 दाशात्—Vedic subjunctive. It means 'who would give or offer oblation, poverty (अंहः) would not overcome him.'

2 ब्रह्मद्विषः='The haters of the rites.' We have already seen that the Aryans often had to maintain their own against the uncivilized races. They were opposed to the sacrificial rites of the Aryans. They are described by the Aryans as अयज्वन्s, अदाश्वन्s and so on.

3 मन्युमीः='Destroyer of wrath;' or 'one that puts down the bad feelings, the passions.' सुनीतिभिर्नयसि and मन्युमीः as qualifying ब्रह्मणस्पति show the deity to be a moral guide of the devotees as the other clauses and epithets point him out to be their protector from various dangers.

ऋक् 5.

1 विबाधसे—From the ablative अस्मात् one is inclined to take this word in the sense of 'drive' as the वे॰ य॰ has done. But the meaning is unusual. The sense is that of harming the enemies out *i. e.* chastising them so that they should go away.

2 द्वयाविनः—Is a word like मायाविन् 'having double dealing' as सायण properly explains it.

ऋक् 6.

1 पथिकृत्='Pilot.' 'Showing the way,' literally 'making the way' (for us worshippers).

2 विचक्षण—Which is now used very commonly in Marathi for a clever observant man—here means possibly the same thing. सायण explains it by सर्वज्ञ which is more appropriate in the case of a god.

3 ह्वरो दधे='Bears grudge or practises fraud.'

4 मर्मर्तु='Let it destroy him.'

5 हरस्वती='Impetuous or precipitate.' It means literally—'taking one to headlong ruin.' Here with मर्मर्तु it means lit.—'May his own evil intentions take him to headlong ruin.' This prayer of the worshipper is certainly nobler than the devotees of other deities who ask the deities to *kill* their enemies.

6 दुच्छुना—Sâyaṇa explains it here as 'wickedness' and this meaning suits very well. The word occurs as an adjective in our No. 5.21 where 'wicked' is the meaning given. It cannot be correctly derived. Sâyaṇa says दुष्टं सुखं यासां ताः दुच्छुनाः In I. 189,5 दुच्छुनायै occurs

where Sâyaṇa takes it to mean 'an enemy.' It always occurs in the feminine gender, so we cannot suppose दुच्छुन to be a form of it though in the Padapâtha दुच्छुनायसे and दुच्छुनायते are separated as दुच्छुन-यसे,-यते.

ऋक् 7.

1 अरातीवा = 'Assailant,' or it may mean 'not giving or offering oblations,' from रा 'to give.'

2 वृक—See note ऋक् 15 सूक्त I. 48.

ऋक् 8.

1 तनूनाम्—तनु in Veda means आत्मन्. Here it may also mean descendants as they come from तनु.

2 अवस्पर्तः—This occurs here alone. अवस्परत् is a verbal form that throws light on the word. The verb अवस्पृ also does not occur more than once; in VI. 43, 4 अभिशस्ते अवस्परत्. It means 'to protect.' So अवस्पर्तः must mean 'protector.'

3 दुरेवा—एव = 'Course of conduct.' दुरेव = 'one whose conduct is wicked, malicious.'

4 उत्तरं सुम्नं = 'Higher happiness.' उत्तर is comparative and our common word उत्तम is superlative of उत् which means उत्कृष्ट.

5 उन्नशत्—The root नश् in Veda means 'to reach, to pervade'; in fact it does not differ in meaning from अश् 'to pervade.' This नश् is conjugated as a root of the 1st class, whereas our classical नश् 'to perish' is a root of the fourth conjugation.

ऋक् 9.

1 सुवृधा = 'Furtherer.' This is instrumental of the verbal noun सुवृध्.

2 त्वया सुवृधा = 'With you as the promoter of our good interest' like त्वया युजा. = 'with you as our associate.'

3 अनासः = 'Impious,' 'not performing any rites.' अनास् means 'form' and अनास् would mean 'deformed' or 'of ugly form.' This is how यास्क seems to explain this word and we have Âryâs calling all sorts of bad names to the aboriginies, their enemies. This meaning is not improbable.

ऋक् 10.

1 पप्रिणा and सस्निना = 'Generous, one who satisfies, munificient' पप्रि and सस्नि from the reduplicated forms of पृ and स्ना like जग्मि, चक्रि and ददि in the sense of one who has done that which is indicated by the root. सस्नि would thus mean 'one who has bathed, pure or clean.'

2 मा नो दुःशंसः ईशत='May not the evil-tongued rule over us.'

3 दुःशंसः and सुशंसः—are antithetical. This is a very good example of antithesis.

4 तारिषीमहि='Prosper, flourish' or with त्वा supposed as an accvsative it may mean 'we glorify you with hymns.'

ऋक् 11.

1 अननुदः='Of unparalleled liberality.' Lit.—'Who has no अनुद—an imitator or successor in charity.' We have this idea here expressed in a compound, but this is often expanded into a separate prominent clause.

2 दमिता='Discomfitting, subduing.' Cf. L. domo.

3 आहवं—ह्वे with आ means 'to challenge' and Sâyaṇa certainly derives आहव correctly from that root as in a battle challenges are given and accepted.

4 उग्रस्य and वीळुहर्षिणः—Both of these are adjectives referring to an enemy. However fierce or over-confident a foe may be, the God puts him down.

ऋक् 12.

1 अदेवेन मनसा='With a devilish mind, ungodly, of diabolical intentions.'

2 शसाम्='The worshipper, the praiser.' This word has been given two meanings by सायण. The first is the best as the ungodly are always said to be opposed to the sacrificers and the praisers. We are however obliged thus to connect शासं with शंस्.

ऋक् 13.

1 विश्वा इद्यों &c.='The Lord (बृहस्पति) rooted up or overthrew all the enemies desirous of harming as though they were chariots.'

ऋक् 14.

1 तपनी—This is the Vedic instrumental of तपनी 'a scorching weapon.'

2 त्वा निदे दधिरे='Held you up to censure, spoke evil of you.'

3 परिरापः=परिरपः—रप् is a verbal noun for 'a talker.' परिवद्='to censure,' in the same way परिरप् also means 'to censure' परिरपः means 'revilers' रप् and लप् are the same. The English words *Lip*, *Labial* are connected with लप्. The Latin root *Loquor* is akin to लप्. Another instance of a Sanskrit labial changed into a gutteral in Latin is पच्='to cook' and L. *Coquo*.

ऋक् 15.

1 अति यदर्यो अर्हात्='Which the master may value above all.' This is the way सायण explains it. वे० य० however takes the word अर्य here as well as in verse 13 to be the accusative plural of अरि, and the translation of the clause is '*give us, oh* बृहस्पति, *that excellent wealth which shall excel the unworshippers and shall shine among the people &c.*'

2 दीदयत्='Which would glorify its possessor by means of its (expanding) power.' शवस्='power.'

3 ऋतप्रजात='Appearing at the sacrifice.' Sâyaṇa has 'born from the truth' which is in harmony with the two epithets noticed in verse 4.

ऋक् 16.

1 मा नः स्तेनेभ्यो (दाः)—दाः is appropriately supplied by सायण. 'Give us not up to the robbers, may we not be overtaken by them.'

2 द्रुहस्पदे निरामिणः='Delighting in a place of harm' *i. e.* where they can work mischief., *i. e.* taking their abode in comparatively unfrequented places.

3 अन्नेषु अभिजागृधुः='Are greedy of the food of others, always longing to loot.'

4 ओहते त्रयो हृदि='Have it in their mind a complete abandonment of Gods.' त्रयः occurs only here.

5 साम्नः परः &c.—'They know not anything beyond an invocation (addressed to you.)'

ऋक् 17.

1 अजनत्—Is in the causal sense.

2 भुवनेभ्यःपरि='Superior to all created things;' or it may mean 'created from all things' (from the essence of all things).

3 ऋणचित्—सायण takes it to mean 'one that collects the desires of the praisers as a debt' of course with a view to repay the debt *i. e.* satisfy the desires. वेदार्थयत्न evidently following सायण translates *the receiver of debt.* It is better to understand the second member of the compound from the root चित् 'to know, to acknowledge' than from चि 'to collect.' Cf. ऋतचित्, विपश्चित् मनश्चित् &c. The ultimate meaning is of course the same.

ऋक् 18.

1 तव श्रिये='To make room for you.' This is how सायण has taken it. श्रिये may also mean 'for your splendour or glory.'

2 अंगिरस्—Which is a name applied even to *Agni.* It has really no apparent propriety here. Still there is no doubt that it refers to बृहस्पति.

3 गोत्रम्=समूहः='Herd of cows.' The exploit which is commonly attributed to Indra is ascribed to बृहस्पति. It can be explained on no other hypothesis than व्रताग्रासुत्तमं व्रतं; the immediate deity addressed is all in all. Indra is here at least mentioned as a helper, but we have cases of the same exploit attributed to other deities without the faintest allusion to Indra. The very words निरपामौब्जो अर्णवं occur in I. 56, 5 which is a hymn addressed to Indra who is said to have drunk Soma, killed Vritra and brought down an ocean of waters.

ऋक् 19.

1 यन्ता='Restrainer'—'charioteer.' We have seen that बृहस्पति is the presiding deity of prayers and so the excellence of a prayer may well depend upon his favour. He may control the composer of a hymn and prevent him from saying unwelcome things.

2 बोधि='Know.' अस्य सूक्तस्य is an accusative to बोधि and at the same time possessive referring to यन्ता.

3 तनयं जिन्व='Make happy our posterity.

4 विश्वं तद्भद्रं &c.='All is well that gods protect.'

5 बृहत्='Great hymn.' The word ब्रह्म which comes from the same root बृह् 'to expand, grow' is also used in the sense of prayer. बृहद्वदेम &c.='May we say a great hymn in the sacrifice—we having heroic sons.'

सूक्त II. 28.

ऋक् 1.

1 स्वराज्='Self-shining, shining not by reflected light.'

2 आदित्य—See hymn X. 72 and note thereon at the end.

3 इदंकवेः &c.='This in honour of the intelligent, self-shining Âditya, Varuṇa.' We have of course to supply 'hymn is' after 'this.' This is a common elipsis in the Veda.

4 सन्ति='Existing.' Sâyaṇâ's explanation द्वितीयभावविकारभांजि seems to refer to the following passage in the Nirukta—षड्भावविकारा भवन्ति इति वार्ष्यायणिः—ज्ञायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति. सत्व is then the second of these six stages. विश्वानि संति—'all beings.'

5 यजथाय.—This word occurs several times in the Veda, but always in this dative form. We have seen that such dative forms are used as infinitives and this particular word is often used in the sense of

यज्ञम् as यजथाय देवान्. Sometimes it is used as regular dative in the sense of यज्ञाय, but this present is the only case where Sâyaṇa takes it to mean sacrificers and it suits the context well. मन्द्रो यजथाय = 'Agreeable to the sacrificers.' Taking the usual signification of the infinitive we may translate 'pleasing to worship' meaning of course the same thing.

6 वरुणस्य सुकीर्तिम् = 'Good fame.' This may be that which is obtained through the favour of Varuṇa. Sâyaṇa takes कीर्ति to mean 'praise or good words' spoken by Varuṇa to indicate that he is pleased with the worship. वे० यज्ञ follows Sâyaṇa.

7 भूरेः—This word generally means 'much.' Here however it is used for a protector or a supporter. From the root भृ—we have भूर्णि in भूर्णये अनागाः in VII. 86 used in the same sense. वे० यज्ञ understands भूरि in the sense of 'great'.

ऋक् 2.

1 तव व्रते सुभगाः = 'Prosperous under your law.'

2 स्वाध्यो—This word is used both in the Sing. and Plur. and always paraphrased by Sâyaṇa almost in the same way, 'of deep devotion, devout.'

3 उपायन—This word which is used in later Sanskrit only in a secondary sense 'present' appears here in its first significatin which is 'coming or appearing' as we have seen the words आचरण and याम in I. 48.

4 जरमाणा—From जृ 'to praise' as गृ 'to praise,' 'to pray.'

5. अग्नयो न—The Ṛishis are compared with the अग्निs. Even now in common parlance among us there is talk of a Brâhmaṇa like Agni, to denote the superior learning and penance of him.

ऋक् 3.

1 पुरुवीरस्य = 'Having many heroes at your command.' पुरुवीरस्य—is an adjective having reference to the ability of Varuṇa to bestow heroic sons on the worshippers.

2 अदब्धा = 'Irresistable,' lit. 'never defeated,' 'never checked.'

3 युज्याय नः अभिक्षमध्वम् = 'Pardon us and make friends with us.' युज्यं = 'Friendship.'

ऋक् 4.

1 सिन्धवो वरुणस्य ऋतम् यन्ति—It is better to construe thus: 'They go the straight way chalked out by Varuṇa for them.' सिंधुs 'the rivers' may be supplied as an object to असृजत् in the previous sentence.

2 न श्राम्यन्ति = 'Are not fatigued and do not come to rest.'

3 न विमुञ्चन्ति = 'Do not leave off in the middle.'

4 वयो न पप्तुः = 'Like birds they get down to the ground.'

5 रघुया = लघुया गत्या = 'Swiftly.' रघु = लघु which is akin to *light.*

ऋक् 5.

1 छेदि and शारि—Are third person singular passive Aorist of छिद् and शॄ 'to cut.'

2 धियम् वयंतः मे तन्तुर्माच्छेदि—This is highly figurative. 'Let not the thread be broken of me who am weaving (performing) a rite or (composing) a hymn.'

3 पुरा ऋतोः = 'Before its proper season or period; prematurely.'

4 ते ऋतस्य खाम् = 'The river of your truth means the path of truth chalked out by you.' The poet means to say "as long as I am bound up by sin, I am not free to follow the path of truth and righteousness."

5 अपसो मात्रा—May mean 'the full measure of my sacrifice.' This meaning of the word मात्रा we have in other places of the ऋग्वेद. III. 38, 3; III. 46, 3.

ऋक् 6.

1 सु अपो म्यक्ष = 'Drive away completely,' from म्यक्ष्, a Vedic root some forms of which such as मिम्यक्ष, मिमिक्ष, मिमिक्षतु, मिमिक्षुः, मिमिक्षन् occur in the ऋग्वेद. The form अम्यक् also is found. The root means 'to reach, to go, to be united;' and might be connected with L. mitto.

2 गृभाय—Vedic for गृहाण.

3 अंहो = 'Sin.' We have अंहस् used in the sense of 'fire' in VII. 71. The word अघ which also means 'sin; difficulty; danger' seems to be a modification of अंहस्. A similar case is of रंहस् 'speed' and रथ 'a chariot.' अंहस् is connected with L. Ango = 'to vex, torment' and Gr. Ankhos = 'pain, distress.'

4 त्वदारे—आरे means really दूरे 'away.' Here 'any body away from you *i. e.* different from you' त्वदन्यः.

5 ईशे for ईष्टे.—It is well-known that this root governs a noun in the genitive case. Its object here is निमिषः which is the genitive of the verbal noun निमिष् which is used here निमेष. Of the sovereignty of Varuṇa we have said enough before. The poet here emphasises the same and says that none else has any power—not even of a twinkling to say nothing of anything more.

ऋक् 7.

1 एनः कृण्वन्तं = 'One that commits sin.' This is connected with इष्टौ by Sâyaṇa, who would translate 'committing sin in the matter of the sacrifice in your honour.' वेदार्थयत्न translates ते इष्टौ as 'at thy bidding' taking it as a modifying clause to श्रीणंति.

2 मा—This negative particle is here used without any verb. We have to supply some suitable verb as हिंसीः which is taken by Sâyaṇa. The poet says 'Harm us not, Varuṇa, with the weapons which strike him who commits sin &c.'

3 असुर—This word which is akin to आहुर of the Zend means 'mighty.' This is an epithet applied to all gods as well as demons. आसुरी माया is used with reference to the frauds of the black races in the Veda. In classical Sanskrit we have असुर invariably meaning demons and this proceeds from our restricting the word असुर to the enemies of gods. Aryan gods are called देवs by the Persians and the name असुर is given by them to their own gods. The Hindoos gradually come to repudiate the name असुर with reference to their own gods. Now giving the name असुर to demons they formulated by a false analogy the word सुर to denote their own gods. It is thus to be noted that the word सुर is of Postvedic origin. The word असुर is derived from the root अस् as we have the word भासुर from the root भास् 'to shine.' The अ then is not the negative particle and असुर does not mean नसुर. But such is the run of common usage that this clear fact is thoroughly ignored. वे॰ यत्न appropriately notes the analogy of some other words that have received similarly rough handling in the history of the Sanskrit language. विधवा comes from विध् as does the word विधुर; but the former is tortured in a way which is really noteworthy. विधवा is solved as विगतः धवः यस्याःसा, thus creating one more word धव for husband. It has helped to increase the number already large of the names of the Hindu Gods as माधव, उमाधव.

4 ज्योतिषः प्रवसथानि = 'Places outside the sphere of light.' We have the word आवसथ for house in classical Sanskrit, निवसन्नावसथे पुराद्बहिः (Raghu VIII.) and आवास means 'residence' and प्रवास means 'travelling' or 'remaining away from home.' With the help of these words in classical Sankrit it is not difficult to understand the meaning of the expression here.

ऋक् 8.

1 नूनं—अपरं = 'Today and after today.' Cf. तावामद्य तावपरं हुवेम of Rik 1 of our No. 6.

2 सुविजात = 'Appearing everywhere.'

3 त्वे हि कं &c. = 'For, oh you hard to check your ordinances are quite unshaken as if fixed on a moutain.' As regards the inviolable character of Varuṇa's order and his undisputed sovereignty, we need not say any more.

ऋक् 9.

1 ऋणा—For ऋणानि.

2 परा सावीः = 'Discharge (the debts contracted by me).' The augment अ is not added. We have many such instances in Veda. For the past tensal forms in Zend there is no augment. It is likely that the augmentless forms are the older ones. The absence of it after the negative particle मा is a remnant of the older system.

3 मा अन्यकृतेन भोजम्—It is a form from भुज् as we have दर्शम् from दृश्. 'May I not make merry by other's acquisitions or doings.' This shows how self-dependent the ऋषि sought to be.

4 अव्युष्टाइत् &c. = 'These great dawns are to me not shining.' They are dark to me—evidently because the gladness of nature makes not the debtor's heart happy. आ नो जीवान् शाधि = हे वरुण तासु नो जीवान् आशाधि, 'order oh Varuṇa, that we may be alive at those dawns.' The poet means to say that he is not alive so long as he groans under debt. There is no life unless he is free from it.

5 The वे० यत्र connects the third quarter with the fourth and translates 'on the numerous Ushases that have not yet shone' *i. e.* in days to come. We have followed Sâyaṇa as the clause अव्युष्टा इत् explains the state of the mind of the debtors.

ऋक् 10.

1 युज्यः = 'Relative.' 'One joined, connected by blood-relationship' to distinguish it from सखा. Otherwise we have युज्य used often in the sense of 'friends' or 'friendship.'

2 वृक—Sâyaṇâ's explanation of this word is noticeable. He calls the wolf अरण्यश्वा—forest or wild dog. The wolf is an animal of the dog kind. We may also make a distinction between स्तेन and वृक. The former is a 'thief' and the latter a 'robber.' स्तेन may be connected with English *Steal* A. S. *stellan* and वृक which comes from व्रश्च् 'to cut' suggests ideas of fighting and bloodshed.

ऋक् 11.

1 भूरिदावन् = 'Giving much.' वन् is a termination added to the root दा 'to give.'

2 सुयमात् रायः = 'Well restraining riches.' 'Keeping within bounds.

3 मा अवस्था = 'May we not stay away from,' 'may we not be without.'

4 बृहत्—May be taken as an adverb meaning 'highly.' बृहद्वदेम = 'we may speak highly'. Sâyaṇa takes it to be a noun, meaning 'great praise.' बृहद्वदेम विदथे सुवीराः is the refrain of nearly half the hymns of this Mandala (II).

5 Thus we see in this concluding verse the poet summing up what he wants from Varuṇa. He does not want to make a show of his poverty to his rich and bountiful friends and relatives with a view to get them to relieve his needs. He wants to have wealth for himself and wishes to be blessed with heroic sons to help him in singing the praises of his God. This, as we have often seen, is the ambition of the Ṛishis. They are not dwellers in forests, with their back scornfully turned on this work-day world. Nor do we find them seeking unification with God and absolute cessation from worldly cares.

सूक्त II. 38.

ऋक् 1.

1 सवाय—सू from which the name सविता is derived means 'to give birth to' or 'to impel.' There is, सु cl. 5 'to extract juice' from which the word सोम is derived. सवाय may here mean either 'for impelling people to work' or 'for making them take up their सव or सवन in which सोम is extracted.'

2 सविता is in various places taken to mean an 'impeller' प्रेरक. As the god of the Sun सविता moves people to active work, students of वेद are aware of two deities representing the Sun—सूर्य, and सविता. Sometimes they are separated while at others they are identified. Besides these two we have पूषन् and मित्र having some of the functions of सवितृ and सूर्य assigned to them.

3 तदपाः=तत् (प्रसवं) अपः (कर्म) यस्य सः। 'Having that function.' स्वस्तौ अभजत् = 'Made a partner in well-being or happiness, welfare.'

ऋक् 2.

1 पृथुपाणिः बाहवः प्रसिसर्ति = 'Of long arms he stretches forth his hands.' meaning that he throws his rays afar off. पाणि and बाहु both meaning 'hand' are used here. बाहु has its cognate in Zend Bâzu the plural of which is Bâzava. पाणि is said by some to be akin to L. *Manus* but others suggest that *Manus* is connected with मा 'to measure.'

2 निमृग्राः = 'Excessively cleansing or purifying.' Waters which are greatly holy and thus purifying are in his order, or under his control and the wind too in the sky sports under his rule.

ऋक् 3.

1 आशुभिर्यान् विमुचाति = 'The departing सविता is separated from his fast going rays.' यान् nominative of यात् present praticiple of या to go.

2 अरीरमत् अतमानं &c. = 'Stops the traveller from his journey' (lit. 'going further.')

3 अह्यर्षूणां चित् न्ययानविष्यां—The difficulty here is about न्ययान्. The form अयान् occurs four times, but except here it is with the prefix उत्. The question is how we should consider अयान् to be a form of यम् 'to restrain.' Sâyaṇa had his ears full of नियमन् and he almost blindly gives a meaning to न्ययान् and no doubt it suits very well. But this is not good. Vedic license even would not allow that. The root या does not occur with नि but we have the word नियानं occurring thrice. In I. 164,47 Sâyaṇa gives it the meaning of 'path' which meaning is expressed by यान merely in देवयान and पितृयान. In X. 19,4 नियान is explained as cowpen and in X. 142,5 the portion of the gloss on this word is wanting in the Editio princeps. The meaning of 'path' would be applicable. Altogether निया may have the meaning of निर्या and then we may translate our passage giving the verb a causal sense 'he banished the ardour of attack of the invader.' The solution is still unsatisfactory.

4 अगात् = 'Approaches.' All the verbs in the verse are principal ones. अरीरमत् alone has accent, because it stands at the beginning of a quarter.

ऋक् 4.

1 वयन्ती = 'Weaving.' Sâyaṇa has supplied रात्रिः as nominative to समव्यत् and नारी as a noun to be qualified by वयन्ती. He takes the meaning to be 'like a woman weaving a cloth the night has again enveloped all light.' All this Sâyaṇa has done because of the misguidance of Yâska who quotes this clause as an example of simile in his निरुक्त IV. 2–3. The clause forms a part of a description of night-fall. It is a mere continuation of the last ऋक्. We have been told there that the traveller has stopped his journey, that the hero's enthusiasm has been abruptly curbed and the poet goes on to tell us that the female weaver, the night, has again taken up her weaving. We need not, in explaining the clause, say like Sâyaṇa नारीव रात्रिः as the clause is an example of निगरणातिशयोक्ति or रूपकातिशयोक्ति. By विततं वयन्ती

नारी which is a well-known idea with the Vedic Ṛishis, we have the knowledge of night directly just as we have from कमलद्वंद्वात् निःसरन्ति-नाराचाः, we have the idea of the glances from the two eyes of a damsel.

Another and a more natural meaning that may be suggested is 'The female weaver has rolled up again the cloth woven by her.' Because the sun is down, she could not proceed with her work. The work is going on for days together. She does it by daytime and rolls it up in the evening to be taken up again the next day. The verb समव्यत् which is explained by Sâyaṇa as संवेष्टयति need not cause much difficulty. The cloth that is woven is rolled upon a big long roller as it is gradually made up.

2 मध्याकर्तोर्व्यधात्='The man (the clever man) has kept aside his work in the midst of its being done' meaning 'he is obliged to leave it half done because of the closing shades of the evening.'

3 संहाय उदस्थात्='Has awakened and got up.' This may refer to धीरः, but it is grammatically a little queer that the next verb in the same quarter should refer to the Sun. So we should better take सविता as nominative to the verb in the last quarter of this verse only.

4 ऋतून्व्यदर्धः='Apportioned the sacrificial times.' The wise man settled his hours of devotion and sacrifice. Thus he formed his programme for the day to come. The sun then came up.

5 अरमतिः—This word occurs very often in the Ṛigveda and Sâyaṇa has given various explanations of it. It is applied as an epithet to various gods. The meaning that is given here *viz.* that of 'never resting' suits all contexts, but particularly here as of the Sun it has been always said that he knows no rest. Cf. भानुःसकृद्युक्त-तुरंगएव.

ऋक् 5.

1 विश्वस्यायुर्वितिष्ठते='Presides over all food.' There seems to be no objection to our understanding the clause to mean 'presides over all life' as the Sun does it by making it possible. The meaning 'food' is of course by शुद्धा लक्षणा as आयुर्घृतं in आयुःपीयते. The primary sense would not do and hence a secondary one arises. The connection between the primary and the secondary or the figurative (लाक्षणिक) senses is either similarity or something else. The present is a case of the latter; the संबंध being कार्यकारण.

2 शोकः='Light' from शुच् 'to shine.' We have शोशुचानः, शुचिः, शोचिः, शुक्रं &c. from the same root which is of cl. 4 while शुच् 'to lament' is of cl. 1. In Veda the root is always treated as one of cl. 6.

3 केतं—This word is variously explained in the Veda, by संकल्प, गृह, प्रज्ञा, मन्त्र. It is probably derived from चित् 'to know' the palatal being changed to gutteral and प्रज्ञा seems to be the natural meaning of the word; and this should be accepted here.

4 अस्य केतं अनु='Befitting his (Agni's) intelligence.' We know Agni is very often praised as विप्र, कवि, मेधिर &c. all meaning 'intelligent.' सवितृ is here said to send the chief share to the mother (उषस्), as paraphrased by Sâyaṇa, who reserves it for Agni.

ऋक् 6.

1 कामः अमा अभूत्='The desire of all that go about is homewards.' We have this word अमा corresponding to the word '*home*' and we have also the word दम which is cognate to *L. domus*; thus we find that we have in Sanskrit words for house from which both the Saxons and the Latins got their word for it.

2 विकृतं अपः='Half-done work.' L. Opus has been noticed before.

3 दैव्यस्य सवितुः व्रतं अनु='According to the law of the divine सविता.'

4 शश्वात्—This form occurs only here. शश्वन्तः is used in the sense of 'many.' शश्वंन्तं is also used as accusative in the same sense. So शश्वात् may be taken in the same sense *viz*:—'many.'

5 हित्वी—For the active indeclinable past participle Veda has three suffixes त्वा, त्वाय, and त्वी. Whitney notices in 993 that त्वी occurs 35 times against 21 of त्वा. त्वाय occurs only 9 times in the Ṛigveda and eight times in the 10th book alone. The prepositions being considered as separate words, there was no occasion for the य of the classical language as in संबुध्य.

ऋक् 7.

1 त्वया हितं &c.—The poet means to say that the सवितृ keeps water in the sky and in the course of time it is available to animals roaming through deserts. When rain falls, even the animals wandering through the waste deserts get water.

2 वनानि विभ्यः='Trees are there for birds.' This means that the birds have trees for their shelter. But it is interesting to see that they are connected with सवितृ the God of the Sun, because without warmth no trees can grow. Thus we see that both birds and

beasts derive benefit from the Sun—the former by getting water when they are in parched lands and the latter getting trees for their shelter when they are scorched by heat. In this way we see the Sun oppressing the beings with his heat and at the same time providing remedies against his own doings. All this is according to his settled order which is inviolable.

3 नकिः—A compound of a pronoun and a negative. It takes a singular as well as a plural verb नकिदित्सन्तमामिनत् (VII. 32, 5). See note 4 Ṛik 6 of I. 48.

ऋक् 8.

1 सायण's construction of this verse is not smooth. He takes many words understood. Again जर्भुराणः in the first half is taken with मार्तंड in the second half which seems forced. The two halves may be taken separately. The first referring to वरुण and the second to सविता. The word मार्तंड is never used in the Veda in the sense of a bird. Sâyaṇâ's explanation of मार्तंड is in accordance with X. 72 where in the last verse मार्तंड the eighth आदित्य is said to be the Sun—the measurer of the deaths and births of animals and cannot therefore be interpreted as a bird.

2 याद्राध्यं—Occurs only here. According to Sâyaṇa, it means 'obtainable by the moving.' Monier Williams in his dictionary points out that modern scholars like to interpret it 'as far as is practicable. "As well or as quickly as possible."

3 अप्यम्—Sâyaṇâ's explanation of this word as आप्तुं योग्यं is certainly inaccurate. It would have been आप्यं in that case. अप्यं means 'belonging to sky.'

4 निमिषि='In a twinkling.' It may mean 'at sunset.'

5 स्थशः='From their dwellings.'

6 जन्मानि='Animals, beings, people.' Translate the verse:—'Varuṇa occupies in a twinkling his pleasant skyey abode which is within the reach of the moving. But the pervading and observing Sun (मार्तंड) comes to his own place and he (सविता) sends out people from their dwellings (on business).' Varuṇa at night brings all people to rest, while the Sun, by day, sends them to work.

7 व्याकः='Sends away;' 'separates.' कृ with वि and आ from which the word व्याकरण is drived.

ऋक् 9.

1 We have to note here the inviolable nature of the order of सवितृ. No God can change it. This means of course that the phenomena connected with the Sun are unalterably regular.

2 नमोभिः इद्रं स्वस्ति हुवे—स्वस्ति means 'favour' or it may be an adverb meaning 'happily.' नमः although it is given as a synonym of food may better be taken to mean 'a salutation.' The clause simply means 'I ask this favour with salutations' or 'with humble bowings I gladly offer this prayer.'

3 For अर्यमा see X. 72 our No. 25 and for रुद्र see VIII. 29 our No. 24.

ऋक् 10.

1 Sâyaṇa has explained भगं, धियं and पुरंधिं by giving their यौगिक or etymological sense. He evidently does not like to see other deities invoked in a hymn addressed to सवितृ. But it is not uncommon to find other deities invoked in a hymn addressed to a particular God. भगं, धियं and पुरंधिं may thus be made objects of वाजयंतः 'glorifying.' We glorify भग &c. Sâyaṇa takes वाजयंतः in the sense of the accusative and makes it an adjective to नः. The translation according to him would be 'may the lord of the divine deities deserving to be praised by men protect us glorifying him who is worthy of adoration and contemplation and who is intelligent.'

2 वामस्य आये रयीणां संगथेच='In the attainment of wealth and in the acquisition of riches.' The repetition is evidently intended to intensify the meaning.

ऋक् 11.

1 शं भवाति आपये='Which would be happiness-giving to (every) relative.' The expression उरुशंसाय जरित्रे of this verse, very probably refers to the composer of the great hymn and स्तोतृभ्यः to his copraisers (not composers) and आपये to all his relatives. We have often seen that it is not for himself alone that a poet sings hymns but also in the interest of all his family and often in company with them all. Thus to borrow a Christian idea the poet was the chaplain of his own family. This system of praise of and prayer to Gods in company shows that the people did not care to go to any public temples. To any such there seems to be no allusion in the Veda.

सूक्त III. 9.

ऋक् 1.

1 अपां नपातं = 'Son of the waters,' alluding to the submarine fire.

2 सुप्रतूर्तिम्—Following Sâyaṇa as usual Dr. Wilson translates this word by 'accessible.' The more natural interpretation and the one which Sâyaṇa himself has put upon the word elsewhere is 'of great exploitation.' प्रतूर्ति is generally explained as 'excessive havoc-making' (प्रकृष्टहिंसनं). This word occurs three times and in all these our commentator paraphrases it similarly.

ऋक् 2.

1 वना for वनानि = 'Trees, woods.'

2 कायमान—This is an obscure word explained by यास्क as कामयमान 'wishing or longing for.'

3 The meaning of the second half is not quite clear. The word निवर्तन has two meanings.—'Disappearance' and 'return or reappearance.' If we understand that after once going to the watery regions of the sky, अग्नि returns in the form of lightning; then that manifestation would be difficult to bear. सायण seems to take निवर्तनं as 'disappearance' or lit. 'remaining away.' He seems to explain the verse thus. "When longing for the woods you go to your mothers, the waters, that sojourn of yours oh Agni, cannot be tolerated by us, so that though you are away you are here (with us too)." Thus showing that the fire burns the wood, remains in the waters and is also with the ऋषिs. Sâyaṇa tells us that the ऋषिs have him in their sticks which if rubbed, for a moment, would produce him (fire).

ऋक् 3.

1 तृष्टं—सायण explains elsewhere as "bitter" and this meaning suits here well, as the poet gives Agni credit for being of a good mind namely "ready to accept any offering good, bad, indifferent. It may mean also तृष्णा.

2 प्र प्रान्ये &c.—This verse shows that the more elaborate sacrifices engaging the services of many priests had come into use. The double occurrence of प्र shows that one is expletive. These prepositions (प्र, सम्, उप, उद्) are never used singly as expletives.

ऋक् 4.

1 स्त्रिधः सश्रतः = 'Enemies or hostile armies' as सायण takes it. सश्रतः = 'going together.'

2 अति—This governs the accusative त्रिधः. It is also part of the perfect participle ईयिवांसम्. Agni passes all these over and conceals himself in the skyey regions where he is found out by Gods.

ऋक् 5.

1 इत्था = 'In this manner' as indicated in the previous Mantra.

2 The act of finding out अग्नि is here said to be performed by मातरिश्वन् who took him to the Gods or to the worshippers. The word देव is applied to both in Veda.

3 सस्वांसमिव त्मना—It is not clear why Sâyaṇa supplies पुत्र after सस्वांसम्. It really refers to anybody that has drawn himself away, even like a culprit to evade detection. In any organised society the pursuit of a fugitive is quite conceivable. Agni is like a fugitive and मातरिश्वन् found him out in a far off country as a policeman gets hold of a fugitive. Some such idea is not impossible. On the whole सस्वांसम् means 'one who has stolen away.'

ऋक् 6.

1 मानुष—सायण takes this to mean 'beneficial to men.' This is applied to Indra in I. 84, 20. We have नर as an epithet of Gods. If नर is allowed to be so, it is not clear why मानुष should not be accepted in the same way.

ऋक् 7.

1 About the birth and existence of अग्नि there have been given various versions in the different portions of ऋग्वेद. (1) He is said to have been generated by दिवस्. (2) By Indra, between two stones. (3) By the dawns. (4) By Indra and Vishnu together &c. Of this kind is also the tradition of his being brought unto the earth for the good of Gods and men by मातरिश्वन्, who evidently is not a God but like Prometheus of western mythology belongs to an intermediate class between Gods and men. To this it might be opposed that अग्नि is sometimes styled मातरिश्वन्. Still मातरिश्वन् has got no independent hymn to itself; and its being used for अग्नि must be only figurative. मातरिश्वन् is explained both by यास्क and सायण to be वायु on the strength of its being derived from श्वस्. The three existences of अग्नि are the Sun in the heavens, the lightning in the sky, and ordinary fire on the earth. It is natural for men to suppose that the first two which are beyond their control and are more miraculous, must have something to do with the generation of the third. Again they could generate fire by friction by rubbing two stones or pieces of

wood together and this very process on a large scale they witnessed in the phenomena of lightning. Thus it is natural for men to establish some connection between the lightning fire and ordinary fire. Some such reasoning has made the Vedic poets to put forth among others a theory of creation of earthly fire from मातरिश्वन् the lightning fire. अग्नि in the lightning is called मातरिश्वन् in III. 29, 11.

तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥

'The powerful fœtus (Agni resting in the pieces of wood) is called तनूनपात्. He is नराशंस when he is born. He is मातरिश्वा when he is produced in the mother (अंतरिक्ष 'sky'). It is in the movement of these that the generation of वात or वायु takes place.

2 तद्भद्रं तव दंसना—Though generally in the instrumental सायण here takes दंसना in the nominative. The usual way will quite do well. 'That good luck covers even an ignorant man is on account of your exploit.' सायण seems to take दंसना in the nominative, because he does not like to take भद्रं as a noun.

3 अपिशर्वरे = 'In the evening' as सायण has in his gloss here. But in the only other place where the word occurs, सायण takes it to mean "at night" VIII. 1, 29.

4 पशवः—सायण by paraphrasing the word as 'two-footed and four-footed' seems to mean, 'all animals, men as well as cattle.'

ऋक् 8.

1 शीरं = 'Lying hidden.' (अभ्यंतरलीनं) cf. शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकां. (Raghu Vans'a III.)

2 पावकशोचिषं = 'Of purifying lustre.'

ऋक् 9.

1 As सायण has summed up, the gods make up the number of 3339. It is not to be understood that the Gods are so many different ones. The number includes various manifestations of thirty-three Gods as we are told by Sâyaṇa. Still a reference to later works does not make the matter quite clear.

One may very well doubt whether really there is any reference to Gods at all. देव is a word very often used for worshippers as well as Gods. Here we may suppose that worshippers are meant. The number is only indicative of the fact that Agni had many worshippers before. 'Three' might be the favourite number of our poet.

सूक्त III. 32.

ऋक् 1.

1 प्रप्रुथ्य शिप्रे='Filling their chins with morsels.' This is how Sâyaṇa does it evidently taking 'chins' for mouths. 'Fill their jaws with fodder.' Wilson.

2 ऋजीषिन्='Partaker of the spiritless सोम.' It is not necessary to understand the word as 'going straight' as some European Scholars prefer to interpret it having regard mainly to its derivation from the root ऋज् 'to go straight.'

3 हरी='Horses.' Even in classical literature we have this word used for Indra's horses, हरित्s being the Sun's. अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः. (S'âkuntala I.)

4 मादयस्व—Although it often occurs as a request to Indra himself as 'enjoy yourself' 'be exhilarated' it is better to follow सायण here and to translate with Dr. Wilson "exhilarate them at this ceremony."

ऋक् 2.

1 मन्थिनम्='Mixed with butter-milk.' वे. य has 'mixed with barley meal.' Probably 'churned after being mixed.' It seems butter-milk is added to give acidity.

2 शुक्र—May be taken to mean 'brilliant.' Sâyaṇa proposes two meanings. (1) Fresh. (2) Being in the vessel of acid butter-milk.

3 ररिम—like ददिम—Perfect in the sense of Present from रा—'to give.' From the same root we have the word अराति='non-giver, non-worshipper,' hence 'an enemy.'

4 मारुतेन गणेन—मरुत्s are said to form a collection of gods and wait upon the Majestic Indra. They are the storm-gods of ऋग्वेद. Many hymns have been composed in their honour. They are said to be 'रुद्र's boys.' They are also called 'sons of heaven.' Indra is called मरुत्वान्, मरुत्सखः. Indra is often called to drink सोम with मरुत्s and रुद्र. There are some very beautiful hymns on मरुत्s in the वेद. All these hymns have been translated and ably annotated by Max-Muller in his Vedic hymns vol. XXXII. Sacred Books of the East.

5 सजोषाः='Along with.' We have सजूः in the same sense.

6 आवृषस्व=Lit. "Shower;" "pour like a shower, drink off." This shows that the सोम juice is not to be taken in small quantities, but

it is to be poured or drunk heartily. Indra is said to be a very greedy drinker of सोम.

ऋक् 3.

1 अर्चन्न इन्द्र &c.=‘Those मरुत्s, oh Indra, enhance your influence by praising you.’

ऋक् 4.

1 मधुमत् विविप्रे—मधुमत् is an adverb meaning ‘sweetly, in a suave manner.’ ‘Gently’ as Wilson translates it. विविप्रे=‘Incited’—‘encouraged.’

2 इन्द्रस्य शर्धो &c.=‘Who were the strength of Indra.’ We have seen that the मरुत्s help Indra in his battle.

3 अमर्मणो मन्यमानस्य—This is an expression like the modern पंडितंमन्य—‘who considers himself to be learned.’ वृत्र also considered himself invulnerable. Indra when stimulated by the sweet words of the मरुत्s exactly hit upon the (मर्म) the vital assailable part of वृत्र. If it had been विवेध instead of विवेद it would have been correct to translate ‘pierced the vital part’ as Wilson does it.

ऋक् 5.

1 मनुष्वत्=‘Like that of मनु.’ We have ऋषिs alluding to their predecessors favoured by the gods whom they praised. Regularly this ought to be मनुवत् which form occurs only once in II. 10, 6. मनुष्वत् is sometimes explained by सायण as ‘human,’ ‘so far as is possible for man.’ We have, like the present poet, प्रस्कण्व invoking Agni to favour him as he favoured other ऋषिs. प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत्। अंगिरस्वन् महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम्. I. 45, 3.

2 यज्ञैः—Must here be taken as ‘adorable’ as the commentator suggests, adjective to मरुत्s. (सरण्युभिः). Dr. Wilson, however, takes these as separate adjectives used as nouns and translates “with the adorable मरुत्s and with the traversers (of the air).”

सरण्युभिः=मरुद्भिः=‘Those that move in the sky’ as storm-gods; their abode is naturally the sky.

3 अपो अर्णां सिसर्षि=‘Move down the waters (of the sky) to the waters of the earth.’

ऋक् 6.

1 आजौ अत्यानिव &c.=‘Like swift horses you let loose the waters to move.’

2 अदेव='Demon, not divine.' The word असुर is never used in Veda in this sense.

The construction of this runs into the next verse.

3 अर्यो इव—इवेन नित्यसमासः. We find that इव always follows the standard of comparison (उपमान) in the वेद; and so we may understand that with this particle we have always समासगा उपमा in the वेद; whereas in later Sanskrit this rule of नित्यसमास with इव is not followed as जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्. From all this it will be plain why इव does not occur as a separate पद in the whole of the ऋग्वेद.

ऋक् 7.

1 ऋष्वं बृहन्तम्='Great'. We generally find these two together, and distinction is drawn in the kind of greatness such as *size, quality influence.*

2 न ममुः न ममाते='They did not measure and do not measure.' The sense is of course *cannot* measure. Note that मा is here used in Perfect in both the पदs.

ऋक् 8.

1 कर्म—Is to be understood in plural.

2 This is a Ṛik putting forth the great powers and sovereignty of Indra. He supports the earth and creates the Sun and the Dawn *viz.* makes them shine. The same words are repeated in a variety of ways. What is said here, in general terms, is mentioned in detail. For example, in some hymns and Ṛiks we have the deeds, the several deeds of Indra set forth which are here only alluded to कर्म सुकृता पुरूणि. Again विश्वेदेवा न मिनंति व्रतानि is expanded as in the preceding and following Ṛiks. On the whole in these verses we have the undisputed supremacy of Indra urged with an iteration which is common in the ancient works of almost all languages.

ऋक् 9.

1 अद्रोघ—अद्रोह—Sâyaṇa notices that this vocative has an accent on the first syllable because it stands at the beginning of a पाद by the Sutra आमंत्रितस्य च occurring in the sixth अष्टक of पाणिनि. Note also the simplification of the aspirate in later Sanskrit (घ् to ह्).

2 सद्यो जातः—Indra's fondness for सोम is not only great but it is said to be inborn; so much so that we have it said about him, very often, as here, that he drinks सोम even the moment that he is born.

3 तवसः—This is used in the sense of तवस्वतः—'powerful'—'mighty.' The dropping of वत् is Vedic.

4 न वरन्त—Is used in the causal sense; 'cannot ward off, resist.'

5 The Vedic ऋषिs do not call their gods अनादि. They speak of them as born and assign even parentage and geneology to them.

ऋक् 10.

1 परमे व्योमन् = 'In the highest heaven.'

2 कारुधायाः—Sâyaṇa here paraphrases कर्मणां विधाता. Lit. 'doer of good deeds.' 'Artificer of creation' as Wilson translates it. But this word occurs in four other places in all of which Sâyaṇa interprets it as स्तोतॄणां धारयिता—'Supporter of the praisers;' and this meaning suits here very well. कारु means 'a praiser.' In this sense it is used आ ते कारो शृणवामा वचांसि in the following hymn and in many places in Veda. धायस् is used in the sense of 'supporter.' VII. 95, 1. So the compound कारुधायस् can safely have the meaning which सायण attaches to it in all places except the present.

3 पूर्व्यः—The termination य is added here as in नव्य without any special sense.

ऋक् 11.

1 तुविजात—We have this word before in II. 28, 8 where it is applied to वरुण and means 'appearing everywhere.' Sâyaṇa here takes this to be a बहुव्रीहि compound and translates 'from whom many are born.' Ordinarily speaking one does not expect an adjective to end a बहुव्रीहि compound because it cannot be the principal member which in a बहुव्रीहि compound the last word ought to be.

2 अर्णः परिशयानं ओजायमानं = 'Lying around the water and manifesting his power.' Dr. Wilson takes परिशयानं as an adjective to अर्णः and translates 'Enveloping the slumbering waters.'

3 स्फिग्या—स्फिच् is the Sanskrit word for 'hip.' स्फिगी must be assumed to be its Vedic form to explain स्फिग्यं and स्फिग्या the only two occurrences of the word in the वेद.

4 अवस्थाः = 'Covered,' from वस् 'to cover.' It is a root of class 2nd. So vast, the poet means to say, was the form of Indra that his buttock covered the whole earth and that the heavens could not comprehend his greatness.

ऋक् 12.

1 सुतसोम is a बहुव्रीहि compound adjective to मियेधः

2 यज्ञेन यज्ञं &c. = 'Deserving of sacrifice, you protect the sacrificer by force of his sacrifice.' Note that the word यज्ञ is used in the verse in the sense of 'sacrifice' as well as 'sacrificer.' This verse also deserves notice as it shows the importance of sacrifices and their efficacy, as also the mutual obligation of the gods and the worshippers. The worshippers by their sacrifice are to increase the strength of the gods, and the gods are to protect the worshippers. Something like this mutual obligation has been expressed in the following verse of श्रीमद्भगवद्गीता. देवान्भावयतानेन, ते देवा भावयन्तुवः । परस्परं भावयन्तः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ १ ॥ अनेन here refers to यज्ञ.

ऋक् 13.

1 अवसा—अवस् generally occurs as a noun in the sense of 'protection, oblation'; But here Sâyaṇa takes it as an adjective to यज्ञेन of course translating स्वरक्षकेण—'protective.' 'Conservatory sacrifice.' Dr. Wilson. It may be taken to mean 'oblation given in a sacrifice.'

2 ववृधे.—Pass. Perfect of वृध् 'to glorify, to honour.' This verse gives an indication of the fact that the hymns of the ऋग्वेद were not composed all at the same time. There are various means of determining whether a particular hymn is earlier or later. It is impossible to determine the definite chronological order of the hymns, but certain ideas can be at once set down to be very old. We have some events narrated in certain hymns as actually occurring at the time of the composition while the same events are described as matters of history in other hymns. We have sacrificial ideas more prominently mentioned in some than in others. Again we have direct evidence in the words of the hymns, as in the present, of the existence of the preceding poets and their songs. Agni is said to be deserving of praise at the hands of the old as well as the new ऋषिs. Here we have allusion to songs ancient, medæval, and modern; thus pointing to three periods of the composition of hymns at the time when the present hymn was composed.

ऋक् 14.

1 विवेष and जजान—Are Perfects which may be taken either in the past or present sense. 'So soon as the thought occurs to me (of praising you) I produce (a hymn).

2 स्तवै पुरा = 'Let me praise Indra before the day of the battle.' पार्यादन्हः is explained here by Sâyaṇa as 'the distant day of difficulty.' But in his gloss on VII. 83, 5 he explains पार्ये दिवि by तरणीये दिवसे, युद्धदिने and this meaning it would be better to take here.

3 अंहसो यत्र &c.—यत्र is connective adverb meaning 'when' or 'on which.' The clause means 'so that he may rescue us from danger on that day.'

4 नावेव यान्तम् &c.—It seems that the poet holds that people on both sides in a fight invoke the God. There is, as it were, a competition. The side of the poet as also the one hostile to him, both vie with each other in praising Indra. It is therefore necessary that he should begin his praises before that final day. नावेव यान्तं—The fairy-man is, as every one knows, anxiously urged to come soon, by people standing on both the banks of the rivers. This shows that the practice of fording rivers in boats was common in the Vedic days in cases where there were no bridges.

5 It was the belief of the worshippers of Indra that through faith in him they would get booty in battle VII. 32, 14. श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति.—'Through faith in thee, oh mighty one, the strong acquires spoils on the day of battle.'

ऋक् 15.

1 स्वाहा &c.—Sâyaṇa takes this as a separate clause meaning "has been offered." Wilson takes it, "Welcome Indra." वे. य. takes स्वाहा with आघूर्णः meaning 'with the utterance of the word स्वाहा.' But the proper word in the case of Indra is not स्वाहा but वषट्.

2 प्रदक्षिणित्—This appears to be an adverb meaning 'on the right.' Sâyaṇa elsewhere explains it प्रदक्षिणं एतीति प्रदक्षिणित्. He generally translates it by प्रादक्षिण्येन. The word दक्षिण has got several meanings. (1) The right hand. (2) The South. (3) Respectful or polite. As it is not clear what propriety there is in सोम's flowing on the right side of Indra, one is inclined to take प्रदक्षिणित् to mean 'respectfully.' This suits well with the adjective 'dear' applied to सोम so Wilson translates 'may the grateful सोम juice flow in reverence round Indra. We think in II. 43, 1 प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवः the meaning 'respectfully' suits better. Nobody requires to be told of L. *Dexter* being akin to दक्षिण.

ऋक् 16.

1 गव्यमूर्वम्—Sâyaṇa takes this to mean the 'Sub-marine fire.' There seems to be no objection to take it as 'the herd of cows' in reference to the usual exploit of Indra *viz.* the liberation of the cows by breaking the fortresses of the demons by whom they were taken

away. ऊर्वम्—Dr. Wilson whose translation is intended to give Sâyanâ's meaning renders the clause 'Thou hast repressed the strong flame abiding in abyss.'

2 दृढं चित्—no doubt refers to some exploit of Indra. वे. ग्र. thinks that the allusion here is to the famous exploit of the liberation of the cows, of which we have seen so much elsewhere. 'Thou didst break open the impregnable stall of the cows.' The whole ऋक् means that when Indra takes it into his head to do anything, it does not lie in anybody's power to resist him.

3 सखिभ्यः—Sâyaṇa seems to have the Vedic विभक्तिव्यत्यय here and interpret सखिभ्यः by सखिभिः. There seems to be, however, no objection to take it to mean 'in the interest of friends, devotees.'

4 परिषन्तः = 'Around, that *are* around.' Though separately written in the पदपाठ the इ in परि influences the following word and changes its initial स् to ष्. We have similarly परिष्ठुता मघोनि.

ऋक् 17.

1 शुनं = 'Happiness-giving.' This is Sâyaṇa's rendering, but as we have no other form of this word in the Veda it is better to take it as an adverb meaning 'for happiness, protection.' सुखं यथा भवति तथा as Sâyaṇa himself takes it elsewhere.

2 संजितं धनानां = 'Conqueror of the wealth of killed enemies' संजित् is a verbal noun. On धन see note on I. 116, 15. धन is generally taken by Sâyaṇa to mean 'the wealth acquired in battle.'

सूक्त III. 33.

ऋक् 1.

1 उशती = 'Longing for (the sea).'

2 रिहाणे—from लिह् 'to lick, caress.' This is used as सायण points out in the desiderative sense "wishing to lick."

3 जवेते = 'Run on, flow rapidly.' This is a hymn which gives us some definite information regarding the place of the Âryâs. The two rivers विपाट् and शुतुद्री, generally called विपाशा and शतद्रा, are the modern Bias and Satlaj and their confluence is near Amṛitsar. So Vishwâmitrâ's locality seems to be in the Punjab. At any rate it shows that the Âryâs had advanced so far.

4 The first three verses are in praise of the two rivers.

5 हासमाने—We may translate with Sâyaṇa as 'rivalling each other.' It would perhaps be better to take it to mean 'Rejoicing' as both these are going from the mountains to the Ocean. The ध्वनि or suggestion here is of women going from the paternal roof to the residence of their husbands.

ऋक् 2.

1 ऊर्मिभिः पिन्वमाने—सायण takes this to mean "filling with satisfaction the surrounding land." "Swelling with waves." Wilson.

2 अन्या वामन्यामप्येति = 'One of them goes to the other.' अन्या अन्यां = एका अपरां. This use of अन्य is very common. अन्यो अन्यं उपवदंतमेति (VII.103). The Bias discharges its water into the Satlaj.

ऋक् 3.

1 समानं योनिमनुसंचरंती—The singular is used for dual. The meaning is 'running together towards the same goal.' We have already noted elsewhere that चर् and *Curro* are cognates. We may further observe that our Sanskrit word संचरन्त् is exactly the English *concurrent.* Though in English the usual termination of the Present participle is '*ing*,' still the older termination is *ant*, *ent* or *and*. Thus for '*glittering*' in Spenser's Fairy Queen we have 'glitterand.' The words in English that remain to show this fact are many; *e. g.* excellent, attendant, appellant &c. Another word in this Ṛik showing the affinity of Sanskrit with English is समान which is English '*common*.'

ऋक् 4.

1 न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः = 'The course appointed for our going permits not of delay.' Wilson. न वर्तवे is a common construction in Veda. We have अनुकर्तवे न in the sense of 'impossible to be imitated.'

2 किंयुः = 'Desirous of what.' We have this termination युः in this sense very often, as शुभंयुः, दुवोयुः, देवयुः, अवस्युः.

देवकृतम् = 'dictated by Indra.' See 6th verse below.

ऋक् 5.

1 ऋतावरी = 'Full of waters, charged with water.' ऋत means 'truth' also, and so ऋतावरी may mean 'keeping the true course.' This may be said in allusion to the saying of the rivers in the previous verse that their course is unalterably fixed. Vishvâmitra gives them credit for that, yet asks them to relent.

2 उपरमध्वं = 'Stop for a while.' Note that उप comes after रमध्वं with many words intervening.

3 बृहती मनीषा—Is instrumental. In the first half instrumental is used for ablative, while in the second nominative for instrumental.

ऋक् 6.

1 परिधि = 'One who confines' नदीनां परिधि = 'blocker up of rivers.

2 प्रसवे याम = 'We go by his order; we proceed under his inspiration.' The word प्रसव here is from सू 'to impel, drive' from which सविता and सूत come. The common signification of प्रसव as in आसन्नप्रसवा is 'delivery' and the word then is from सू 'to give birth.'

ऋक् 7.

1 शश्वधा = 'In various ways.' सायण paraphrases it by सर्वदा = 'ever.'

2 प्रवाच्यं = 'Worthy to be praised, to be highly applauded.'

3 परिषदः = 'Sitting around, besiegers.' Vritra and his followers held the waters in confinement, and they may well be said that they were the besiegers whom Indra slew with his thunderbolt.

4 अयनमिच्छमानाः = 'Wishing an outlet.' Wilson takes it to mean 'whence the waters proceed in the direction they desire.' This is not following the words in the text.

ऋक् 8.

1 जरितर् = जॄ and गॄ both mean 'to praise.' The former is generally used in Atmanepada and in the 1st class, while the latter is Parasmaipada and of the 9th class. जरितः thus means 'O praiser.'

2 आ यत्ते घोषानुत्तरा &c.—The meaning of the word घोषान् is 'not smooth.' सायण takes आघोषान् to mean उद्घोषयन् and takes उत्तरा युगानि as referring to उक्थेषु in the next quarter. The translation of the word according to him would be "by no means forget, oh praiser, this speech of yours which you are sounding forth. Oh praiser, be favourable to us in the hymns which will be composed in the future ages."

3 मा नो निकः पुरुषत्रा—Wilson translates: "Treat us not after (the arrogant fashion of) men." निकृ means 'to humiliate, to maltreat, to insult, to offend.' One of these may be taken here. "Do not slight us or speak ill of us among men." निकृति, निकार and न्यक्कार are modern ideas of the same kind.

ऋक् 9.

1 अनसा रथेन—अनस् is used elsewhere as in IV. 30 in the sense of a 'chariot.' Here we have the word रथ also, and distinction must therefore be made, and Wilson takes "with a wagon and a chariot."

2 निनमध्वं = 'Bow down, bend down,' *i. e.* 'be ye low or shallow.'

3 अधो अक्षाः = 'Below the axle of the carriages (that are to be taken through the waters).'

4 The form ययौ deserves notice. The Perfect is here used for Aorist. The use of Perfect in the 1st and 2nd person is very rare in the whole range of Sanskṛit literature. Notwithstanding this fact 2nd Pers. Sing. Perf. has received so much attention from both students and examiners of Sanskṛit Grammar.

ऋक् 10.

1 निनंसै = 'We do bend down.' Here we have the singular whereas in the first quarter, we have plural शृणवाम. This change of number seems to be intended for the similes that are used. The rivers say this of each one of them individually.

2 मर्य is मर्त्य = 'Mortal.'

3 कन्या is a word for 'an unmarried girl.' Having regard to this general meaning Sâyaṇa labours to explain the word मर्य by पितृ or भ्रातृ. Yaska seems to have the meaning of the word as 'maiden' when he gives केयं नेतव्या = 'whom should she be taken to *i. e.* given in marriage; as the derivation of it. It is a question whether we must stick to this meaning in the interpretation of this Ṛik.

4 शश्वचै—Sâyaṇa takes this to be the infinitive of श्वच् but gives it the meaning of श्वज् or स्वज्. श्वच् means 'to move or to go' which Sâyaṇa himself notices in his gloss on (X. 138, 2) where a form of this root श्वञ्चयः occurs.

ऋक् 11.

1 ग्रामः = 'A collection, assemblage.' It appears that after crossing the confluence of the rivers the भरतs who seem to be the followers of Vishvâmitra had to obtain cows. This does not clash, as is suggested by वेदार्थयत्न, with the tradition that Vishvâmitra was loaded with gifts from Sudâs when he sought to cross the rivers.

2 अर्षादह प्रसवः &c.—This, we think, should be taken as an independent sentence. "May your course appointed by nature go on."

अर्षात् is taken both by Sâyaṇa and Vedârthayatna as a verb with ग्राम for its nominative, and अह प्रसव: as a causative clause meaning 'Since their undertaking has been allowed by you.'

3 सुमतिमावृणे = 'I seek your favour.' सुमति is lit. 'good mind,' good opinion.'

4 यद्ङ्गयान्तो &c.—Both Sâyaṇa and Vedârthayatna do not seem to take the first half smoothly enough. We should like to translate this:—"Since the Bharatâs would cross you over, the assemblage which is now stimulated by you and indulged by Indra is desirous of cows. Now may your appointed course be followed. I seek the high favour of you who are adorable."

ऋक् 12.

1 सुमतिं समभक्त = 'Composed a great hymn or obtained a great favour.' भज् is used in the sense of 'arrange' or 'put together.' We have भक्ति used in this sense in R. canto V. भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः.

2 इषयंतीः सुराधाः = 'Bestowers of food by means of the supply of water,' which may be used in various processes for agricultural purposes.

3 वक्षणाः—Is in the निघंटु given among the names of rivers. Sâyaṇa understands this in the sense of 'canals' which meaning is perfectly suitable here. He makes it an accusative of the two verbs पिन्वध्वं and पृणध्वं. One would however naturally take वक्षणाः in the sense of 'rivers' in general and make this word as well as सुराधाः and इषयन्तीः adjectives of यूयं understood.

ऋक् 13.

1 उद्व ऊर्मिः &c. = 'Let your current flow, leaving the yoke-pins above.' It is to be noted that हन् which is not used separately in the sense of 'to go' in classical Sanskrit is thus used here. We have this sense of the word in पद्धति as noticed in Kâvyaprakâsha VII Ulhas. It is instructive to think which of the two meanings 'to strike' and 'to go' is original. The latter is likely later as going is nothing but striking the ground at each pace. This is however a mere guess.

2 आपो योक्त्राणि मुंचत = 'O water, leave the ropes, (untouched).'

3 अघ्न्यौ—अघ्नी literally 'not to be killed;' hence 'not to be disrespected.' It is an epithet generally applied to a cow and this shows the respect for the life of a cow from the most olden times.

4 च्येनसा—also naturally goes with the rivers but सायण takes it with the praiser and understands it in the locative.

माशूनं आरताम्=‘Do not go to increase’ *i. e.* ‘do not be full of waters.’ This is the explanattion of सायण. But the usual meaning of शून is शून्यं ‘poor or devoid.’ And therefore माशूनमारताम् would be ‘Do not go without increase *i. e.* be prosperous.’ Wilson following सायण translates ‘Exhibit no (present) increase’ and suggests in the note that the usual meaning of शून=शून्य.=‘emptiness,’ is not given here to the word because the poet’s immediate need is shallowness of the water and so he asks the rivers, only for the time, to exhibit no increase.

सूक्त III. 42.

ऋक् 1.

1 हरिभ्याम्—Here we have to supply युक्तो रथ according to Sâyaṇa, and the construction then is यस्ते हरिभ्यां युक्तो रथः स अस्मयुः—‘Your car driven by Haris is favourable to us.’ Dr. Wilson connects हरिभ्यां with आगहि and translates ‘come with thy horses (yoked to thy car) which is favourably disposed to us.’ Without supplying anything can we not refer यः to सोमं and construe यस्ते हरिभ्यां अस्मयुः and हरिभ्यां may either be instrumental or dative? So that we may translate: ‘Which सोम along with your हरिs or in the interest of your Haris is favourably disposed towards us.’ The construction with हरिभ्यां as Instr. is no doubt a little awkward but it is not absurd. ‘Soma as well as your horses are kindly disposed towards us.’ The other way of taking the clause *viz:*—with हरिभ्यां as dative is comparatively smoother. ‘Soma is favourable to us and will help us in propitiating your horses.’ All this difficulty arises from a desire to refer यः to some word mentioned in the principal sentence and also reconcile this clause with the use of तमिंद्र in the next verse. Altogether यः must go with सोम.

ऋक् 2.

1 कुविन्त्वस्य तृप्णवः=‘Be satisfied, gratified with it soon.’ ‘Drink it to satisfaction, for there is plenty.’

ऋक् 3.

1 इत्था=‘Thus.’ The termination था forms adverbs of manner from pronouns; so we have तथा, यथा which are common. ईत्था is of course from इदम्.

2 आवृते—Is infinitive in ए having इंद्रं for accus. आवृते सोमपीतये = 'for the purpose of getting Indra to drink Soma.'

ऋक् 4.

1 उक्थेभिः कुविदागमत्—It is better to take this as a causative clause than taking उक्थै with हरामहे. आगमत् then need not be understood as Imperative. We may translate:—'He has often come at (our) calls or invokations; so we call him now.'

ऋक् 5.

1 वाजिनीवसो = 'Rich in food.' Sâyaṇa also has given his usual interpretation as an alternative meaning here. "Furtherer of rites resulting in food." This is an epithet applied to many gods, अश्विन्s, उषस् आदित्यास &c. As all these use horses वे. य. suggests that the word should be taken to mean 'possessed of quick horses.'

ऋक् 6.

1 दधृषं—Is a verbal noun meaning 'defeater of enemies.' It is from the perfect base.

2 धनंजय—Here again we may notice that the word धन is occurring when talking of battle. Indra is very often invoked by people to help them in battle. We have many hymns full of such invokations. Indra is particularly described to have aided king सुदास् when he was attacked by ten kings. This constant description of Indra in the Vedas, as invincible, contrasts very poorly with the pitiable description of the same deity in the Paurâṇic literature. Indra is there described as very jealous of his throne and constantly afraid of being dislodged and thus always on the alert to see if anybody performs hundred sacrifices to win his place or becomes a source of danger to him on account of his extraordinary penance. Again when any powerful demon arises to disturb the peace of the world he is driven to the extremity of going to Vishṇu at the head of all the gods, and requesting him to assume an incarnation for the re-establishment of peace and order in the world.

ऋक् 7.

1 वृषभिः = 'With stones.' This is how Sâyaṇa takes it. The usual sense of वृषन् 'a man' may be taken here. Sâyaṇa himself paraphrases वृषभिः by अध्वर्य्वादिभिः हविः प्रदातृभिः I. 173. 2.

सूक्त IV. 30.

ऋक् 1.

1 उत्तर = 'Superior.' This is comparative of उत् which is equal to उत्कृष्ट. Prepositions alone are used where suitable words are to be supplied after them. Thus we have in compounds such as उद्ग्रीव. In sentences, verbs have to be supplied after them; such as प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतःसुदानू. Here Sâyaṇa supplies रिरिचे with the remark उचितक्रियाध्याहारेण.

ऋक् 2.

1 सत्रा = 'Really.' Cf. L. *certus* = sure, by वर्णव्यत्यय (transposition of letters).

2 अनुववृतुः = 'Imitated, followed.' वृत् is used here in Parasmaipada, which is only done in later Sanskṛit in Aorist. With the thought of this verse compare यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणीकुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ Gita III. 21.

ऋक् 3.

1 त्वा युयुधुः = 'They made you fight' (for them).

2 अना—Is certainly an insoluble puzzle. Sâyaṇa himself once takes it for अस्ना as in अविदन्ननामधु X. 94,3,4; once he takes it for अनेतृक, अभ्रातृव्योऽना त्वम् VIII. 21,13; once as प्राणयुक्तः in अना जनाः VIII.47,6; while in the present verse he takes प्राणरूपेण बलेन. These are all the occurrences of this word in the Veda. The explanations, though somehow suiting the context, have hardly any common basis. वै. य. says that in all these places the word may be dropped without any loss of meaning. This is equivalent to saying that it is an expletive particle. It is not easy to make any suggestion. If the word त्वा is understood in the accusative, and if युयुधुः is not understood in the causal sense, it would be better to have, as the nominative of the verb, demons instead of gods. Then देवा would have to be taken as referring to the demons. Taking, however, a general view of the occurrences of the word, one is inclined to think that अना is from आसन् = 'mouth' (L. Os = mouth) either in the literal or figurative sense. In the present passage it may be taken to mean "as a leader; putting you in front." The idea, that Indra was made the leader by the Gods, is not uncommon. In the Veda we have Ṛishis saying this often. Just as we have त्वा युजा = त्वया सहायभूतेन, so we may take त्वा अना = त्वया मुखभूतेन. = 'Being the leader of the gods, you fought.'

ऋक् 4.

1 This and the following two verses are adjectival clauses to verse 7.

ऋक् 5.

1 ऋघायतः—This appears to be a nominal verb, but the noun ऋघ is never used in the Veda.

ऋक् 7.

1 किमादुतासि &c.—The context of this verse is not quite clear. The poet asks Indra why he has got excessively angry just after he has killed the demon. After Indra killed his enemy the poet expects him to be quiet, but the God presents to the poet an angry appearance. Hence the question किमादुतासि मन्युमत्तमः.

ऋक् 8.

1 दुहंणायुवं='Wishing for wicked slaughter.' 'When meditating mischief.' Wilson.

2 This Mantra as Sâyaṇa properly points out refers to the dispelling of the dawn. Indra here represents the Sun at whose approach the dawn disappears.

ऋक् 9.

1 The same thing is repeated here.

ऋक् 10.

1 निशिश्रथत्='Smashed to pieces.' We have वज्रेणान उषसः संपिपेष. II. 15, 6. Indra broke her chariot and Uṣhas was obliged to leave the broken vehicle.

ऋक् 11.

1 अनः आशये विपाशि='The chariot thus broken lies on the विपाट् river.' What becomes of the deity we are told in the second clause.

2 ससार सीम्='She went afar off.' सीम् which means generally 'on all sides,' is here taken as a pronoun meaning 'she.'

ऋक् 12.

1 विबाल्यम्—This is an adjective of सिन्धु. As Sâyaṇa tells us it means lit. 'which had passed its childhood.' 'Full of waters, overflowing.'

2 वितस्थानाम्='Steady.' वे०य० renders it by 'expansive.' It appears that it refers to the river Indus with its fertilizing waters. Indra is here said to have established by his power (माया) this river on the earth, evidently for the good of men.

ऋक् 13.

1 धृष्णुया—Sâyaṇa paraphrases this by धर्षक and so he does almost always, understanding the word in the nominative either singular or plural. It seems better to understand it in the instrumental as Wilson who generally follows Sâyaṇa, takes it, 'by valour.'

2 पुरो यदस्य संपिणक्='When you demolished his towns.' We have Indra destroying the fortresses of his enemies तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः। निवेशने शततमाविवेषीरहन् च वृत्रं नमुचिमुताहन्. ॥ VII. 19, 5. Here he is said to have demolished nine and ninety towns of शंबर and preserved the hundredth for occupation. We have various names of enemies killed by Indra. शुष्ण is one of them. It is said that कुत्स, a devotee of Indra, called the God to help him in killing शुष्ण his enemy. कुत्स is one of the names of the thunderbolt and it is also the name of a Ṛishi. Yâska derives both the words from कृत् 'to cut, to kill,' and explains, in the case of the Ṛishi, the propriety of his proposed derivation because तत्सखा इन्द्रः शुष्णं जघान. शुष्ण is really the cloud that *dries up* everything, by confining the waters within itself. Indra is everywhere described to have destroyed वृत्र and liberated the confined waters. It is likely that शुष्ण and वृत्र are indentical. There is nothing strange in कुत्स considering शुष्ण as his enemy and calling upon Indra his God's aid to destroy his enemy.

ऋक् 14.

1 कौलितर='The son of कुलितर.'

2 शंबर—Whose cities Indra destroyed, is here said to be killed, being hurled down from a high mountain.

3 दास—Of course refers to the aborigines—the people that were opposed to the advancing Âryan civilization. These are variously described in the Veda as कृष्णीः, असिक्नीः, अनग्नसः, अनसः, and a number of names showing their dark complexion and ugly forms.

ऋक् 15.

1 पंच शता सहस्राणि='Five hundred thousands.' This large army was evidently headed by वर्चिन्. He seems to be an actual barbarian king. शंबर and वर्चिन् are often described to be killed by Indra. VII.

99, 5, VI. 47, 21 and IV. 14, 6. In the first of these the exploit is ascribed to Indra and Vishṇu conjointly. Indra is said to have razed to dust the cities of शंवर, hundred in some places, ninety-nine in others, while mention is made of the number of the followers of वर्चिन्. We may thus roughly conclude that शंवर was strong in fortresses and वर्चिन् had a multitudinous army at his back. At any rate, the mention of these two together, in at least three verses, may lead us to infer that they were two allied heads of the aboriginal tribes of India against whom the Vedic Ṛishis had to contend before becoming masters of the north-western part of India.

2 प्रधीन् इव—वे. य. 'Like the fellies (round the spokes of a wheel).'

ऋक् 16.

1 अग्रुवः—In IV. 19, 9 we are told, that the son of Agru was extricated from an ant-hill where he was being eaten up by ants. In our verse here, we are told that the same Ṛishi was made to share in the hymns. What this exactly means is not clear. The service rendered by त्वष्टृ in fashioning the thunderbolt for Indra secured for him a place among the Gods. It is not known if परावृज् rendered some such service, so that he became a participator in the hymns. Here we must simply understand that when hymns were addressed to इन्द्र, अग्रुपुत्र was mentioned as an object of the God's favour. Dr. Wilson takes परावृक्तं as the name of the son of अग्रु but the word really seems to be a past participle qualifying अग्रुवः पुत्रं. The form परावृक्तं does not occur anywhere else. It evidently refers here to the state of the son of अग्रु from which Indra extricated him. We are told in IV. 19, 9 that Indra found the son of Agru devoured by ants and he delivered him from that state. When taken out he clearly recognised the serpent that was in the ant-hill. His joints were sundered, but they were restrung when he was brought out safe. We give that verse here.

वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।
व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्त पर्व ॥

Again we have another Ṛishi named परावृज् who was given eyes and feet by Indra. He is mentioned in the second Mandala in hymns 13 and 15. One would, however, expect such deeds to be done by As'vins, because they fall within the proper sphere of functions ascribed to the twin Gods. This particular service to परावृज् we find included among the exploits of As'vins also (I. 112, 8). In

परावृज् we have one, who was blind and lame and restored to the full use of the defective organs. The same story has undergone a variation and it is said that, Indra gave eyes to a blind man and gave feet to a lame man. This we have in verse 19 of the present hymn.

ऋक् 17.

1 अस्नातारौ = 'Not bathing.' The bathing here meant is the coronation अभिषेक. We have the story of ययाति having disinherited his two sons तुर्वश and यदु. Indra, who knew the truth—the guiltlessness of the sons,-relieved them.

2 तुर्वशायदू—The final of the first member of the द्वन्द्व compound is lengthened as usual in the Veda. इन्द्रासोमौ, मित्रावरुणौ &c.

ऋक् 18.

1 त्यौ—Vedic for तौ. Marâthi speaking students would see that त्यो of the vulgar is nearer to this Vedic form than तो of the refined.

2 सरयोः पारतः—'On the other side of the Sarayu.' Wilson supplies 'dwelling' as Sâyaṇa does.

3 अर्णाचित्ररथा—Nothing is known of these two names.

ऋक् 19.

1 अष्टवे—Infinitive with तवे from अश् 'to pervade, to surpass, to cover, to outdo.' The idea of surpassing seems to be derived from the idea of pervading—that which is व्यापक is greater in extent as a thing which occupies a greater space, must be superior. Thus here न तत्ते सुम्नमष्टवे means that 'your blessing is not to be surpassed.'

2 अनुनयः—In classical Sanskrit नी with अनु means 'to propitiate as one who is angry.' Hence 'to please.' This meaning may be taken here as the blind man is happy when he is endowed with the power of seeing and the lame with the power of walking. वे. य. translates the word by 'guide' which is the literal meaning of the word अनुनी—'to lead after.' Dr. Wilson translates: "Thou hast restored."

ऋक् 20.

1 अश्मन्मयीनां पुरां—We have already seen Indra destroying cities belonging to the enemies of his devotees. Here we have him pulling down the hundred, stone-built cities of Shambar in the interest of his renowned worshipper सुदास्. In the hymns to Indra we have frequent mention of this king who is variously named as

दिवोदास् or पैजवन—the son of पिजवन. We have here an indication of the fortifications of Vedic days in which stones and mud were largely used. We have also mention of iron-fortresses as आयसी पूः in VII. 95.

ऋक् 21.

1 दभीति is another Rishi-king who invoked the help of Indra, whereupon the god killed the enemies who are named elsewhere चुमुरि and धुनि. We are here told that thirty thousand people belonging to the enemy were laid down by the weapons of Indra.

ऋक् 22.

1 समानः appears here to mean 'same,' 'even-handed,' 'impartial.' The poet means to say that Indra slays the enemies of all men and bestows cattle on all alike.

ऋक् 23.

1 इन्द्रियं इन्द्र करिष्याः—Here इन्द्रियं is used to mean 'worthy of Indra, befitting Indra.' The poet is repeating what he has said before that Indra's might is irresistable. It is to be noticed that the word इंद्रिय which means 'sense' has never that signification in the Ṛigveda.

ऋक् 24.

1 आदुरे='Destroyer of foes,' referring to Indra as Sâyaṇa takes it.

2 करूळती is कृत्तदन्तः='With the teeth cut off.' It does not appear from the Mantra who this god is. We have in विष्णुपुराण a tradition that पूषन्'s teeth were knocked out but here the poet may be taken to mean some god whose name he does not wish to mention. Besides it is not fair to take करूळती with पूषन् since in the Ṛigveda at least we have no other occurrence of this difficult word.

3 वामं वामं त आदुरे—Sâyaṇa takes the word ते to refer to Indra, but it is rather strange that other gods as अर्यमा, पूषा, भग and others should be asked to bestow wealth which belongs not to themselves but to Indra. It is therefore preferable to understand that the word ते is a dative object to the verb ददातु and thus referring to यजमान. This meaning is suggested by the वे० य० who takes आदुरे as a vocative, meaning 'oh you respectful' of course referring to the यजमान. On the whole वे. य. points out that Sâyaṇa is inaccurate in putting this Mantra like the preceding 23 down to Indra.

4 About this whole hymn it is to be noted that, we have very unusual things mentioned. We have here Indra destroying the

उषस् in 8, 9, 10 and breaking her chariot; thus we have one deity against another. Verse 3 is interpreted by Muir as a civil war among Gods. He takes the विश्वेदेवाः to oppose Indra and him to destroy them at night. In the same way, we have in verse 18, Âryâs destroyed by Indra. This is also strange. We have Âryâs continually inviting the wrath of Indra and other gods on the Dâsâs or the aborigines but a Mantra like this is unusual. Altogether this hymn affords indication as Muir points out that even in the Vedic days people of the same race were not always on friendly terms with each other.

सूक्त V. 1.

ऋक् 1.

1 प्रति धेनुमिवायतीमुषासं—The force of this simile is not quite clear. वे० प्र० brings in 'the calf' to suit the context. In VII. 78, 3. Agni is said to be generated by उषस् and so he may be said to meet the dawn with affection due to a mother. Dr. Wilson supplies 'pasture' as object to आयतीं. Sâyaṇa seems to mean that as a man is awakened when the cow useful in the sacrifice approaches, so is fire awakened at the aproach of the dawn.

2 वयाम्='Branch.' By the principle जात्यैकवचनं this is to be understood in the plural. उज्जिहानाः 'Tossing up (the branches) high up in the sky.'

ऋक् 3.

1 रशना='That which binds, obstructs.' By this we are to understand here तमस् 'darkness.' Because so long as it pervades the earth, the people are unable to do anything.

2 दक्षिणा='Increasing,' referring to आज्यधारा, आदक्षिणा &c.—'and people pour ghee into the fire as it is food-desiring' *i.e.* wishing that the worshippers should get food.

ऋक् 4.

1 ईम्—This pronoun is used in the nominative as well as in the accusative as in these two successive Riks. The Zend has the same word for 'this.'

2 यदीं सुवाते उषसा &c.='When the heaven and earth of varied forms generate him along with उषस्.' This is Sâyaṇa's gloss and there is generally little in this that is opposed to the statements about Ushas and Agni in the Veda. The वे० प्र० transtates उषसा by 'night and day'

taking विरूपे as adjective to that noun. We have only one passage III. 14, 3 throughout the Veda where such a meaning is necessary and has been accepted by our commentator. There seems to be no such absolute necessity in the present passage. Nor again so far as we see, are we aware of any passage where Agni is said to be generated by day and night. In support of Sâyaṇâ's meaning there are passages saying that he is the son of द्यावापृथिवी. III. 2, 2, III. 25, 1. In VII. 78, 3. we see that he is said to be generated by उषस् the dawn. But there is nothing said of 'day and night.' It must also be confessed on the other hand that though उषस् is often said to be दुहिता दिवः, we have noticed no passage where it is said that it is generated by Heaven and earth. In this state of things we are inclined to follow Sâyaṇa.

3 श्वेतो वाजी—Is used for Agni. He is said to be a splendid horse to carry oblations to God.

ऋक् 5.

1 हितेषु वनेषु हितः = 'He is placed in friendly wood.'

2 दमेदमे = 'In every house.' यजीयान्—comparative of यज्वन्. This needs not be taken as यष्टव्यः because Agni himself is said to be the Hotâ of the Gods and there is nothing awkward if human worshippers call him a better होता.

ऋक् 6.

1 उलोके—It is noticeable that although these two words are separated in the पदपाठ, still we always find them occurring together in the same order. This leads one to believe that the original word was उलोक and not लोक. This fact being subsequently lost sight of and लोक surviving in later Sanskrit as a distinct word, the preceding उ in the Vedic passage came to be looked upon as an expletive particle and sundered from the word.

2 पुरुनिष्ठः = 'Many-stationed' (Wilson).

3 कृष्टीः—This is a word which occurs very often in the Vedá and means 'people.' It evidently comes from कृष् 'to plough.' There is no doubt that people have been called कृष्टीः because of their making agriculture, the chief means of livelihood. In the Veda we have often पंच कृष्टीः which means 'five tribes of the people.'

ऋक् 7.

1 विभ्रम्—This word विभ्र occurs in the Veda but it does not mean

ब्राह्मण—a member of the priest class; because throughout the Veda we have, with one exception, no allusion to the castes. विप्र is an epithet applied to Gods as well as men and means 'intelligent.'

2 नेमस्=‘Prayer.’ We do not say now नमो वदामि but नमस्ते or नमस्करोमि; from नमः अवोचाम, it appears to some that नमस् may be the original of the Mahomedan नमाज.

3 The word ऋत and compounds with it are peculiar to Rigvepa. Sâyaṇa generally takes it to mean 'a sacrifice.' It means 'truth.' ऋतावन्, ऋतावरी, ऋतेजाः, ऋतयु, ऋतावृध् are all familiar to the readers of Ṛ. V.

ऋक् 8.

1 दमूनाः—Is an obscure word in the Veda. Yâska explains it as दान्तमनाः or दानमनाः, or दमइति गृहनाम तन्मनाः. Sâyaṇa accepts the first two and the वे० यत्न prefers the last.

2 अतिथि—Agni is often called अतिथिः of men. This word is from अत् which is only a modification of अट् 'to wander;' but Yâskâ's fanciful way is to derive it as 'one who does not visit on a settled date (तिथि), but comes unexpectedly.'

3 वृषभ=‘Strong.’ Agni is here called 'a bull' in order to show his strength and the adjective सहस्रशृंगं must have been suggested by the use of वृषभ.

4 तदोजाः=‘Of well-known might.’ तत् is, as Sâyaṇa renders it, 'noted.' Students of Kâvyaprakâs'a know that तत् is used for प्रसिद्ध, प्रक्रांत and अनुभूत things.

5 प्रासि—It may mean 'excel.' The instrumental सहसा is used to denote the point of superiority. 'Thou surpassest all in strength' (Wilson).

ऋक् 9.

1 प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यान्—अन्यान् appears to refer to other Gods. It is here said that Agni leaves behind all gods in no time, when going to the sacrifice of him to whom he manifests himself in the most charming way. Agni is (VII. 1, 14) invoked to surpass other fires सेदग्निरग्नींरत्यस्तु अन्यान्.

2 मानुषीणां विशां प्रियः अतिथिः=‘The dear guest of the human beings.’ Or we may take विशां प्रियः and मानुषीणां अतिथिः 'Dear to the men and guest of women.' We have मानुषी generally associated with विशां. It is therefore that we prefer the former construction. But if मानुषी be understood in the sense of 'woman' like the word पुरुषी which occurs in

VII. 100, 2 we shall have the alternative construction, we have proposed. It is not unlikely that men and women, all liked and welcomed Agni.

ऋक् 10.

1 आभरन्ति='Offer.' 'Fero' in Latin represents the Sanskrit भृ; so offer=आभृ.

2 क्षितयः='People' from क्षि 'to dwell.' Hence meaning both 'settlers and settlements or colonies.'

3 अन्तित ओत दूरात्='From near and from far.' आ is taken to mean च by Sâyaṇa; but there seems to be no objection to take it with भरन्ति.

4 मन्दिष्ठ='Most extolling.' This word occurs once more and in the nominative case I. 97. 3. It is superlative from the root मन्द् 'to applaud, praise.' (Vide Whitney, 467).

5 चिकिद्धि—Imperative second person sing. from the perfect base of कित् to know. 'Accept.' (Wilson). ते (शर्म) is subjective genitive. 'Happiness given by you.'

ऋक् 11.

1 भानुमः—Vocative going with Agni. 'Resplendent.'

2 समन्तम्='Symmetrical.' 'Well conducted' (Wilson).

3 पथीनाम्—is Vedic for पथाम्. 'Ways of the sacrifice,' or it may mean simply 'roads.'

4 उर्वन्तरिक्षम्='Through the wide firmament.' 'By the vast firmament.' (Wilson).

5 आवक्षि=आवहसि. The termination सि, it will be noticed, is applied without the conjugational sign. Similarly we have यक्षि for यजसे.

6 हविरद्याय='In order to eat oblations.' It is to be noted that अद्याय is not to be found by itself although it looks like the dative, it has the meaning of the infinitive and as such it would have been separated from हविः but in the पदपाठ we find them together. अद्य in the sense of अदन 'eating' is never used in the Veda. हविरद्यं occurs twice in I. 163, 9; X. 94, 2. In the latter case Sâyaṇa makes it (अद्यम्) adjective to हविः in defiance to the authority of the पदपाठ. In the other place I. 163. 9. he, indeed, paraphrases the compound as हविषोदनं but still seems to prefer to take the words separately and interpret them as in the other passage. हविरद्याय always occurs (thrice) in the same context as here.

ऋक् 12.

1 गविष्ठिरो नमसा &c.='Places, reposes, rests his hymn, prayer on Agni like as the radiant wide-spreading (Sun) on the heavens or in the sky.'

2 गविष्ठिरो—We may note that the Vedic Ṛishis follow the fashion of many ballad-poets who weave their own name into the concluding lines of their poems. This practice is followed by great poets also in certain cases. Without any intention to talk profanely of the Vedic Ṛishis one may see that the name गविष्ठिर gives as indication of the pastoral life of the Ṛishi. Like युधिष्ठिर 'steady in fight' our poet was गविष्ठिर 'steady in his profession of cow-keeping.'

सूक्त V. 63.

ऋक् 1. मित्रावरुण.

1 ऋतस्य गोपौ='Protectors of or presiding over waters;' or it may mean 'protectors of truth' which is one of the usual functions attributed to वरुण. Although this epithet properly belongs to वरुण alone, the two together are described in the Veda as performing functions characteristic of only one of them.

2 पिन्वते='Fattens, makes abundant.' पिन्वते is used both transitively and intransitively. गीः सद्मि पिन्वते नॄन् (I. 181. 8) तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम् (always) IV. 50. 8. सायण in the present passage seems to take it transitively as he takes मधुमत् to mean 'water' and makes it an accusative to पिन्वते. We may thus translate तस्मै &c. 'for him, the shower from the sky sends down water in abundance.'

ऋक् 2.

1 राजथः—Like ईशाथे has governed the genitive. It has taken the accusative in ऋक् 7 of this hymn. 'You rule over or are the master of this universe.'

2 The second quarter of this verse has no verb. सायण supplies सम्राजौ meaning possibly "*you are over lords of this sacrifice.*" The poet means to say 'you are lords of the universe, so you are lords here too, as everything here is to be done in your honour.'

3 अमृतत्वं='Immortality.' सायण generally paraphrases this word by स्वर्ग='Heaven.'

4 तन्यवः—It is not clear what this word means. The only two occurrences of this word throughout Ṛigveda are in this hymn. सायण

takes it to mean 'spreading rays.' He evidently takes the word itself to mean विस्तृताः and supplies रश्मयः. In 5 below he paraphrases the word by तताः and refers it to मरुतः. Verse 5 makes it clear that मरुत्s are the follower of मित्रावरुणs to whom they render service. They are there said to go about the various regions evidently on the same work on which मित्रावरुण themselves drive in a beautiful chariot. The work is गविष्टि looking for the cows which are taken away by the demons. The same meaning of the word तन्यवः viz. 'attendants, retinue' must be intended in the present verse, as the last quarter here seems to be a mere paraphrase of the third quarter in verse 5. We have frequent mention of the attendants of वरुण in hymns addressed to him.

ऋक् 3.

1 दिवः पृथिव्याः पती = 'Lords of the heaven and the earth.' We have here separation of the two members of the compound द्यावापृथिवी. It is very common in Veda. It is therefore that we have no च to join them.

2 विचर्षणी = 'Seeing all.' This is particularly an attribute of वरुण to whom विचर्षणिः and विश्वचर्षणिः are often applied as epithets. The form विचर्षणी occurs nowhere else.

3 असुर—Means 'god,' here 'the god of shower, पर्जन्य.' The conjoint functions of मित्र and वरुण are not others than those attributed to वरुण separately. We have seen वरुण to be the lord of all natural phenomena, the preserver of order throughout the whole world. He makes the sun shine in the sky and the rain fall on the earth. Of his supremacy in the moral world and the pre-eminently righteous character given to him we have said enough elsewhere.

ऋक् 4.

1 सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् = 'सूर्य, the luminary moves about (like) a wonderful weapon.' The poet probably means to say that the orb of the sun looks like the brilliant disc of a shield or rather like a well-tempered glittering sword, which shines the more as it is brandished.

2 पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते—Here is an abrupt address to god पर्जन्य though of course in pronounced subordination to the joint deities मित्र and वरुण. The clause means 'O god of rain, the water-drops are sent down (by your power).'

ऋक् 5.

1 See notes on verse 3.

ऋक् 6.

1 पर्जन्य—Utters wonderful speech which is bestower of food and full of splendour. This evidently is a description of lightning and thunder.

2 अभ्रा वसत मरुतः सुमायया &c.—The storm-gods by their power altogether cover the clouds and then we have a down-pour of rain.

ऋक् 7.

1 धर्मणा—धर्मन् is the word from धृ like कर्मन् from कृ. We know that the word धर्म assumes this form in classical Sanskṛit only at the end of certain compounds. Here, however, it is used as a separate word. The meaning is of course '*the law that upholds.*'

2 व्रता रक्षेथे—We have already noticed that व्रत is to be understood not in its modern sense of 'religious ceremonies' observed by people, but taken to mean '*order, ordinance*' and वरुण as the lord of the Universe, keeps order everywhere. It has been said very often in the Veda that his arrangements are not disturbed by anybody. वरुण is described as धृतव्रतः '*whose laws are fixed*' in I. 25.

3 रथम्—Is understood in its etymological sense 'constantly moving.'

4 असुरस्य मायया—Although the context and the commentary of सायण determined the translation of this expression in verse 3, to be 'by the power of god पर्जन्य,' the same course would not do here. It is not clear whose help मित्र and वरुण secured in preserving their laws. असुर is often applied to वरुण himself and to other आदित्यs. So it appears that some divine being is meant here. पर्जन्य would not do because his function is quite circumscribed, while the context of the present passage calls for the help of a god whose power would be almost ubiquitous. If by असुर without any proper noun to qualify we understand *the god*, would it be altogether wrong to suppose that it is Indra? In the Veda we have इंद्रावरुणौ praised and prayed to at the same time. The frequent mention of पर्जन्य in the preceding verses is no doubt a powerful argument why we should understand पर्जन्य by असुर here, but a suggestion is put forth on the consideration mentioned above.

सूक्त V. 73.

ऋक् 1.

1 अर्वावति—Is like परावति. It means 'near'. It is probably from अर्वाच् 'on this side' as पराच् 'on that side.' सायण however explains अर्वावति as अरणवति=गन्तुं शक्ये from the same root ऋ.

2 पुरु='In many places'. 'Whether you are in many places' means whether you have to go to many places, having engagements with other worshippers. We have ऋषिs invoking their deities to come to them in spite of calls from other worshippers. Thus we have in VII. 69, 6 a hymn addressed to अश्विन्s—नरा गौरेव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोपयातम् । पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नियमन् देवयन्तः ॥ "Oh you manly ones, thirsty like the deer for the brilliant सोम, come to-day to our sacrifice. They invite you with praises to many places (sacrifices). May not other worshippers detain you." Again in VII. 33, 2 we have the वसिष्ठs by force of their hymns drawing away Indra while he was drinking सोम at the sacrifice of वायतपाशुद्युम्न in order that the deity should attend at the sacrifice of king सुदास् to whom they were officiating as priests. Muir translates पुरु by '*among different places of men.*'

3 पुरुभुजा—See note on this word in I. 116, 13.

ऋक् 2.

1 अध्रिगू='Of unhampered course.' The same epithet is applied to the अश्विन्s in VIII. 22, 11, where अध्रिगू is explained further as संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ. We have to note that the very epithet is applied in the hymn just mentioned to the worshippers themselves अधिगावोऽध्रिगू अश्विना हवामहे. अध्रिगू is again a proper name. It is said that he was one of the kings favoured by अश्विन्s. अध्रिगु in singular is applied as an epithet to अग्नि VIII. 60, 17 and to Indra VIII. 71, 1.

2 पुरुभूतमा—In the present hymn सायण explains it '*honouring many sacrificers.*' The epithet is again applied to अश्विन्s in VIII. 22, 12. भू is a verbal noun and as is not uncommon the degree-termination is applied to it. Thus simple पुरुभू is also applied to the अश्विन्s in IV. 44, 4 where सायण paraphrases बहुभवन्तौ and Wilson translates '*who are manifold.*' In VII. 22, 11 where the epithet occurs as in the present verse सायण takes it to mean '*assuming various forms or completely defeating or vanquishing many enemies.*'

3 तुविष्टमा—This epithet is not given to अश्विन्s again. तुविस् means

generally 'much, superior.' It enters into composition in a variety of ways, prominently तुविजात, तुविद्युम्न, तुविमघ, तुविराधस् &c. तुविष्टम is really the superlative and may be translated as 'the greatest' as सायण does it of महत्तम in I. 186, 6 where this word occurs as an adjective to Indra, of course in the singular. To Indra also it is not applied elsewhere.

4 भुजे—Infinitive with ए of भुज्. भुजे हुवे = 'I call you to protect.'

5 वरस्या—This form occurs only here. It might be Vedic for वरीयसा comparative of उरु 'great.' वरस्या is however used in the accusative in the sense of 'prayer or request' in VI. 49, 11.

ऋक् 3.

1 ईर्मा—From ऋ 'to go' is a word which causes great difficulty here. It has no grammatical connection with any other word in the verse. सायण paraphrases it by आदित्य as he has done elsewhere, V. 52, 2 where, however, the word occurs as the nominative of a singular verb ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे = 'The आदित्य in the course of days drew forth the steady waters.' So ईर्मोऽजहादरातीः = 'He killed the enemies.' ईर्मा is sometimes paraphrased as सर्वस्य प्रेरकः 'impeller of all' (Wilson). Whatever it might be ईर्मा in this verse seems to make no sense. ईर्म literally may mean 'that which goes;' hence, we may take it to mean 'active.' इयर्ति is often taken in the causal sense of प्रेरयति; in the same way ईर्म is taken for प्रेरक as indicated above. Thus it may mean 'propelling or pushing forward.' In these two senses ईर्मा may be taken as an adjective to चक्रम्. In I. 163, 10 we have ईर्मान्तासः where यास्क explains it समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा which shows ईर्म means पृथु = 'great or large.' In this sense if we understand our word ईर्मा still making it an adjective of चक्रम् we shall have good sense. Translate :—'you have fixed one bright though large wheel to your chariot for the sake of grace.' This way of taking ईर्मा an adjective to चक्रम् requires the Vedic license of the change of form Without any such change, another meaning may be suggested, that is understanding ईर्मा as dual meaning सर्वेषां प्रेरकौ, of course, referring to the अश्विन्s. This will then be in the vocative. As it stands at the beginning of a quarter there is no loss of accent. Altogether it must be confessed that the meanings proposed are only provisional.

2 नाहुषा युगा—सायण Explains मानुषा युगा in V. 52, 4 as 'at all times.' As our expression is similar to this, the same meaning may be taken here. Again in X. 140, 6 our Commentator explains मानुषा युगा as 'human couples,' that is, the यजमान and his wife. This meaning also may serve our context equally well.

3 अन्या—Is instrumental=अन्येन चक्रेण. The second half may be translated thus :—' while with another (wheel) you go about the regions in your greatness to human couples'.

4 The poet in this verse says of अश्विन्s, that the wheel of their chariot is large and bright, when the chariot is simply to be meant for display and pomp ; but when meant for use, it has quite a different wheel which would be lighter and smaller, though less graceful in appearance.

ऋक् 4.

1 एना कृतम्=अनेन संपादितम्=' Composed by this one ' referring probably to himself. The poet means to say that the hymn by which he is celebrating the glory of अश्विन्s is composed by himself.

2 नाना जातौ=' Having independent prosperity, wealth,' as सायण takes it. It seems to mean the same as तुविजातौ ' appearing in various places.'

3 समस्मे=The explanation of this given by Sâyaṇa is not satisfactory. We do not know how बंधु should mean ' food or wealth,' still we have it in the list of synonyms of धन in the निघण्टु. The common meaning of ' relative, or friend ' may suit as well. The As'wins may be praised as uniting separated friends.

ऋक् 5.

1 रघुष्यदम्='Marching rapidly.' रघु and लघु are one and the same. स्यद् means ' to go ;' from this we have the modern word स्यन्दन for ' chariot. '

2 आतप:—This is plural of आतप् verbal noun meaning 'lustre.'

3 अरुषा:=आरोचमाना:=' Bright, brilliant.' The poet refers to the wife of the अश्विन्s already appearing in other hymns. He means to say that her presence sheds immense lustre on the chariot. अरुष has received great attention from Prof. Maxmuller who gives a long note giving all the senses of the word. He tells us there that Arusha in Zend means ' white ' and this points to the original meaning of ' bright ' of this word. This meaning suits here very well. We have this word again in verse 1 of our No. 20 where Maxmuller thinks it means ' the sun ' (see Vedic hymns p. 17 and seqq.)

ऋक् 6.

1 चिकेतति=Literally 'remembers, takes cognizance, knows ;' here ' thinks of.' This is an admirable example of the use of the

historical present. 'अत्रि thinks of you, o manly ones, with a grateful heart (praises you); and lo! Oh नासत्यs, he bears the fire which harms him not.'

2 सायण refers to other places where the same exploit of अश्विन्s is narrated.

3 आस्ना=स्तोत्रेण. सायण notices that the source is put for the effect in this word आस्ना=आस्येन=तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण. L. Os.=mouth.

4 भुरण्यति—भुरण् is a Vedic root having the same meaning as भुरणा and is an epithet of the As'vins. It means 'supporters.' Sâyaṇa gives the meaning of गति to this root. भुरण्य seems to be a nominal verb. Another similar verb is तुरण्य various forms of which occur in the Veda. भुरण्य is only another modification of the root भृ. From the same we have '*Bear*' in English. Z. *Bare* is our भृ. There the aspirate is lost whereas Gr. *Pher* has the hard instead of the soft aspirate.

ऋक् 7.

1 The poet means to say that when अत्रि invoked अश्विन्s, they came in their chariots, the sound of which was heard from afar.

2 यथि:—Sâyaṇa translates this word by 'Goer,' but Maxmuller prefers to take it to mean 'path.' Both the meanings are etymologically possible. The adjectives उग्र 'fearful' and ककुह 'high, exalted' show that we should understand 'March, progress or passage' by यथि. There is again the word यामेषु meaning 'paths, ways.'

3 संतनि:—It is very interesting to note that it is exactly the English word '*continuous*.'

ऋक् 8.

1 रुद्रा—This is often used as an epithet of अश्विन्s, where सायण generally gives two alternative explanations:—'praiseworthy or the sons of रुद्र.' In his gloss on V. 70, 2 he follows यास्क's way of fanciful derivation and suggests रुद्रा दुःखानां द्रावयितारौ रुदद्भिर्द्रवणीयौ वा.

2 मधूयुवा—This epithet of the अश्विन्s occurs only once again in V. 74, 9 and evidently means 'associated with मधु=सोम.' We have seen that the अश्विन्s know the art of manufacturing Soma.

3 मध्व: सुपिप्युषी='Overflowing with मधु.' Here we have genitive in the sense of instrumental. We have to supply after पिप्युषी the word स्तुति as nominative to सिषक्ति='approaches or waits upon.' The poet seems to mean that the prayer he offers is accompanied by a liberal offer of सोम. If we supply the word धारा after पिप्युषी as it occurs in IX. 16, 7 दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः, we shall have smoother

construction. So here we may construe मध्व: पिप्युषी धारा = 'The full (पिप्युषी) current of the सोम.'

4 पक्वा: पृक्ष:—We have the same expression in IV. 43, 5 यत्सीं वां पृक्षो भुरजन्त पक्वा: where सायण takes पृक्ष: to mean सोम and पक्वा: to mean यवा:. We may take the same and translate :—'when you cross over the skyey regions, they offer you सोम and boiled barley,' or we may take पक्वा: to mean शुद्धमनस: and understand the ऋषिs thus making पक्वा: nominative to भरन्त and thus translating :—'the simple ऋषिs offer सोम to you.'

ऋक् 9.

1 सत्यमिद्वा &c. = 'Rightly it is, they call you sources of happiness.' मयोभुवा, यामहूतमा, मृळयत्तमा are only so many complimentary epithets which a devotee may shower upon the deity he worships.

2 यामहूतमा—This epithet of अश्विन्s occurs only once more in VIII. 73, 6. It means 'who are most often invited at sacrifices.' This is superlative of यामहू—'one who is invited at sacrifices.' Cf. पुरुहूतमा.

3 Both the यामन्s in the two quarters (पाद्s) of the second half of the *Rik*, mean 'sacrifice.' The first refers to sacrifice in general, the second to the particular sacrifice performed at the time by the present poet. This is how Sâyaṇa explains it. The repetition, however, of the word is not uncommon. The word यामन् is repeated with every new epithet applied to As'vins. 'To our sacrifice, O you यामहूतमs ; (come on) to our sacrifice O you मृळयत्तमs.'

ऋक् 10.

1 अश्विभ्यां वर्धना = 'Glorifying the अश्विन्s.'

2 या तक्षाम रथाँइव—'Which we have fashioned like as an architect does the chariots.'

3 अवोचाम बृहन्नम: = 'We have said a great prayer of salutation.' नमस् is 'a bow' and we *make* it and not *say*. In Veda it means a prayer which is to be said. Hence some perceive the original of Mahomedan नमाज with which the root पढ् (पढ्) is generally used. This is mentioned here as an amusing suggestion which is no doubt ingenious even if it turn out to be worthless.

सूक्त V. 80.

ऋक् 1.

1 द्युतद्यामानम् = 'Whose chariot is brilliant.' This is how सायण takes it. यामन् is 'course' and this epithet may also mean 'of bright course.'

2 ऋतेन—It does not matter with which word it is taken. It may either go with ऋतावरीम् as सायण has taken or with बृहतीम् meaning 'great by her truth.'

3 अरुणप्सुम्=' Ruddy ;' lit, ' of ruddy form,' अप्सम् being a word for रूप occurring in ऋक् 6 of this hymn.

4 स्वरावहन्तीम्=' Bringing the Sun.' This seems better than ' going to the Sun.'

ऋक् 2.

1 सुगान् पथ: &c.=' She moves along making the paths easy to be traversed.' They were not safe so long as it was dark.

2 अन्हामग्रे=' At the beginning of days.'

ऋक् 3.

1 युजाना (गोभिररुणेभि:)=' Yoking.' The word रथम् should be supplied. We have उषस् driving in a chariot drawn by ruddy horses also ; युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उष: (I. 92, 15.)

2 अस्त्रेधन्ती='Not harming' as सायण has, himself in his gloss on VIII. 27, 18, taken it अहिंसती. अस्त्रेधन्त:, अस्त्रेधद्भि: &c. are all similarly understood. Dr. Wilson follows सायण's commentary. उषस् is here said to give 'permanant wealth.'

3 पथो रदन्ती सुविताय=' Manifesting the ways for safe traversing' is a mere paraphrase of सुगान् पथ: कृण्वती ।

ऋक् 4.

1 श्येनी—This epithet occurs only here. We have एनी occurring often in the sense of 'white ;' Wilson translates this "lucidly white" evidently meaning ' very white, brilliant.'

2 ऋतस्य पन्थाम् &c.—In harmony with ऋतावरी, ऋतपा, ऋतेजा, one would think it better to translate this clause as ' she, the knowing, follows the path of *right.*' सायण takes ऋतस्य to mean आदित्यस्य 'of the Sun.'

3 प्रजानती—We have often adjectives like विद्वान्, विदुषी applied to deities. So we do not see any necessity of understanding this word in the causal sense as सायण has taken it. प्रजानतीव is as usual put down as a compound ; still we have सायण giving इव the sense of "now." Wilson takes प्रजानतीव as उत्प्रेक्षा and translates ' she traverses the path of the Sun, as if knowing (his course).' The force of इव here is not quite clear.

4 न दिशो मिनाति = 'She does, by no means, harm the quarters of the world.' This is an instance of a negative mode of saying, used for forcibly asserting the opposite. The clause means she does positive good, viz. gives light and obliges the world.

ऋक् 5.

1 शुभ्रा—सायण properly supplies the word योषित् after शुभ्रा in order to have an उपमान to उषस्.

2 तन्वो विदाना = 'Showing or exhibiting her person.'

3 ऊर्ध्वेव स्नाती = स्नानोत्थितेव = 'Rising up, as it were, from her bath.'

4 दृशये नो अस्थात् = 'Stands up before our eye.' The idea here is of a woman who bathes, puts on clothes and then appears before others. उषस् is therefore very well compared to the bright appearance of a woman in this state.

5 द्वेषः तमांसि = 'The hateful darkness.' द्वेषः cannot be connected otherwise.

6 आगात्—Aorist used in the sense of the Present. The Poet describes the rise of the Ushas as he is actually seeing it. Hence all the verbs in the previous Riks are in the Present tense.

ऋक् 6.

1 भद्रा योषेव निरिणीते अप्सः = 'Like an auspicious woman she presents her (beautiful) form to men.' भद्रा is rendered as कल्याणवेषा, by सायण, which means 'putting on a blessed dress.' The sight of a *happy* woman is even now looked upon as a blessing. The iteration with which this idea of उषस् appearing like a well-dressed woman affording pleasure and gratification to the people warrants us in assuming that almost the same regard was paid to सुवासिनीs (*happy women*) as is shown to them at present in our society.

2 व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि = 'Bestowing choice gifts upon the offerer of oblation.'

3 पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः = 'Ever youthful she makes (brings) light again as before.' This evidently means when the dawn appears, darkness is dispelled and light, which had disappeared since the evening before, is restored. Wilson seems to understand that उषस् brings light at present as she did long ago.

4 था is a particle of comparison like इव and forms a compound with the previous word. Thus here we have पूर्वथा in the sense of पूर्वमिव. यास्क in his Nirukta quotes (V. 44, 1) where similar instances

or rather all instances of this particle occur तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा । Pâṇini also notices this in his Sûtra प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि. (V. 3. III.)

सूक्त VII. 61.

ऋक् 1.

1 Although 'the Sun' is mentioned in the very first Rik of this hymn which is dedicated to Mitra and Varuṇa, he (the Sun) comes in as a subordinate deity, by way of glorifying Mitrâ-Varuṇou. The Sun is said to be 'their eye.' Of the unlimited sovereignty of Varuṇa we have frequent mention in the Veda. In fact all deities including even Indra are unable to transgress his orders; so much so that it is suggested that there are two stages in the Vedic cult, the days of the supremany of Varuṇa and those of the supremany of Indra. At any rate the Sun is here called 'the eye' of Mitra and Varuṇa and he is said 'to observe all the worlds and take cognizance of the meditation (मन्यु) that is going on among men.' The poet means to say that it is now time to offer up prayers to Mitra and Varuṇa.

2 वरुण alone is named but the dual form वां is used and this fact of one being mentioned where, both मित्र and वरुण are meant has been already noticed. We may note that in ordinary talk also, we follow this mode of speaking to one only when the remarks are directed to him along with others.

3 ततन्वान्—The Vedic Perfect participle of तन्.

4 आचिकेत—Perfect used as Present.

ऋक् 2.

1 दीर्घश्रुत्—This word referring to the worshipper seems to mean 'known far and wide.' सायण's paraphrase 'चिरकालं श्रोता' is not quite intelligible. The word occurs in the same Mandala VII. 16, 8 where our commentator translates 'दीर्घकालं श्रोतव्यम्' as an adjective to शर्म happiness, 'which will be heard of for a long time to come.' This word occurs only once more in VIII. 25, 17 where सायण is driven to the helpless remedy of supposing the case-termination dropped and takes the compound as an adjective to वरुणस्य interpreting it 'as अतिशयेन प्रसिद्धस्य' 'known widely.' Thus we see that this word is applied to the worshipper, to the god and to the gift of the god in the three different places where it occurs.

2 सुक्रतू—Is an important word. We find this epithet applied to

many gods. क्रतु is explained by सायण as कर्म, but it is doubtless to be rendered by 'talent' Gr. *kratos*=power, intellect. See note Ṛik 10. No. 1. The Greeks have Socrates, Polycrates for सुक्रतु, and पुरुक्रतु.

3 पृणीथे—पृ ordinarily of the third has been transferred to the ninth conjugation. Whitney 731.

4 शरद्='Year.' We see here part put for the whole as we have in English 'summers' and 'winters' used in the sense of 'years' for a youthful and old man respectively.

ऋक् 3.

1 प्र—Here we have to supply a suitable verb after प्र; and we have no reason to reject सायण's suggestion of supplying रिच्. The verb that is generally understood when we have no expressed one is a form of the verb 'to be' as इन्द्रोऽयं. Here we have अस्ति understood and it is so because it can easily be supplied. The same verb can be supplied here. प्र means 'ahead' or 'in front' hence 'superior.' In this sense we have it used with अति or भवति. So here too we can simply translate the clause before us 'you (are) ahead of the earth and the heaven.'

2 अनिमिषम्='Constantly.' मिष्, 'to see,' without even allowing the eyes to twinkle. The tradition that gods' eyes don't twinkle may be referred to such words in the Veda.

3 ऋधग्यतः='Leading a straight-forward life.' Accusative to रक्षमाणा.

4 ऋष्व='Great.' बृहत्='Large.' सायण properly distinguishes these referring the former to the intrinsic excellencies and the latter to the physical extent.

5 स्पशो दधाथे='Have your form in' possibly meaning 'you show yourselves in these' 'these are your manifestations.' This is how Sâyaṇa takes it giving the meaning of 'form' to the word स्पशः. स्पशः we have translated by 'spies' or 'servants' in परि स्पशो निषेदिरे in Ṛik 13 of No. 1. Taking the same meaning we can interpret our clause here 'you place your spies in the midst of herbs and men.' This Varuṇa has to do because he is sovereign over the whole Universe. This meaning is in harmony with the clause ऋधग्यतो रक्षमाणौ. They protect the righteous but they must know who are so and hence the need of 'spies' or 'agents.'

ऋक् 4.

1 वव्रधे—Perfect in the sense of the present. It is not quite clear to what root we should refer this form. It occurs twice elsewhere.

The participle बद्धधान is used half a dozen times. Sâyaṇa wavers between बन्ध् and बाध्, but he seems to prefer to take these as forms of the former. But a general view of the passages shows that good meaning is given by understanding these from बाध्. VII. 69, 1 has रोदसी बद्बधानः as an adjective to the chariot of अश्विन्s. In IV. 22, 7 we have Indra described as having liberated the rivers to flow on in a long course when they were confined or hemmed in on all sides. यत्सीमनु प्रमुचो बद्बधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यंदयध्यै. In the light of these and other passages one would like to translate the passage here before us "His might inspires fear by its greatness throughout the heaven and earth." God Varuṇa punishes the moral offenders and so nothing is more natural than that his power should create awe in the minds of all people. The meaning is expanded in the next half. The poet tells us those that do not worship, go through life without sons, while those that think of worshipping grow strong.

2 शुष्मन्=बल. We find in the निघंटु the word as शुष्मम् and used in the Veda यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम्. (II. 12, 1). The word is derived by यास्क from शुष् 'to dry.' शुष्म meaning 'that which *dries up*, exhausts an enemy.'

3 यज्ञमन्मा='Inclined to sacrifice.' This is evidently a Bahuvrîhi compound like यज्ञकर्मा. The noun-making termination मन् being added to the root मन्. We have nouns by means of this termination such as कर्मन्, वर्त्मन्, नामन् and also L. Nomen from *gno*='to know.' Note again that the word मन्मन् is used as a separate word in the sense of 'prayer or praise' as the word मति is used very often below Ṛik 6.

4 वीर='A heroic son.' We often find in the ऋग्वेद that worshippers pray to God that they may attain worldly gifts. The Vedic ऋषिs are not found to long for complete cessation of worldly affairs. They ask their Gods to bestow upon them heroic sons, ample wealth and cattle. They wish to be successful in their battles with the enemy. They want spacious houses to dwell in and rich clothes to put on. This is their wish and hence the penalty of not sacrificing is here described to be a 'sonless state.'

ऋक् 5.

1 वृषणा—The word is paraphrased by सायण generally as कामानां वर्षितारौ. We have this word occurring very often in the Veda and in various contexts. It would not do always to stick to the etymological meaning of the word which is applied to gods many of whom have little to do with rain. It must be interpreted as 'strong,' 'manly.'

The वेदार्थयत्न has a very amusing and instructive note on the word (Page 120, I. 16, 1) where the word is traced through all its significations.

2 न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् = 'In which nothing marvellous and nothing purely adulatory is to be seen.' The poet means "we say here nothing through a mere desire of producing something marvellous, nor do we mean merely to utter praise without meaning it." यक्षम् seems to mean *mere* पूजा. There must be devotion in the heart of a worshipper, but he should not sacrifice truth to it. This is what the poet seems to mean here. He wants to avoid not पूजा but what we call तोंडपूजा or flattery.

3 द्रुहः सचन्ते अनृता जनानाम्—सायण construes द्रुहः जनानामनृता सचन्ते meaning 'the malicious (alone) accept the false praises from the people, (but not the noble)'. सायण seems to refer to the greatness of मित्र and वरुण; the poet would thus rely upon their goodness in not accepting false praises. It would be more natural to construe the sentence thus:— जनानां द्रुहः अनृता सचन्ते meaning 'The haters of men (alone) take to or offer false praises.' The poet means to say "We have the interest of the people at heart and therefore must not tell lies or offer false praises. Those that hate men and wish ill to them may do so. As we desire to secure favours from the gods, we must stick to the truth." One more argument, why the truth and nothing but the truth should be the basis of prayers, is added in the next sentence.

4 न वां निण्यान्यचिते अभूवन् = 'The gods are all-seeing.' We have the epithet उरुचक्षस् applied to वरुण and we have seen him to observe the ways of the world from his own house and the same is referred to in the sentence here. निण्यानि = 'Secrets.' 'No secrets are beyond your knowledge.' Not only what we do but also what we think is quite manifest to you. The inmost of our feelings are clearly perceived; hence it would not do to mean one thing and say another. We may compare Dilîpâ's words to the divine lion in the second Canto of रघुवंश—अंतर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोभिधास्ये ।

ऋक् 6.

1 ऋचसे—Is Vedic infinitive by appending the termination असे to the root ऋच् 'to praise.'

2 जजुषन्—Vedic subjunctive of जुष् 'to accept, cherish' from the Perfect base.

3 प्र—सायण supplies भवन्ति after प्र to complete the sense of the third quarter. See note above Rik. 2.

ऋक् 7.

1 पुरोहितिः='*Worship* in the shape of a prayer' as सायण explains, intending probably to direct the attention of the readers that it was not idol worship. पुरोहिति may mean 'the office of a priest.' The poet may perhaps allude to his officiating as a priest for his people, family or masters.

2 विश्वः—सायण supplies कृतम् after विश्वः, but would it not be better to take it with पिपृतम् as part of the verb having reference to दुर्गा and translate 'May you take us through all dangers (safe and sound)!'?

सूक्त VII. 71.

ऋक् 1.

1 नक्=“Night.' She is supposed here to be the sister of the dawn a very natural image as we find them together for a time. उषस्, however, is called the sister of भग and वरुण in (I. 123, 5) भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः ।

2 कृष्णीः—We find कृष्णा used as a noun for the night very often, but this form कृष्णीः is only once used here in that sense.

3 अरुषाय—Various cases of अरुष have been used in the Veda, but the word generally occurs as an adjective. It is paraphrased by सायण as गमनशील, हिंसकरहित and आरोचमान. In this last sense it is used as a noun here and elsewhere and interpreted as the 'Sun' as it suits the context.

4 रिणक्ति पंथाम्='Vacates, leaves open the path.' How simple is the image here! The night retires and leaves the path for the coming in of the Sun.

5 अश्वामघा गोमघा—The अश्विन्s are said to be rich in horses, rich in cows.

6 युयोतम्—Imperative from the Perfect base of यु to separate. The same form occurs in the next Rik. Only the radical vowel is properly ungunated there. It is the ablative अस्मद् that gives यु the sense of "to separate.' Otherwise यु means 'to join' and वियु means 'to separate' अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः (VII. 104). 'Let him then be severed from his ten sons.'

7 दाशुषे—From दाश्वस् from the Vedic root दाश् with वस् appended to it to form the agent-noun 'giver (of oblations.)'

ऋक् 2.

1 अमीवा='Disease,' from अम्+वन् with the augment ई. अम्='to afflict with sickness, pain.'

2 माध्वी—The word occurs in the hymns to अश्विन्s and seems to be a peculiar epithet of them. सायण has paraphrased it in a variety of ways. In his gloss on IV. 43, 4 he renders it as मधुरसस्य उदकस्य स्रष्टारौ ; in I. 184, 4 मधुपूर्णपात्रयुक्तौ ; in VI. 63, 8 मदयितारौ ; in VII. 67 the word occurs twice. Once it is paraphrased as मधुरसस्य सोमस्य अर्हौ or मधुविद्यासंबंधिनौ and again as मधुप्रियौ ; in V. 75, 1 मधुविद्यावेदितारौ. From all this we see that the अश्विन्s were not only fond of मधु but had something to do with the making of it. They were skilful extractors of this मधु and the fact that the word is used in this sentence where the अश्विन्s are exhorted to protect by day and night—this fact suggests the high medicinal quality of अश्विन्s' मधु. They are again invoked to keep off disease. All this together with the wonderful tales alluded to in the ऋग्वेद्, of their having made old men youthful, shews that we have some basis for the subsequent tradition of supreme medical skill of these gods.

3 रथेन वामं वहन्ता='Carrying wealth in the chariot.' This is a common description of the अश्विन्s. They are called वसुवाहनs 'carriers of wealth.' They drive in a chariot with yellow horses and are always ready to bestow health as well as wealth on their worshippers. Their name अश्विनौ suggests that they were good horsemen. There is difficulty to conclude the fact of their being good riders from their name only. This difficulty arises from the fact that although descriptions of horses being yoked to chariots are everywhere in the Veda, there is no allusion to their being used for riding. We have charioteers in the Rigveda but no cavaliers. No deity is invoked to come on horse back, though all gods are called upon to attend a sacrifice in one and the same chariot. The idea of a spacious omnibus was thus familiar to the Vedic Rishis. When the art of driving had advanced so far, it is no doubt strange that riding should be unknown. The twin gods are called अश्विनीकुमारs and in later mythology they are made the fathers of two of the five पांडवs one of whom सहदेव is reputed to be very skilful in शालिहोत्र the science relating to the horses.

4 त्रासीथाम्—Benedictive form of त्रै without the connective या.

ऋक् 3.

1 सुम्नायवो वृषणो आवर्तयन्तु—सुम्नायवः is explained by सायण as सुखेन योजयन्तः. In all places else he takes it to mean सुखमात्मन इच्छन्तः. If वृषणः be taken to refer to sacrificers and not to horses as सायण here explains, the usual interpretation of सुम्नायवः would hold good in this case too. सायण is obliged to give a forced explanation of the word, because

he thinks that it should refer to horses. It may be better to take it with वृषण: understanding the latter word as sacrificers; for this meaning of वृषण: which word is generally applied to gods, we have its etymological meaning as our authority. It means सेक्तार: 'able to produce children'; hence 'men.' In this way, it has been explained and made to refer to sacrificers by सायण himself in his gloss on इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो वदन्ति (I. 109, 3). Thus we take the meaning of the first half of this मंत्र to be 'may sacrificers, wishing for their own good, bring (towards themselves) your chariot at the next dawn.'

2 ऋतयुग्भि:—As an adjective to horses, occurs twice elsewhere; once in VI. 39, 4; and once in IV. 51, 5. In the former सायण explains it 'having praises bestowed upon them;' and in the latter he explains it as यज्ञगामिभि: 'going to the sacrifice.' And this last explanation seems to be the best.

ऋक् 4.

1 विश्वप्स्न्य:—This is rather a difficult word. It would have made good sense if we should have been able to refer it to the ऋषि (विश्व + अपस् + य:). न् is of course a Vedic augment introduced without meaning. अपस् means 'a sacrificial act.' It is a word often used in Veda. विश्वप्स्न्य: which strictly ought to be विश्वाप्स्न्य would mean 'one that performs all sacrificial acts.' सायण also proposes this as an alternative explanation. Unfortunately, however, there is no similar occurrence of the word विश्वप्स्न्य throughout the Veda. Other cases of the word do occur where the meaning पुरुरूप or व्याप्तरूप 'of many forms' or 'of pervading form' suits very well. By taking विश्वप्स्न्य: as referring to वसिष्ठ, we should be able to have the last quarter an adverbial clause introduced by यत् meaning 'since,' thus avoiding the necessity of taking यत् as meaning य:. Again students of काव्यप्रकाश would see that by accepting the meaning we suggest the दोष of समाप्तपुनरात्त would be avoided. As we have an adjectival clause *before* the principal sentence, it would not be good to have another *after* it.

2 त्रिवंधुर = 'Having three charioteer's seats' is a common epithet of the chariot of अश्विन्s. The following verse to अश्विन्s deserves notice.

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् । पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ (I. 118, 2). The number *three* is particularly to be marked and the simple prayer of the poet for cows, heroes and progeny

deserves attention. अश्विनस् are thus invoked for the health and strength of men and cattle.

3 उस्रयामा = 'Going out when it is day.' अश्विनस् are invoked very often by poets to appear at their sacrifices by telling them that it is day, the Sun is up, and it is time for them to come. It is fit, therefore, that they should be called उस्रयामा, but we do not find this epithet repeated anywhere.

4 नासत्या— Is a synonym for अश्विनस्. It evidently means 'the truthful' lit. 'not untruthful.' न + असत्या combined into नासत्या like नैक.

ऋक् 5.

1 युवं च्यवानम् &c.—This verse recounts the noble services of अश्विनस्. See legends about अश्विनस्. Muir's Sanskrit texts Volume V. Page 243.

2 निःस्पर्तम्—This form occurs only here. It means 'rescued.' Other forms of this root स्पृ that occur are स्पृणवाम, स्पृणुहि shewing that it belongs to the fifth conjugation. It occurs in धातुपाठ as स्पृ प्रीतिपालनयोः, प्रीतिचलनयोरित्यन्ये in the स्वादिगण.

3 अंहसः—This word generally means 'sin'; but here referring to the exploits of अश्विनस्, the commentator explains the word as अग्नि and refers to the same exploit mentioned in X. 39, 9 as his authority. Thus we see in this मंत्र that the अश्विनस् restored च्यवान to youth, supplied पेदु with a fleet steed, rescued अत्रि from a burning abyss and placed जाहुष firmly on the throne which was tottering before. We have already had before, a long hymn No. 5 which may well be styled अश्विपुराण as it strings together almost all the tales of the As'vins. There are more too of the same kind.

सूक्त VII. 77.

ऋक् 1.

1 न—Is of course a particle of comparison.

2 चरध्यै—Infinitive of चर्.

3 समिधे अभूत् = 'Was kindled.' 'Had to be kindled' (M. M.).

4 सायण is doubtful as to the construction of बाधमाना. It is better to take तमांसि बाधमाना उषाः ज्योतिः अकः (अकरोत्).

ऋक् 2.

1 विश्वं प्रतीची = 'Facing the Universe.

2 सुदृशीकसंदृक् = 'Of beautiful appearance, lovely to behold.'

3 गवां माता—सायण gives alternative meanings to गो *speech* and *cow*. M. M. takes *cows* to mean 'morning clouds.' This latter meaning does not seem necessary here. We all know that it is only after we get up at dawn that we begin to speak. So गवाम् may be properly taken to mean 'speech.' The poet in his pastoral life may have thought of his cows also, as they probably left their pens to go abroad at the break of day.

4 अन्हां नेत्री—उषस्—is 'the leader of days' as we have dawn first and day following her.

ऋक् 3.

1 अश्वं श्वेतम्—सायण explains अश्व as 'constantly going,' but it is a question whether the etymological meaning of अश्व is 'going.' निरुक्त derives अश्व from अश् 'to eat.' महाशनो भवति 'eats much'. It may, however, come from अश् 'to pervade.' श्वेत 'white, brilliant.' After this सायण supplies सूर्य. Without doing all this we may with M. M. interpret the clause naturally and translate it 'leading the white and lovely (सुदृशीक) horse.' The meaning of the Sun will be understood from this. We may recognise in this an example of modern rhetorician's रूपकातिशयोक्ति which का. प्र. defines निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत्। Thus we have the अध्यवसाय or निगरण of सूर्य by अश्व. Such ideas are common in the Veda and so it is not difficult to understand the *Sun* here.

2 विश्वमनु = 'In the interest of all.'

ऋक् 4.

1 अन्तिवामा—अन्ति is short form of अन्तिक. The word means 'one who has treasures or wealth.' M. M. translates 'who art a blessing where thou art near.' सायण's explanation seems more natural.

2 दूरे अमित्रमुच्छ—It is certain that the poet does not want his enemies near. He wishes also that the blessings of nature should be showered on him and his alone. This meaning is clear enough. M. M. translates 'drive away the unfriendly' and this is better as we have उच्छत् used in this sense before. (See I. 48, 8.) सायण's struggle here to take उच्छ् somehow to mean 'to shine' seems unnecessary.

3 गव्यूतिं and अभयम् may be taken as separate accusatives to the verb कृधि.

4 वसूनि is explained by सायण as 'booty' as it follows the clause in which उषस् is invoked to disperse the enemy.

सूक्त VII. 86.

ऋक् 1.

1 जनूंषि—सायण's meaning is not clear. M. M. takes the word to mean 'works.' He seems to give it one of its possible etymological meanings. In his Vedic hymns VII. 56, 58, he renders the word by 'births' the usual meaning of the word. जनूंषि may be taken to mean जातानि or जन्तव: 'all animals' and the sentence may be translated 'by his greatness or under his power, all animals are fearless.' This saves us from taking महिना (which generally means महिम्ना) to mean 'mighty' by interpreting it as महिम्नायुक्तौ or as महिना neuter nominative plural of महिन in which form the word does not occur elsewhere. महिन 'great or venerable,' and महिना (Feminine dual) 'great,' are explanations of the word given elsewhere; but the latter is differently accented. म॒हिना॑. The word occurs as it does here very often and almost always the meaning महिम्ना suits well.

2 द्विता नक्षत्रम् &c. = 'He stretched out apart the starry sky and the earth' (M. M.). This is more natural than the explanation of सायण. ऋष्वम् and बृहत् we often see in the Veda qualifying one and the same noun. It is therefore better to take them with नाकम्.

ऋक् 2.

1 स्वया तन्वा = 'In my own person; myself.'

2 संवदे—It is better to take, naturally 'converse' than to interpret the word as 'muse' as Dr. Peterson does.

3 कदान्वन्तर्वरुणे भुवानि—This evidently seems to mean 'when shall I be united to वरुण ?' Mere conversation and association with the god does not satisfy the poet. He wishes to be *absorbed* into his God. His goal is such absorption or identification. The object of sacrificing and worshipping is to secure this final state. It cannot, however, be concealed that this idea of final beatitude is postvedic. It is this fact alone that would make us pause a little before putting this interpretation on the clause. It is therefore that we must satisfy ourselves by taking much less than what is warranted by the strict letter of the मंत्र. We may say that वसिष्ठ wishes to be friends with वरुण and friendship means complete union. Thus we may translate 'when shall I be united to वरुण ?' without supposing any higher spiritual ambition.

4 मृळीक—Generally means 'favour' or 'mercy.' सायण here

takes it to mean 'bestower of favour.' M. M. takes it to mean 'propitiated.'

5 अभिख्यम्—Aorist of चक्ष् 'to see.' The augment is dropped. It is used in the sense of future.

ऋक् 3.

1 चिकितुष :—Like विदुष: Perfect participle of कित्.

2 विपृच्छम्—Infinitive of प्रच्छ् with वि. पाणिनि does not notice this form of the infinitive; but सायण paraphrases विपृच्छम् by the regular infinitive. It is only with the root शक् 'to be able' that पाणिनि has noticed this form of the infinitive as अपलुपं नाशकत्. Whitney (970 A) says that the root-noun is used as infinitive in its accusative in अम्, its dative in ए, its genitive in अस् and its locative in इ. Some of these can be compared with पाणिनि's general rule for Vedic infinitive.

3 कवय:—This word which generally means 'a poet' is used in the Veda very often in the sense of 'an intelligent one' referring both to gods and men.

ऋक् 4.

This verse strikes us as full of devotion and pathos.

1 ज्येष्ठम्—It seems, on the whole, better to construe the word as सायण has done and translate 'what great sin.'

2 स्वधाव:—स्वधा is taken generally to mean तेज: 'lustre.' It is sometimes explained as 'power;' so the word स्वधाव: may mean both 'mighty' and 'illustrious.' This word occurs as an epithet of अग्नि, इंद्र, वरुण and पूषन्. All are thus complimented as 'powerful.' The ending of the vocative of nouns and adjectives in मत् and वत् is व: as भानुम:, हरिव:, मरुत्व: &c. स्वधावन् occurs only once in V. 3, 2 whereas स्वधाव: is used sixteen times. Pâṇini has the Sûtra मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि. In later Sanskṛit स्वधा is associated with the names of departed ancestors as पितृभ्य: स्वधा. स्वधा means also 'food' as in स्वधया मदन्ती:. स्वधावन् is said to be the original of the Persian खुदावन्त, a Sanskṛit sibilant being changed to ख as श्वशुर=खोसर.

3 तुर:='Quickly,' from त्वर् 'to haste.' We have this word तुर occurring in तुरग, तुरंग, तुरंगम.

ऋक् 5.

1 द्रुग्धानि='Offences.' Here we have an instance of a past participle used in the sense of an abstract noun as भाषित for भाषण.

2 तनूभि:='Ourselves.' The word तनु is used for 'self' in various

forms and it seems unnecessary to translate it 'with our own bodies' as M. M. has done.

3 पशुतृप्—This is a difficulty. It is better to take it to mean with सायण and Dr. Peterson, 'who has made atonement.' It is a question, however, whether पशु should be taken in the sense of 'a beast' or for the matter of that, even 'a cow.' A thief is entitled to liberty when he has satisfied all men set to watch over him. पशु thus may be interpreted as 'men set to watch' पश्यन्ति इति पशवः. It is no doubt a little awkward to explain it thus; but as the word पशुतृप् occurs in the Veda only once, meanings have to be suggested for consideration. Another meaning might be suggested from the other उपमान in the verse. We think that the poet urges ignorance as an excuse for his sins and a plea for being set free; because he asks to be let loose as a calf. In meting out punishment we know that the age or status of the offender is taken into consideration. The temptation as well as the expected power of the offender to resist it are also to be considered; and thus an offence committed by a man of education deserves greater punishment than a vulgar one. This is probably a plea raised by our poet here. पशुतृप् would thus mean a mere 'herdsman,' 'protecting or keeping herds of cows.' Both Muir and M. M. take this word to mean 'one who has fed upon cattle.' Dr. Peterson is right in calling this '*awkward*' as feeding on cattle can hardly be urged as a plea in favour of the offender. Another meaning still may be suggested as पशुतर्पण 'feeding or tending cattle' for a period would be a form of punishment for an offence; and so a man in the primitive days when there was no rigid system of fining and imprisoning, might simply be called upon to just tend cattle for some settled period and then might be set free.

ऋक् 6.

1 ध्रुतः—Although the word is used only once in the Veda, there can be no doubt that it means 'destiny,' 'fixed course.' We have the word ध्रुव from the same root, which means 'unchangeable.'

2 विभीदक='Die.' This word is not mentioned in the निघंटु. यास्क derives it from भिद् with वि. Monier Williams, on the authority of सायण's gloss on the first ऋक् of the अक्षसूत्र X. 34, says that dice are made of the nuts of a tree called विभीदक. सायण's information, too, does not seem definite. There is in fact nothing to determine the exact derivation. The meaning of the word, however, is beyond doubt.

3 अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे—This is indeed a difficult line. It is clear that the poet thinks himself कनीयस्. The doubt is who the ज्यायस् is. Ludwig, as Dr. Peterson tells us, suggests that वरुण is the ज्यायस् here. सायण suggests that it is God नियंतृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरः. Ludwig evidently seems to accept this only making ईश्वर more definite. M. M.'s meaning is not very different from Muir's. 'The old is near to mislead the young' (M. M.). 'The stronger perverts the weaker' (Muir). 'The older ones exercise influence over the younger.' We have this experience in the world and there is no doubt that the leaders of a society are responsible for the sins of the common people. The same stand has been taken by the poet. He clearly means to say "I am doing what my betters are shewing me the path to do." Cf. यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ (गीता).

4 स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता = 'Even sleep brings on unrighteousness,' meaning men have bad dreams and they think evil thoughts even in a state of sleep. This is not, of course, सुषुप्ति—'sound sleep.'

5 This Ṛik deserves notice; because the poet pleads his helplessness in the matter of his sinful conduct. It is not intentional; but it is because his better part is drowned by destiny, drinking, passion, dice, thoughtlessness and the misleading example of the elders. Here we have an idea also of the bad influence to which our remote ancestors were open, but at the same time we see what simplicity of heart and frankness there was in their devotion to the Almighty; how wholly they resigned themselves to His care and how powerless they considered themselves.

ऋक् 7.

1 अरंकराणि = 'I will serve.'

2 मीह्ळुषे—From मिह् 'to shower;' 'one that showers objects of desire,' 'beneficent.'

3 राये जुनाति = 'Let him incite us to gain wealth.'

4 अचेतयदचितः = 'Let him make the ignorant wise.'

5 कवितरः—कवितर and कवितम—All such words though expressing degrees are not to be strictly understood as meaning definite comparisons. They all mean 'praise.'

ऋक् 8.

1 शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु—To a Hindu mind there need be no difficulty as to the explanation of this line. योगक्षेम is an idea with which he

is quite familiar. योग means 'acquisition;' क्षेम means 'protection.' In Dr. Peterson's note on क्षेमे उत योगे VII. 54, 3 we have the struggle of European scholars to interpret the expression. Both Grassman and Ludwig understand क्षेम in an unusual sense. They translate the phrase, 'at rest and at work.'

2 शम्—Is an adverb meaning 'happily.' It is used always with verbs, but sometimes it has the appearance of the predicative adjective. It is not inflected. We have thus to render it in a variety of ways; as here we have happiness with regard to definite points, sometimes as we have in VII. 34 to translate the word by 'propitious.' Altogether there is no doubt that it is a benedictory adverb and is variously used. See M. M.'s critical note, Vedic hymns, page 190 where he says "It is used as a substantive, as an adjective and as an adverb, and in several instances it must remain doubtful whether it was meant for one or the other." It is impossible in all the passages where it occurs to lose sight of its adverbial character.

सूक्त VII. 95.

ऋक् 1.

1 प्रबाबधाना—This form occurs only here. We have विबाबधे twice and in these two places सायण interprets the word differently. It is not clear whether we should understand it from बंध् or बाध् though we are inclined to take it from the latter as Monier Williams does it. प्रबाबधाना may be translated as 'pushing on amain.'

2 महिना='By its greatness.' Here we may take 'by its volume.'

3 प्रबाबधाना रथ्येव &c.='The river rushes on (straight) like a thoroughfare pushing on amain before her, by her volume, all the other waters.'

ऋक् 2.

1 नदीनाम्=' Of all the rivers'=' from among all the rivers.'

2 समुद्रात् आ=समुद्रं मर्यादीकृत्य=' Up to the sea'='to join the sea.'

3 चेतन्ती—Present participle of चित् 'to know' which is paraphrased in the causal sense as 'she who makes known.' Dr. Haug notices the identity of this word with *Chaetenti* of Zend. The alternative explanation given by the commentator 'giving' seems to be only a makeshift.

4 The poet here praises सरस्वती as the only one of all the rivers that took cognisance of the prayer offered by Nahusha. In the

second quarter we have the wealth of her waters described, as the river takes them to the sea instead of discharging them into some big river. The third quarter tells us of the power of that river to make known to the world the immense treasures to be got (by making use of its waters for agricultural purposes). All this offers an indication that the big river of the Indus is meant here. The Nilelike power of the Indus to place the people on its banks in a position of advantage on account of its inundations is well known. Vasistha in all probability lived somewhere near the Indus as we find him closely related to the old Persians in the matter of language. Again the Zend has got the word *Vahishtahê* from *Vahishtem*='best.' *Vahista* is Super. of *Vahu*='good.' The ह् in all these is of course our स्. So we find the very name of our Ṛishi among the people of old Persia. It is natural that Vasistha should bestow encomiums on the great river of the Punjab with its tributaries. Our Ṛishi in VII. 36 calls सरस्वती सप्तथी सिंधुमाता. The seven rivers are called seven sisters. Altogether the Vedic Ṛishis talk about these Punjab rivers on the banks of which they were dwelling in the Vedic days. सरस्वती thus mentioned is not the one that we have in later literature and a neighbour of the यमुना.

ऋक् 3.

1 नर्य:—Is an adjective applied to various gods and has been generally translated as नृभ्यो हित:—'beneficial to men.'

2 शिशुर्वृषभ:—It is not easy to explain this. We have it sometimes said of gods such as Indra and Agni that they were born with full strength. As soon as they came into being, they proceeded to work. Some such meaning might be understood here. As this मंत्र is about a big River God, we can say that he was great even as a child meaning in the cosmical sense 'the waters were not meagre even at the source.'

3 वाजिन्=' A strong son.' This we have seen to be one of the choicest boons that worshippers can ask and gods can confer. Heroic sons were a necessity in those days of invasion and advancement, when the ancient Aryans were momently open to the attacks of the hated aborigines.

4 विसातये तन्वं मामृजीत—सरस्वत् is here praised as chastening the body of the worshippers for their benefit. It possibly means that cold baths gave them strength and made them cope with their enemies at an advantage and this brought them immense booty.

ऋक् 4.

1 नः उपश्रवत् = 'May she listen to us.'

2 मितज्ञुभिर्नमस्यैरियाना = 'Approached or saluted by the venerable on their knees.' The ज्ञु in मितज्ञु is a representative of जानु Gr. *Genu*, the intervening vowel being dropped ज् + न् = ज् + ञ् = ज्ञ्. So we have in यज्ञ from यज् + न.

3 ध्रुवा = 'Permanent,' 'not disappearing when once attained.' It goes with राया. राया ध्रुवा—this instrumental indicates the point of superiority over the rivers. The wealth bestowed by others is not so steady.

4 सखिभ्यः—Means 'worshippers' as the word is used very often in the Veda. It will then be in the dative. उत्तरा shews comparison and that is between सरस्वती and other deities. The superlative उत्तमा is a word quite familiar to us and does not seem strange. उत्तरा सखिभ्यः may also mean 'superior to your friends (other deities).'

ऋक् 5.

1 आ—सायण supplies दद्महि as a suitable verb after this preposition. The sentence then means 'invoking you with prayers, we shall get from you these (gifts).'

2 दधाना—Has the sense of the passive here ; 'being placed in a state of most desirable happiness bestowed upon us by you.'

3 उपस्थेयाम &c. = 'We shall approach you as a shelter tree.' शरणम्—'shelter, one that protects.' शरणं गृहरक्षित्रोः, इत्यमरः । उपस्थेयाम may also mean 'praise' as it is largely used ; but the primary meaning 'approach' suits the context better.

ऋक् 6.

1 व्यावः—वृ with वि and आ 'has opened or opens' as सायण translates it. वसिष्ठ here tells सरस्वती that he has opened the gates of sacrifice to admit her and calls upon her to be great and bestow wealth on him. This is an amusing address to a deity. वसिष्ठ takes to himself rather a high position as having in his hands the power of giving or refusing admittance to a sacrifice. This is not the only place where we have the ऋषिs taking this attitude. They say "We give oblations to gods and get health, wealth, sons, cattle and other blessings from them." They describe Indra as greedily drinking सोम as a preliminary to bestowal of blessings. All this, however, speaks of the simple and artless devotion of those early days.

सूक्त VIII. 29.

This is a hymn composed of Riks dedicated to different gods. Its peculiarity, however, is that no deity is directly mentioned in the ऋक्s. The deity of each verse is to be ascertained by its characteristic epithets mentioned, and functions alluded to in the verse. The verses are as it were so many conundrums proposed to test the ingenuity of readers. Each of the verses of this hymn then is to be understood in this way. Where we have the works of Indra, viz. the phenomenon of rain, the killing of वृत्र or so, the ऋक् is to be set down as Indra's and so on.

ऋक् 1.

1 The first ऋक् is referred, by सायण, to सोम and he justifies his position by explaining all the words and expressions as describing सोम. In explaining सूनर he is obliged to take advantage of the later, that is, postvedic tradition of the identification of the moon with सोम. He has taken हिरण्ययमंक्ते—'puts on golden ornament.' Also in reference to Soma, बभ्रु is, no doubt, once used as an epithet of सोम (IX. 98,7). It is also applied to others and so is not peculiar to सोम. विषुण which is explained by सायण in more than one ways, is never an adjective qualifying सोम. The application of the later tradition just mentioned is not justifiable in the interpretation of the ऋग्वेद. सोम is not described as putting on ornaments. It will thus be seen that the ऋक् does not naturally point to सोम in an unmistakable way. The mention of ornaments is in the Veda to be found in the case of the मरुत्s I. 64,4; VII. 57,3; VIII. 27,11. This is a peculiar characteristic of the मरुत्s. and if we take this verse to refer to one of the मरुत्s it would not be improper. The other adjectives which can be applied to any deity may qualify even मरुत्. We think the principle to be followed in the interpretation of these ऋक्s should be this:—We must get hold of the peculiar characteristic of a deity before we set it down as belonging to it. The minor adjectives may have their general meanings. In this way the मरुत्s who are called रुद्र's boys were fond of decorating their bodies with ornaments, different ones for the different parts of the body. Dr. Aufrecht suggests the same* though M. Langlois thinks that the Sun is meant.

ऋक् 2.

1 योनिमेक आ ससाद—This is properly pointed out by सायण to be an

* Muir's note page 90 volume IV. Sankrit Text.

indication of अग्नि; because he is described to take a seat (in the house of a sacrificer). In VIII. 4,5 we have आ यो योनिं देवकृतं ससाद. Now the same is sometimes said of other deities; but here we have again the epithet द्योतन: which would point out to deities of light अन्तर्देवेषु द्योतन: means ' brilliant in the midst of the gods.' अग्नि is said to bring gods to the sacrificial place and thus 'the intelligent, the brilliant in the company of gods'—all these go to differentiate अग्नि from all other gods.

ऋक् 3.

1 This ऋक् is unmistakably त्वष्टृ's, since we have the mention of वाशी his weapon.

ऋक् 4.

1 This undoubtedly refers to Indra.

ऋक् 5.

1 जलाषभेषज:=' Of comforting medicines.' जलाष is used in VII. 35,6 शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाष: where सायण explains the word as दुःखद्रावकः. The name रुद्र itself has been explained by सायण to mean the same thing. (See note on V. 73, 8). सायण here properly fixes जलाषभेषज as the determining epithet of this verse; because we have it in I. 43, 4 as an epithet of रुद्र. In his gloss on this ऋक् (I. 43, 4) सायण derives जलाष thus:—जायन्ते इति जा: । लाष:=अभिलाष: from लष् ' to desire.' ज is compounded with लाष, thus meaning सुखम्=जानां लाषो यस्मिन् तत् । जलाषरूपं भेषजं यस्मिन् स जलाषभेषजः रुद्रः । We have also तिग्मायुध an epithet of रुद्र in VII. 46 a hymn addressed to रुद्र. In verse 3 of that hymn we have रुद्र having thousand medicines. सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा

ऋक् 6.

1 पीपाय is Perfect from the irregular reduplicated base पीपि which Whitney notices in 786 where, however, we miss this particular form. सायण tells us that the root प्याय् which generally means ' to grow ' has here the sense of ' to protect. '

2 The deciding word is, as सायण says, पथ: which occurs very often in the hymns of पूषन्. It is his function to keep the ways free from assailants and पूषन् is constantly invoked to chastise the opponents that are likely to obstruct the path of ऋषिs. It is पूषन् again who makes wealth of easy attainment. धनानि सुषणा कृधि. (I. 42, 6)

3 The simile here, had it not been in Veda, would have been offending; because it is जातिगतन्यूनत्वदुष्ट, as तस्कर, which is उपमान, is alto-

gether inferior to god पूषन् the उपमेय. The suggestion by such a comparison is of the उपमेय's doing evil deeds which is saying something improper. Altogether this verse can be parallelled to चांडालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् । and the remark अत्र चांडालजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् । will hold good. The Vedic Rishis, however, are not bound by the canons of modern critics.

ऋक् 7.

1 This verse unmistakably refers to विष्णु as we have the indications उरुगाय: and त्रीणि विचक्रमे both of which we may find in VII. 100, 1 and 3.

2 उरुगाय: is variously explained by our commentator; but in the light of, उरुक्रम another epithet to विष्णु we may translate 'of wide course or step.'

3 त्रीणि विचक्रमे—This is so often said about विष्णु in the Veda that the three steps of विष्णु in his वामनावतार or dwarf incarnation have been identified with this mention of three-fold appearance of विष्णु. On various grounds it has been proved that the modern tradition is not meant in the Veda. यास्क at any rate seems to accept one of the explanations given by his predecessors—शाकपूणि and और्णवाभ; the former saying that Vishnu's three appearances are in three different places, in three different forms; as the fire on earth, the lightening in the firmament, the Sun in the sky. और्णवाभ thinks that the Sun plants his foot first, on the समारोहण—'the hill of rising,' second on विष्णुपद which is the 'meridian height' as explained by दुर्गाचार्य, Yâskâ's commentator and the third on गयशिरस् viz. 'the hill of setting.' सायण of course in his interpretation of Vedic passages found it impossible to divest himself of the later tradition of विष्णुपुराण. The occasion of the three steps of the dwarf incarnation has not been alluded to in the Veda in the faintest manner; nor have we mention of anything like an incarnation in the sense in which we understand the word अवतार at present. On the whole we must regard the Vedic ऋषिs totally innocent of such a tradition, recognising at the same time, however, in their words sufficient basis for the active imagination of subsequent poets.

ऋक् 8.

1 एकया द्वौ—This at once points out that the ऋक् refers to अश्विन्s who are associated with सूर्या their common bride taken at a self-choice marriage. The two gods are constantly associated. मित्रावरुणौ or any other deities द्यावापृथिव्यौ, इन्द्रासोमौ &c. cannot be called the *two* in the sense in which this epithet can be applied to अश्विन्s; because each of

the deities thus paired, has got hymns or portions of hymns separately dedicated to itself; but the अश्विन्s are always inseparable. द्वौ alone would thus have unmistakably pointed out अश्विन्s. एकया which सायण points out as the distinguishing word, no doubt, confirms the same idea as we have सूर्या in many ऋक्s spoken of as accompanying the अश्विन्s.

2 विभिश्चरत:—This is also an indication of अश्विन्s because birds are said to be yoked to अश्विन्s' chariot. This has been interpreted in some cases as referring to 'horses swift as birds.' Still there is no doubt that अश्विन्s' horses have been more often compared with birds than those of any other deities. Again in order to maintain that अश्विन्s' chariot was driven by horses we are constantly required to put the interpretation of रूपकातिशयोक्ति. आ वां श्येनासोऽश्विना वहन्तु रथे युक्तासो आशवः पतंगाः (I. 118, 4) यद्वां रथो विभिष्पतत् (I. 46, 3). There is no doubt that horses also were yoked to their chariot and this fact may be an argument in favour of understanding विभि: and श्येनास: to be used for horses by the अध्यवसाय of उपमेय. Their name अश्विन्s is also an argument to justify the same explanation.

3 प्रवासा—is used for प्रवासिनौ 'travellers.'

ऋक् 9.

1 द्वा—This cannot be the deciding word here. (See note 1 on previous verse.) सम्राजा is no doubt the differentiating expression as सायण points out. Again we know that वरुण's house is high up above in the sky whence he sees the deeds of men, that *are* done and *are about* to be done.

2 उपमा—This word is explained by सायण as 'unrivalled' in many places (VII. 30, 14) and as Whitney points out in 474, this is a superlative from उप, the comparative being उपर. In his gloss here सायण gives us, as it were, the process by which उपम comes to mean 'unrivalled, excellent, the best'. His first explanation is like our figure उपमेयोपमा, मित्र: वरुण इव वरुण: मित्र इव । His second explanation is based upon the inherent nature of उपमान. When we make a thing a standard of comparison we do not do so unless it is admittedly superior.

3 सर्पिरासुती='To whom ghee is offered, having ghee for their oblation.' This form of the epithet occurs only here; in other words it is never applied to मित्रावरुणौ conjointly. सर्पिरासुति: is only once applied to मित्र (VIII. 74, 2), but it is four times applied to अग्नि.

ऋक् 10.

1 This ऋक् is in praise of the अग्नि whose peculiar exploit is

here spoken of. The अत्रिस meditated a great hymn whereby they made the Sun to shine. In the fifth Mandala which is of the अत्रि family we have a portion of a hymn (40th) extolling the अत्रिस for the rescue of the Sun from स्वर्भानु a demon that had altogether enveloped him (see V. 40,9). This seems to be the description of an eclipse of the Sun. स्वर्भानु the demon overspread the Sun with darkness and the worlds appeared in the plight of a bewildered person knowing neither where he is nor where to go. Indra was dissipating the illusions spread below the Sun when अत्रि too repeated a hymn and drew forth the Sun concealed by darkness thwarting his works. सूर्य pitifully invoked अत्रि's aid in the following words:—"Oh Atri, let not the violater swallow me, through greed,—me who am yours. You are मित्र with truth for your wealth, may you and king वरुण protect me here." अत्रि then repeated a hymn, propitiated the gods and replaced the Sun in the sky to shine as before. अत्रि thus made the Sun to shine.

सूक्त X. 72.

ऋक् 1.

1 जाना—Vedic for जन्मानि = 'births.' It occurs only once more.

2 विपन्यया प्रवोचाम = 'We shall say by way of praise.' सायण correctly translates the word विपन्यया by स्तुत्या in all other places. It comes from पन् 'to praise.'

3 यः पश्यादुत्तरे युगे—सायण takes the whole half as one sentence and translates: 'who would see the praiser in a future age when hymns would be sung.' He takes स्तोतारम् as an accusative to पश्यात् and refers यः to the collection of gods spoken of as देवनाम् in the first half. This meaning of सायण seems to be the best of all that have been proposed. It only says in a periphrasis who are immortal, because the poet seems to say 'we celebrate the births of gods (whom our ancestors have worshipped)—who have seen our ancestors worshipping, who are seeing us worshipping, and who will in future ages see those that come after us when these, (future) will sing hymns'. Muir takes उक्थेषु शस्यमानेषु with प्रवोचाम in the first half and refers यः to each of the praisers themselves. His translation is 'Let us in chanted hymns, with praise declare the births of the gods—any one of us who in this latter age may behold them.' Prof. Max Muller, as Muir tells us, suggests an alteration in the संहिता, यत् for यः in order to translate the clause as 'that a man may see them &c.'

ऋक् 2.

1 पूर्व्य='Early, ancient.' In the same way we have नव्य 'recent' or 'modern.'

2 असतः सदजायत='The existing was born of the non-existing.' This is a common idea of the उपनिषद्s and with his full knowledge of the subject सायण could not resist the temptation of referring to the उपनिषद् literature and assuming the modern technicalities of theological treatises to be meant by the hymner. It must, however, be admitted that some of the Vedic poets of the last मंडल were not far removed from the days of subsequent philosophical thought. In such hymns as कस्मै देवाय हविषा यजेम and नासदासीन्नोसदासीत् there is an attempt to solve the insoluble puzzle of the world's creation; and ideas have been put forth and hints thrown out which border on the rational theory of monotheism so ably established in the philosophical works of our society both in ancient and in modern times.

ऋक् 3.

1 सायण takes आशा to mean 'quarters' and उत्तानपदः to mean 'trees.' सायण's meaning of the word उत्तानपदः is fanciful. The word occurs in no other hymn and both Muir and Max Muller do not undertake to translate it. आशाः which word occurs again in the next verse is translated by 'regions' by Muir.

ऋक् 4.

1 The birth of अदिति and दक्ष from each other is explained by यास्क as divine and supernatural. Gods create each other as in the obvious case of the day and the night.

ऋक् 5.

1 तां देवा अन्वजायन्त='Gods were born to her.

2 अमृतबंधवः—This in an adjective of देवाः and may mean 'immortal brothers' or 'friends or brothers of Gods' or 'of undying or permanent relationship.'

ऋक् 6.

1 सुसंरब्धा—(Lit.) 'well begun;' सायण translates 'well born.' संरम in modern Sanskrit means agitation. It seems Muir attaches this meaning to सुसंरब्ध when he translates this verse as follows:—"When, gods, ye moved (agitated) upon those waters, then a violent dust issued from you; as from dancers." This dust, सायण understands to be the Sun that issued forth and settled in the sky to illumine the world.

ऋक् 7.

1 यतय:—Sâyaṇa takes the word यतय: to mean 'clouds.' Muir translates it by 'strenuous men.' यतय: may be like अत्रय: the Ṛishis of a particular family as in VIII. 6, 18, VIII. 3, 9. It is not a family spoken of by itself and so one does not feel his ground firm when he takes that meaning. Since the Yatis are made the उपमान the standard of comparison, it goes without saying that they must be quite famous if they really refer to any particular family. Now, we have a Zend word 'Yatem' meaning 'fortune, wealth.' From this if we understand यतय: to mean 'wealthy people,' we shall have good sense. Wealthy people have, by spending their riches on noble purposes, conferred everlasting obligations on the people of a country. Good kings and ministers fill the world with such deeds. Secondly if we understand the word यति etymologically from यत् 'to strive' and take it to mean 'strenuous or industrious men' that also will give good sense. Montesquieu in his excellent work on 'Spirit of laws' tells us under the article 'Human industry' that what are now rivers were formerly lakes bounded by hills and mountains and that industrious men broke the barriers down and made the rivers to flow. What a blessing have these forgotten giant workers conferred on the world. Not to go so far as these, look at M. de Lesseps the inventer of the Suez Canal scheme. What a revolution has he made in history by his scheme which has restored to the Mediterranean sea its old importance lost by it when the passage round Africa was discovered.

2 भुवनान्यपिन्वत = 'Made the worlds happy.' The poet means to say that as यतिs gave happiness to the world, so you did the same by drawing out the Sun concealed in the ocean.

3 समुद्रे गूळ्हं—This ocean of course is the region of the clouds. It is natural for the primitive people to suppose that the Sun's setting is no other than his being hidden in the vast *skyey regions*. समुद्र is the Vedic word for these. Such expressions as समुद्रे गूढं were understood in later days to mean 'concealed in the *ocean*.' There being no notion remaining of समुद्र being the *aerial ocean*, the word was taken in the sense of the *watery ocean*. To this is probably owing to the later belief that the Sun at setting sinks into the western ocean.

पयसि प्रपित्सुरपरांबुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्.

Magha, X.

4 अजमर्तन—अजभ: has received the augment तन which is added in the Veda without any special purpose. भृ of course is the Vedic form of the root हृ.

ऋक् 8.

1 तन्वस्परि=' From the body. ' Sâyaṇa quotes later works enumerating the eight Suns, seven of whom were taken to the gods and the eighth was thrown away.

ऋक् 9.

1 त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत्=' She again took up Mârtânda for birth and for death. ' Sâyaṇa supplies प्राणिनां before प्रजायै मृत्यवे. He means that the Sun, who is meant by Mârtânda, is the measurer of time and the life of men. Their birth and death are dependent on the days which are made by the Sun.

2 This verse is mysteriously explained in the शतपथ ब्राह्मण that Mârtânda who was given up undeveloped into any distinct shape was taken up by the seven full fledged Âdityâs and shaped into an elephant who afterwards became विवस्वान् आदित्य of whom came all creatures. Altogether the whole hymn must be confessed to be not very intelligible. Still we perceive an attempt to rationalise the creation of the various objects of nature.

3 The number of Âdityâs is not definite in the Veda. Sometimes only वरुण is called आदित्य, sometimes मित्र and वरुण are called so. अर्यमा is added and the three are called आदित्यs; then we have Indra added as a fourth Âditya. Sometimes they are five सविता, भग, वरुण, मित्र and अर्यमा. We have दक्ष added to the number and we have here in " the eighth " verse of our present hymn the Âdityâs as seven:

An ingenious explanation of this mysterious hymn is given in the latest issue of the Vividhajnâna Vistâra an ably conducted monthly magazine of Marathi literature. The writer, who from his style seems to be our famous Professor Râjârâm Shâstri Bhâgvat, is of opinion that in this hymn we have a description of the rise of stars. He takes देवs to mean ' stars, ' उत्तानपद् to mean the firmament (आकाश), दक्ष and अदिति to mean ' day ' and ' night ' respectively. The eighth ऋक् according to him will be translated:— " Eight are the sons of Aditi, who were born from her body. To the stars she repaired with seven (i. e. she came to an end). Then she gave birth to the Sun. " The heading of the article, which I hope is the first of a series, is " History and semblance of history. " The writer says that the Paurâṇik age has made a mess of this cosmical hymn. He says this hymn is not historical, it only looks as if it were one.

सूक्त X. 108.

ऋक् 1.

This verse begins an interesting dialogue between पणिs and सरमा. The पणिs stole the cows in search of which Indra sent सरमा the divine bitch (देवशुनी) the messenger of the gods. When सरमा reached the region of the demons, they tried to gain her over to their side. With this introduction we shall understand the present hymn without difficulty. The first verse is the speech of the पणिs and the second is सरमा's reply to them. Thus we have throughout the hymn पणिs and सरमा talking with each other.

1 पराचैर्जगुरिः—सायण takes पराचैः as instrumental meaning 'passages that could not be crossed over again.' पराचैर्जगुरिः=' full of such passages.' पराचैः, however, may be taken as an indeclinable like नीचैः, उच्चैः &c. meaning 'aside,' 'out of the way' as सायण himself takes it in VI. 74,2. जगुरिः may come from गा 'to go' and may mean 'leading' or 'conducting' as Monier Williams takes it. जगुरिः पराचैः may then mean 'leading aside.' जगुरिः occurs here alone.

2 अस्मेहितिः—Is another word which occurs nowhere else. It is really not clear why the पदपाठ puts it as a compound. हिति from हि 'to send' means 'message or errand.' कास्मेहितिः 'what message (is) for us ?' 'What is the bussiness with us ?'

3 का परितक्म्या—' What (kind) of night was it with you ?' meaning 'how did you pass it, in safety or in danger?' We have the root तकि कृच्छ्रजीवने i. e. तक् 'to be in danger or difficulty.' परितक्म्या which is often rendered as 'night' may mean simply 'difficulty.' Our clause here may thus he translated 'What difficulty (had you in coming over here) ?'

4 रसायाः पयांसि—The waters may be of a river or we may take the meaning the 'earth' of the word रसा and then these waters may be all 'waters on the earth,' i. e. of the rivers on the way.

ऋक् 2.

1 अतिष्कदोभियसा—सायण takes it to mean 'through fear of transgression.' It is not clear what this means. Of what transgression the water of the river was afraid ? Is it any fear of punishment from Indra ? In that case अतिष्कद् need not be taken as an abstract noun. अतिष्कदः may be understood to be the ablative of अतिष्कद् meaning 'outdoing or surpassing or transcending all' referring, of course, to Indra. सरमा thus may be taken to mean that the water of the river protected

her through fear of Indra. अतिष्कदे occurs in VIII. 67, 19 where सायण explains it by अतिक्रमणाय. No other form of the word occurs in the Veda.

2 तत् refers to water. It is to be noted that although पयांसि is plural we have not got the plural pronoun.

3 नः:—This is used by सरमा regarding herself. It may be to glorify herself or she may have some attendant with her.

ऋक् 3.

1 दृशीका—सायण lit. translates it as दृष्टि and then explains it as दृष्टिरूपा सेना. It is difficult to see what he means by 'an army in the form of sight.' सायण's mind is probably full of the later tradition of the thousand eyes of Indra. दृशीका must mean 'appearance,' 'form,' 'beauty' as we have the word used elsewhere. The demons inquire "Of what kind is Indra, what is the form or appearance of him whose messenger you have come hither from afar?"

2 On the next half सायण remarks that it is not addressed to सरमा, but is a consultation of the demons among themselves; and thus according to him the translation would be "Let her come, we shall make friends with her; and she may become the lord of our cows." It does not appear why the second half, too, should not be considered as addressed to सरमा with reference to Indra himself. Of course the पणिs do not seriously mean what they say. They only say it to draw सरमा into their clutches. Thus understood, the line will be translated "Let him come, we shall make friends with him, and then he will be our herdsman." They say this to सरमा about Indra, and this suits well with her reply in the following verse.

ऋक् 4.

1 न तं गूहन्ति &c.='The deep rivers cannot swallow or hide him in (to him they are not impassable). As for you, oh पणिs, killed by Indra, you would lie low.'

ऋक् 5.

1 गावः:—Is to be understood in the accusative.

2 कस्त एना अवसृजादयुध्वी=' Who that is yours will snatch them away without fighting or measuring swords?' अयुध्वी see note on हित्वी II. 38.

ऋक् 6.

1 असेन्या='Unworthy of an army' (सायण). It may give better sense if we take it from अस् 'to throw' with the termination एन्य in the

sense of the Potential. The clause would mean "your words, O Paṇis are to be despised, not to be regarded." There is no other occurrence of this word in the Veda. असेन्य here seems to mean 'silly, insane or foolish,' but we do not see our way to attach this meaning to the word. 'Sane' is no doubt akin in appearance and we have a Greek root meaning Sinnen='to know' and it will not perhaps be amiss to refer the word to this root.

2 अनिषव्या:='Not able to bear arrows, weak.' 'Not to be killed.' (M. W.)

3 अधृष्ट—Lit. means 'unchallenged.' Let your path he unassailed hitherto. What is unassailed may easlly be looked upon as unassailable. So अधृष्टो व एतवा &c. may mean so far as going by the way you move in is considered, you may well think it to be beyond the attempt of any body in future because it has been so long. But you will find that you are not justified in this overweening confidence.

4 उभया='In both ways, of both types.' In order to give some sense to उभया we must suppose it to mean 'weak and strong' or 'whether in war or in peace,' 'whether fighting or submitting.' It is noticeable that many of the words of this whole hymn are not to be found elsewhere in the Veda. असेन्या, अनिषव्या occur only here.

5 This is on the whole a difficult verse. It may be translated thus: "Your words, oh Paṇis, are quite foolish. Your sinful bodies may be impenetrable to arrows. Your path may be unassailed in crossing. But (mind well) Bṛihaspati would by no means brook both (these)." When you will have to fight with Indra and Bṛihaspati you will know that your bragging was vain and that your confidence in your power to meet the enemy was misplaced. It is not clear what Bṛihaspati had to do in this connection. Sâyaṇa gives us no definite help in his gloss on I. 62, 3. where we have the same tale alluded to. Sâyaṇa suggests that we should understand Indra by Bṛihaspati.

ऋक् 7.

1 रेकु=‘Suspected,’ ‘full of suspicion,’ ‘full of danger.’ रेकु is taken to mean रिक्तम् ‘void, destitute’ (IV. 5, 12). It is there understood to be derived from रिच्. सायण here takes it from रेक् ‘to suspect.’

2 अलकम्=‘In vain.’ It occurs once more in X. 71, 6.

ऋक् 8.

1 अयास्य:—We have this word interpreted as ‘invincible,’ ‘valiant’ in VIII. 62, 2 and I. 62, 7. But we see it often understood

as a proper name of one of the अंगिरसः. Both the senses would suit here. The singular number of the word need cause no great difficulty in the Veda.

2 अथैतद्वचः &c.=' Then the पणिs will have to vomit these words' meaning they will have to disown what they have said. This is exactly opposite to the English idiom of *swallowing* or *eating* or *taking back one's own words*. The पणिs have said in the last verse that सरमा's coming over was in vain. सरमा now emphatically retorts " nine अंगिरसः with अयास्य among them being invigorated by a draught of सोम, will come down here and take off the herd of the cows and divide it among themselves." When this will be accomplished, the boast of the पणिs would, of course, count for nothing, and they will have to submit.

ऋक् 9.

1 आजगंथ—We have here this use of the Perf 2nd Pers. Sing. in a dialogue. It cannot be thus used in classical Sanskṛit. On the whole throughout this hymn we have many peculiar Vedic declensional and congugational forms. The use of the Vedic subjunctve is very free. See आगच्छात्, दमत्, दधाति, मृळात्, अवसृजात्, भवाति &c. For Declensional irregularities note the forms दूतीः, एना, तिग्मा, आयुधा, अश्वेभिः &c.

2 बबाधिता सहसादैव्येन=' Oppressed by the might of the gods. ' This is said by the Paṇis to poison her mind against the gods.

3 अप ते &c.=O you of good luck, we shall give you (some) of the cows.' They are making all these offers which she indignantly refuses in the following Ṛik.

ऋक् 10.

1 गोकामा मे अच्छदयन्यदायम्=' When I shall go, they would surround (this your place) in search of the cows. '

2 वरीयः—सायण proposes two ways of taking this word. He would supply गावां वृन्दं परित्यज्य after वरीयः or simply देशम् as object to अपेत. The translation according to him would be (1) "Give up the large herd of cows and go away hence; " or (2) " Go away hence, O पणिs, to a more distant place. " वरीयः may perhaps be used in the sense in which *better* is often used in English ' Better for you to do this or that &c.' So the clause may mean " Better for you, O पणिs if you go away hence. "

ऋक् 11.

1 उद्गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन=' Let the cows breaking upon the doors get out by the straight way. ' It is, of course, to be remembered that

these cows are no other than the rain waters which are often said to be confined by the demons. Indra is always said to interfere and break open the doors of the fortresses and let the waters flow. The allegorical way of describing the phenomenon of rain is very common in ऋग्वेद. It does not, however, seem necessary to understand this sort of description wherever we have the पणिs and the cows. In the primitive days of Aryan settlement in India, they must have been leading a pastoral and agricultural life and to them cattle must have been a very valuable possession. The aboriginal races that might be coming in the way of their onward progress might be giving them constant trouble by robbing them of their cattle. It is, therefore, not altogether impossible that they should invoke the aid of their gods for the liberation of cows taken away by their enemies. One is inclined to think that in this hymn there are at least as many chances of cows being the waters as their being the cattle both of which the Aryans valued equally for their agricultural purposes. The writer referred to at the end of the notes on the last hymn maintains that this is a historical hymn and countenances the suggestion that Paṇis might be Phœnecians.

सूक्त X. 139.

ऋक् 1.

1 पूषन्—See note on पूषन् VIII. 29, 6. This is one of the important deities in ऋग्वेद. He presides over prosperity. He is called इळस्पति and पुरूवसु. He is said to bring light, to see all men and to go through the sky followed by the sun and the stars. He keeps the paths of the world safe. He is one of the three gods that have to do with the heavenly light. The two others are सूर्य and सविता.

ऋक् 2.

1 आपप्रिवान्=' Filling (with his rays).'

2 घृताचीः—सायण takes it ' the corner directions ' in order to distinguish it from विश्वाची which he takes to mean ' the broad directions–East, West &c.' Some suggest that विश्वाचीः means ' all directions ' and घृताचीः ' the directions where ice melts ' i. e. the high mountain lands of North-eastern Punjab. घृताची is particular and विश्वाची is general. Altogether it is difficult to say what these words mean here.

ऋक् 3.

1 देव इव—It is not clear what this simile means. Who is the देव

that is उपमान ? We know that वरुण is known as truthful सत्यव्रत, and as we have seen वरुण to be praised as सम्राट् the sovereign, so here by देव he may be intended. Again it is not unlikely that सविता the god of day should be compared with वरुण who is the god of night. In the next line we have सविता compared with Indra with reference to another quality. This way of describing the matter in hand by means of a मालोपमा is not uncommon with poets.

2 समरे—सायण gives the word संग्रामे for it, but explains it by सम्यक् प्रापणे-for the proper acquisition of wealth, (of booty.) He explains समरे etymologically from सम् + ऋ; ऋ 'to go,' समरे=संगमने, because it is to be taken with धनानाम्.

ऋक् 4.

1 ददृशुषी:='Those that have seen;' Perfect participle of दृश्. ददृश्वान् is the Mas. Sing. which occurs only once IV. 33, 6. दृश्वन् which occurs in later Sanskrit as in श्रुतपारदृश्वा does not occur in the Veda at all.

2 तदन्ववैत् &c.—'Indra the regulator of these knew it and surveyed the ends of the halo of the sun.' इन्द्र is the regulator of the course of the waters. This function of Indra's is very commonly spoken of and we have it even in the hymns in the present selection.

ऋक् 5.

1 दिव्यो गंधर्व='Divine गंधर्व.'

2 रजसो विमान:='Measurer of the world, of the regions.'

3 धियो हिन्वान:='Cherisher of rites.'

The fourth quarter has the verb in the second person. Here we should understand either the Vedic व्यत्यय of the person or understand 'the quarter,' as सायण does, to be addressed to विश्वावसु directly.

ऋक् 6.

1 चरणे नदीनाम्—The locative चरणे shews the purpose;-'for making the rivers flow, Indra got at the cloud.'

2 अश्मव्रजानाम्—This word occurs in IV. 1, 13 as an adjective of cows. सायण explains अश्मव्रजा: as पर्वतै: परिवृता:. Here he takes अश्म in the sense of cloud and explains अश्मव्रजानाम्—'of those that have the cloud for their pen' and, of course, supplies अपाम् waters to be qualified by the बहुव्रीहि compound. आसां गंधर्वो अमृतानि प्रवोचत्—'the गंधर्व celebrated the immortal courses of these (rivers)'. सायण translates the clause as 'Indra in the shape of विश्वावसु allowed the waters of these (rivers to flow).'

3 गंधर्व—गंधर्व, पितर्, देव, असुर and रक्षस्—these five are said to be the five tribes of men by some. गंधर्वs are in later mythology called the musicians of the court of Indra, but in the Veda we have गंधर्व used for सोम. It is said that he guards the सोम. विश्वावसु about whom we have the last three verses of this hymn is called गंधर्व and here he speaks of Indra in high terms. Elsewhere we have Indra conquering the गंधर्व and snatching सोम from his hands in the interest of men. Some also suggest that गंधर्वs are inhabitants of गांधार which is identified with Kandahar. So Vishvâvasu might be a Rishi inhabiting those parts, beyond the frontiers of India. This name of विश्वावसु occurs once before in hymn 85 of this same (X) Mandala.

APPENDIX A. ACCENT.

When the literature of a language was only on the lips of people it is no wonder that great importance was attached to the pronunciation of words and modulations of voice and tone. Special works were composed for the guidance of students in this department of learning. We must acquaint ourselves with the more important and general rules of accent before the commencement of our study of the Vedas.

ACCENT IN GENERAL.

The accent-bearing capacity belongs to vowels only and the name स्वर which is given to that group of letters is perhaps given in view of this fact. There is only one accent in a word that is with one syllable excepted, the whole word is unaccented.*

1 There are three Svarâs: 1 Udâtta, 2 Anudâtta and 3 Svarita.

2 Udâtta : (lit. taken up, raised, accented) is the higher† or *acute* tone. Anudâtta (not raised, unaccented) is the lower‡ or the *grave* tone. Svarita (lit. endowed with an accent) is a combination§ of these two and is called *circumflex*.

3 The ordinary system of accent-marking in books of ancient literature is simple enough. An उदात्त in never marked while the sign of an अनुदात्त is — a horizontal dash-line below a syllable. The स्वरित is represented by । a perpendicular stroke placed above the syllable.

4 There are many varieties of the स्वरित resulting in different ways and they have different names given to them, but they are too minute and artificial to require treatment here.

5 The usual occurrence of the स्वरित is on a vowel following य्, व्, र्, and ल्(chiefly the first two).

6 $An अनुदात्त following an उदात्त becomes स्वरित, but ||when another उदात्त or a स्वरित comes after, it sinks back into its original

---

* (अनुदात्तं पदमेक वर्जम् पा. ६.१. ५८)

† (उच्चैरुदात्त: पा. १. २. २९)

‡ (नीचैरनुदात्त: पा. १. २. २९)

§ (समाहार: स्वरित: पा. १. २. ३०)

$ (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित: पा. ८. ४. ६६)

|| (नोदात्तस्वरितोयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् पा. ८. ४. ६७)

character of अनुदात्त. Thus in No I. Ṛik 1 of विशः and of मिनीमसि the last syllables are स्वरित, but शः retains and सि loses its स्वरित accent, because the first is followed by an अनुदात्त and the second by an उदात्त. The last स्वरित in मन्यवे of Ṛik 2 of No. I is not lost, because it is followed by nothing. This unreal or unstable स्वरित is called *enclitic* or *dependent* circumflex by European scholars with a view to distinguish it from the real or stable स्वरित, which is the result of an actual amalgamation of the two उदात्त and अनुदात्त.

7 A phenomenon called एकश्रुति is remarkable. This may be called the *monotone*.* All अनुदात्तs coming after a स्वरित are, as it were, assimilated into it and so left unmarked.† An अनुदात्त having an उदात्त or स्वरित immediately following it takes the usual accent mark and is called अनुदात्ततर or सन्नतर. Thus सुदशीकसंदृक् but सुदशीकसंदृग्गवाम्.

8 Another and an amusing mode of accent-marking deserves notice. When a real स्वरित is followed by an उदात्त or another real स्वरित the figure १ or ३ is put after it according as it is short or long and the accent-marks are placed over and below the figure as in the following distich of our No. 22.

उत स्वया तन्वा ३ सं वदे तत्कदान्वं १ तर्वरुणे भुवानि ।

The shaking in the throat in the case of ३ is considerably more than in that of १.

---

* (स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् पा. १. २. ३९)

† (उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः पा. १. २. ४०)

APPENDIX B. VEDIC GRAMMAR.

It is not possible to give all the peculiarities of the Vedic Grammar here. We shall only mention the broad points connected with the subject. Indeed it is difficult to give any systematic account of a body of literature portions of which are composed at various intervals of space and time. What is possible at the best is a statistical account of the varied occurrences of the forms of words. No general rules can be given and hence we have Pâṇini driven to the shelter of बहुलं छंदसि. What is a necessary rule in ordinary grammar is optional in the Veda. Still with respect to the various parts of grammar it is possible here to give very roughly some special features and this we proceed to give in order:—

SANDHI.

1 Final ए, ऐ, and औ, when followed by any vowel except अ, are changed the first to अ and the last two to आ. अ is retained in many cases after final ए or ओ. It is generally dropped when य् or व् follows it.

2 The Vedic pronominal forms अस्मे, युष्मे, and त्वे; अथो, मो, नो (compound indeclinables) have their finals प्रगृह्य or uncoalesceable.

3 Final स् which remains as Visarga unchanged before क्, ख् and प् फ् in classical Sanskṛit is retained in Veda, when the स् ends a preposition, when it ends a genitive before a governing noun, when it ends an ablative before परि and in a few other sporadic cases. दिवस्पुत्र, दिवस्परि, अन्तेभ्यस्परि.

4 In a few cases of दुस् compounded with verbs, the final is not changed to र् but the vowel is lengthened by way of compensation. e. g. दूणाश, दूळभ.

5 सेत् for स इत्, सेमं for स इमम्, and other cases of the hiatus broken after स for सः, occur very often in the Veda.

6 Final र् which is changed to Visarga before hard consonants, is retained in some compounds. e. g. अहर्पति, स्वर्चक्षस्, धूर्षद् &c.

7 Exceptions to the usual rule of the change of स् to ष् might be noted in the forms and words कवष, जलाष, काष्ठा, तुराषाट्, अषाळह, अष्ठीवत्. Some of these occur in later Sanskṛit also.

8 Final म् is sometimes dropped before an initial vowel which is then combined with the preceding vowel तुभ्यम् + इत् = तुभ्येत्.

9 A nasal following a long vowel is changed to a nasalised Visarga when followed by a vowel or a semivowel ऋतून् + अनु = ऋतूँः + अनु and then by the regular rule ऋतूँरनु; महाँइन्द्रः &c.

10 After a nasal, the first of two consonants, neither of them a nasal, is dropped when homogeneous with the nasal युंधि—युंग्धि, इंधे—इन्ध्धे or इन्द्धे. The latter is classical.

11 The final vowel of the first member of a compound is often made long, and final अ before व् is very often lengthened as ऋतावसु, सूनय, पुरूवसु, वसूजू, शक्तीवत्, तविषीमत्, ऋतावन्.

12 We have in Veda finals arbitrarily lengthened—sometimes for the exigencies of metre, but often even in direct violation of the metre. Whitney in 248 has made out a list of such cases.

DECLENSION.

1 Nouns in अ besides having the regular forms, make up others thus:—

Mas. { Nom. dual and plural देवासः.
Inst. singular. यज्ञा, सुहवा.
Inst. plural देवेभिः.
Gen. plural चरथाम्.

Neu. Nom. and accu. plural युगा.

2 Nouns in इ and उ m. and f. likewise make up some forms by adding the case-terminations appended to nouns ending in consonants.

3 The case terminations are altogether dropped sometimes, that is, uninflected forms of nouns serve as well as an inflected in some. दिद्दक्षु for दिद्दक्षुः, यामन् for यामनि &c.

CONJUGATION.

Some grammatical peculiarities—such as of the use of tenses and moods, the infinitive, the active past participle and others have been noticed in the body of the notes on proper occasions.

Under an all-embracing Sûtra Pâṇini expresses the unstable character of Vedic Grammar and in fact confesses the inability of the grammarians to find any fixity of rule in Vedic literature. व्यत्ययो बहुलम् (III. 1, 85). There is transposition of everything. Mark the following Sloka of the महाभाष्यः—

सुतिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङांच ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

सुप्=declensional termination. काल=tense.
तिङ्=conjugation. हल्=consonant.
उपग्रह=Pada:—Atm. or Parasm. अच्=vowel.
लिङ्ग=gender. स्वर=accent.
नर=Person. कर्तृ=कारक noun and verb relation.
यङ्=the Sûtrâs (about 100 from यङोचिच to लिङ्याशिष्यङ् both inclusive.

The grammatical rules laid down by these Sûtrâs are not regularly followed).

The best way and certainly the most educative one is to make a grammatical note book and note down every irregularity or rather peculiarity of the Vedic language. A constant use of Whitney's Grammar is strongly recommended to the student.

IGNCA RAR
ACC No.

A

VAIDIKA KOS'A.

OR

GLOSSARY OF VEDIC WORDS

BY

BHÂSKARARÂYA

WITH THE

VEDIC NIGHANTU AND FOUR APPENDICES

CONTAINING

FOR EASY AND READY REFERENCE

Sanskrit, Marâthî and English Alphabetical Indices.

EDITED BY

NÂRAYÂṆA BÂLAKṚISHṆA GODABOLE

AND

VIS'VANÂTHA ALIAS BÂPÛ S'ÂSTRÎ JOS'Î

OF NASIK.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE NIRNAYA-SÂGARA PRESS.

Bombay.

1888.

Price 8 Annas.

Registered under the Government of India's Act XXV of 1867.

(All the rights are reserved by the publisher.)

श्रीमद्भारत्युपाख्यभास्कररायदीक्षितेन

विरचितो

वैदिककोशः ।

वैदिकनिघण्टुना गीर्वाणमहाराष्ट्राङ्ग्लभाषासु विरचितेन सूचीचतुष्टयेण सहितः ।

रा. रा. नारायण बालकृष्ण गोडबोले इत्यनेन

जनस्थाननिवासिना बापू इत्यपरनामभृता

वे. रा. रा. विश्वनाथशास्त्री जोशी इत्यनेन च

संभूय संस्कृतः ।

स च

शाके १८१० वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रायन्त्रालयाधिपेन मुद्रितः ।

मूल्यं ८ आणकाः ।

(सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें रजिस्टर करून सर्व हक्क

प्रसिद्धकर्त्यांनें स्वाधीन ठेविले आहेत.)

INTRODUCTION.

Without much preface we would place before the general public and the Sanskrit student and scholar in particular the following pages which are in our opinion calculated to be of some though not perhaps very great use to them. The plan and the arrangement adopted will, we hope, speak for themselves. This much for us as joint workers or colleagues.

It would not be, I think, out of place if I offer to the readers a short account of the author, the materials on which the present edition of the Kos'a is based, and the occasion which induced us (I mean myself and Bâpû S'âstrî) to offer this glossary to the public. Ever since I became acquainted with Ṛiksamhitâ (and this was in 1876 when I thought of presenting myself at the M.A. Examination, but the thought, I must say, melted away owing to certain domestic misfortunes) it had struck me as it must have struck many others that a Vedic Vocabulary or Glossary and a Vedic Grammar were great *desiderata*. These have been long felt. My attention was first drawn to the Vedic Nighanṭu, one of the Upagranthas of the Ṛigveda, in 1876. I read and studied it and thought of publishing it. But before, I said to myself, I took up the publication I must think if it would be useful to the Sanskrit student and the scholar in its present form. I therefore thought and thought over the matter and did not come to the conclusion that I should publish it in its existing form until at last in May 1887 a friend and relation of mine one Mr. Chintâman Balavant Soman brought to me here a well-written manuscript bearing the name वैदिककोशः. It covers pp. 1-20 in the

present edition. Mr. Soman placed the manuscript at my disposal and said that he discovered it in a satchel or Veshtaṇa of an uncle of his and that I might use it if I thought it worth anything. I took it in hand and the old thought of publishing the Nighaṇṭu crossed my mind as I began to read it. It gave a definiteness to my plan and I began to work at the manuscript in right earnest with the assistance of Mr. Vis′vanâtha alias Bâpû S′âstrî Jos′î of Nâsik, a young promising man, late student of the Sanskrit Pâthas′âlâ there. Mr. Vis′vanâtha has been with me for the last two years. He has been assisting me in my edition of the Mṛichchhakaṭika which I have undertaken for the Bombay Sanskrit Series and which owing to unforeseen and uncontrollable difficulties I have not yet been able to finish but which I hope now soon to bring out. The assistance rendered by Mr. Vis′vanâtha is incalculable and invaluable. In fact,he has done everything connected with this edition. I only exercised a sort of general supervision and gave him directions in his work. I would therefere be content with taking to myself the credit, if any, of directing him. The alphabetical indices are his work, and these will, it is hoped, be useful to the student. The manuscript of this vocabulary or glossary as I have termed it (in verse after the much famed and known Ko′sa of Amarsiṃha) has been carefully collated with the Nighuṇṭu and is corrected after consulting a very good Vaidika or Veda-reciter who was made to recite and see the proofs. This was Mr. Anant Bhatta Phadake to whom my acknowledgements are due. My acknowledgements are also due to the late Mr. Gangâdhar S′âstrî Dâtâr of this place to whom I frequently went for consultation when the press copy was being written out and prepared and the text settled. Mr. Gangâdhar S′âstrî, I must candidly say, was good and kind enough to refer to the Nairukta Bhâshya whenever a difficulty arose before he gave us his opinion.

The present edition it will thus be observed is based on a single manuscript lent by Mr. Soman. Later on however Mr. Gangâdhar S′âstrî was good enough to lend me a manuscript of the same in his possession. He thought that he had one when we came to the second Kânda or Part of the work. This manuscript was incomplete and contained Part II (द्वितीयकाण्ड) of the work only. Mr. Gangâdhar S′âstrî said that he had that much only with him for a number of years and he did not even hear and know that this was the second part of a complete work. Mr. Gangâdhar S′âstrî without any scruples or hesitation allowed, us the use of his manuscript and this noble example is worthy of being followed by the old race of S′âstrîs. It would have been much better had more Mss. been available. He gave us also the history of the auothor which is as follows :—

"Mr. Bhâskararâya was a great Vaidika and a learned S′âstrî. He was conversant with the S′rauta. He was very intelligent, almost a prodigy of genius. He was an inhabitant of Bîda Sângali and sojourned for a time in Poona though he spent a greater portion of his life at Benâres. He is said to have lived some 150 or 200 years ago. He was some say brought to Poona by Parashurâma Bhâû Patavardhan who had a widowed daughter and whom he wished to get remarried. Bhâskararâya was brought from Benâres to give his verdict in favor of remarriage of widows or widowed girls.

The following is a list of works that are traced to him or of which he is said to have been the author. From some of these his date can be ascertained. As may be seen from his works he has composed a good may works in connection with the Tantra literature." He had taken upon himself or assumed the Dîkshâ as his name भासुरान-न्दनाथ given at pp. 18 of Dr. Bhândârkar's. Report for 1879/80 clearly shows :—

1. Varivasyârahasya. (S'ake' 1710)
2. Kaulopanishadvyâkhyâ.
3. Bhâvanopanishadvyâkhyâ.
4. Mahopanishadvyâkhyâ.
5. Tripuropanishadvyâkhyâ.
6. Shyâmopanishadvyâkhyâ.
7. S'ankarshakâṇḍamîmâmsa.
8. Bhâttadîpikâ.
9. Baudhâyanasahasrabhojanakhaṇḍavyâkhyâ.
10. Navaratnamâlâ.
11. S'ivanâmakalpalatâ.
12. Guptavatî. (Commentary on Devî Saptas'atî)
13. S'ivastotras'ataka.
14. Lalitâsahasranâmabhâshya.
15. Trichabhâskara.

The Ms. on which the present edition of the Kos'a is based bears date. It is शालिवाहन शके १६९७ मन्मथनामसंवत्सरे श्रावणशुद्धदशम्यामिदं पुस्तकं समाप्तम्.

There is a veil of uncertainty, I should think, spreading over and round the time when Bhâskara, Bhâskararâya, or Bhâskararâja, author of the present work, lived. In Dr. Bhândârkara's printed report for 1883/84, a work named Varivasyârahasya by the same aûthor (the same as above) numbered 734 is said to have been written in S'ake 1710. This is the date either of the completion of the work or of the manuscript. If of the completion of the work this date does not at all go in with the date given below of the completion of another work of the same author—the Lalitâsahasranâmabhâshya. If of the manuscript there is a possibility of the author having lived long before this date. But from the following considerations it can safely be inferred that this is the date of both the completion of the work and the manuscript or in other words the date of the completion was not far back from that of the manuscript. The Lalitâsahasranâmabhâshya is put down by Dr. Bhândârkar as having been completed by Bhâskararâya in 1685 (see p. 18 of his Report for 1879/80). This is of course Samvat. I shall presently say why. The beginning and ending verses of the Bhâshya (No. 50) as given there are :—

आदिः

श्रीगम्भीरविपश्चितः पितुरभूद्यः कोनमाम्बोदरे
विद्याष्टादशकस्य मर्मविदभूद्यः श्रीनृसिंहाद्गुरोः ।
यश्च श्रीशिवदत्तशुक्लचरणैः पूर्णाभिषिक्तोऽभव-
त्स त्रेता त्रिपुरात्रयीति मनुते तामेव नाथत्रयीम् ॥ १ ॥

अन्तः

श्रीविश्वामित्रवंश्यः शिवभजनपरो भारती सोमपीथी
काश्यां गम्भीरराजो बुधमणिरभवद्भास्करस्तस्य सूनुः ।
मोदच्छायामितायां शरदि शरद्दतावाश्विने कालयुक्ते
शुक्ले (१६८५) सोमे नवम्यामतनुत ललितानामसाहस्रभाष्यम् ॥ १ ॥

In this verse of the colophon of the Bhâshya Bhâskararâya gives the date of the completion of his work. The interpretation of this is the hinge on which the whole thing turns. It therefore becomes necessary that मोदच्छायामितायां शरदि should be correctly interpreted. If 1685 is taken as the correct date the tale told by Mr. Gangâdhar Shâstrî of Bhâskararâya's visit to Poona becomes a forgery. His visit to Poona is only possible if he is a contemporary of Parashurâm Bhâu and not otherwise. If we take 1785 as the correct date then there is nothing, so far as things stand at present, that is irreconcileable. Mr. Gangâdhar Shâstrî had given us the date with the explanation in haste (as given in the Marâthî preface or introduction). As the S'aka or era recognised in the North of India was the Samyat, we took 1785 Samvat as the date of the Lalitâsahasranâmabhâshya.. We hoped to utilize this information when the time of writing the preface came but before this time came the learned gentleman was carried away from us. The difference between this date and Dr. Bhândârkar's date is a hundred years which we did not mark before. Dr. Bhândârkar says at p. 88 of his report for 1883/84 that Bhâskararâya flourished in the beginning of the 17th century. This conclusion is, I am led to believe, based on 1685 as the

date of the Bhâshya abovenamed. The Samvat (for that and no other is the era adopted by Dr. Bhândârkar) year 1685 gives S'aka 1550 or 1628 A. D. Parashurâmpant Bhâu had a widowed daughter and he did invite opinions from Pandits from Banâres and wanted to have the Hindu Shâstras interpreted in favour of Remarriage. He lived from S'ake 1662 to 1721 or A. D. 1740 to 1799. He was married in A. D. 1753. His eldest son was born in 1761 and his eldest daughter was a widow, she having lost her husband only a fortnight after her marriage when she was only eight years old. These circumstances supposing that Bhâskararâya was invited and brought to Poona require that he must be living in or about the year A. D. 1770. I was therefore about to reject Mr. Gangâdhar Shâstrî's story as it was quite at variance and could not be reconciled with the date furnished by Dr. Bhândârkar, when I was given the following verse in connection with the Akshara Lipi from the Samarasâra:—

कादयोऽङ्काष्टादयोङ्काः पाद्याः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
यादयोऽष्टौ मताः प्राज्ञैर्गणकैर्बुद्धिमत्तरैः ॥ १ ॥

I would render it into English:—The letters क to झ and ट to ध represent in order the nine figures one to nine, ञ and न represent zero. The five letters from प to म represent again the first five figures or numbers. Similarly the letters य to ह the last of the Sanskrit alphabet represent the numbers one to eight in order. This when made use of in interpreting the verse मोदच्छायामितायां &c. gives us the year 1785 and not 1685. I would therefore make Bhâskararâya live a century later than Dr. Bhândârkar would. I would have him live in the 18th century and not in the 17th.

I have other authorities also for arriving at this conclusion and these I would not hold back. They are:—

(1) छ is given equal to 7 at p. 2 No. 1 Vol. I. of a monthly (now stopped) named ज्योतिःप्रकाश conducted by one Mr. N. G. Kadlag.

(2) In a verse ennumerating the formula for finding the apparent position of the planet गुलिक (Neptune as some native astronomers say) we have in the सर्वार्थचिन्तामणि, a Hindu astronomical work, the following verse :—

तरुखरजयभयनृपतनुखनिनाड्यो भास्करादिवारेषु ।
दिनमानघटी गुणिता नागहृता गुलिकनाडिका स्पष्टा ॥ १ ॥

In this verse तरु, खर, जय, भय, नृप, तनु, खनि are interpreted by. 26, 22, 18, 14, 10, 6, and 2. Among these जय=18 ज being equal to 8 and य being equal to 1. As ज=8 it is clear that छ=7.

(3) The Samvat year 1685 corresponds to the S'aka year 1550. According to the verse मोदछायामितायां &c. the 9th day of the first or bright fortnight of Âs'vina must fall on a Monday. The formula for finding the Ahargaṇa as given in the verse द्व्यब्धीन्द्रोनितशक ईशहृत् &c. of the Grahalâghava invariably and universally made use of, would not give Monday for the 9th of Âs'vina for the year 1550 but does give it for 1650.

(4) There is a commentary on the Saptas'ati by Nagojîbhatta and the Guptavati (No. 12 above) is professedly written by Bhâskararâya to show that the interpretations of Nagojîbhatta are erroneous. This if true leaves no doubt as to the priority of Nâgojîbhatta. Nâgojî and Bhâskara might at least be supposed to be contemporaneous and the commentary of Nâgojî might have appeared before that of Bhâskara. As to Nâgojîbhatta's date 1731 A. D. see Dr. Bhândârkar's Report for 1883/84 pp. 51.

For these considerations I am inclined to have our author live in the 18th century as I have said above. He

is not at all to be confounded with Bhatta Bhâskara, Bhâskara Mis'ra and others of a very ancient date. I have the highest regard for Dr. Bhândârkar and am sorry I have an occasion to disagree with him. Although I do so I am quite willing to withdraw my conclusions if it turns up that the 17th century must be taken as the correct date of Bhâskara. Circumstances must have happend which might have led Dr. Bhândârkar to interpret मोदछाया by 1685. For having drawn my attention to the notices of Bhâskara's works in the printed Catalogues and Reports I am indebted to Dr. Bhândârkar himself.

The following pages clearly show how small and poor the Vedic vocabulary was. It will be seen that the same word denotes a number of things or objects. In the case of verbs, however, we see that there is a number of words to denote the same action, that of going especially. That there are no names for a mountain and the moon when we have names for the sun, a cloud, rivers, water, sacrifice, priests, and other things, is a thing that strikes me as strange.

We cannot conclude this introduction without expressing our sincere thanks to Mr. Kâs'inâth Pândurang Parab for his suggestions and assistance freely rendered (as usual) by him when the book was passing through the press.

N. B. G.

॥ श्रीः ॥

ग्रन्थस्य निर्मातुरैतिह्यकथा ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माता विद्वान्भास्करपण्डितः ।
शास्त्रे वेदे तथा श्रौते निष्णातः समभूदयम् ॥ १ ॥
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या बभूवेति तु निश्चितम् ।
तद्ग्रन्थवाचनादेतज्ज्ञायते किल सांप्रतम् ॥ २ ॥
आसीचायं पुरा काले बिडसांगलिनामके ।
खेटके हि चरन्नित्यं भिक्षार्थं वा इतस्ततः ॥ ३ ॥
आकिंचन्यात्सदा खिन्नो जगाम गहने वने ।
तोषयामास वै देवीं तपसा स द्विजोत्तमः ॥ ४ ॥
ततो देवी प्रसन्नाभूज्जगाद वरमीप्सितम् ।
ब्रूहि मे भूसुरेन्द्र त्वं ध्यानावस्थितमानस ॥ ५ ॥
विप्रोऽवदत्तदा देवीं मत्समो मास्तु भूतले ।
यद्यदिच्छसि तत्सर्वं प्राप्स्यसीति तु निश्चितम् ॥ ६ ॥
इति देवी वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति रायो[1]ऽयं पाण्डित्यं समुपागतः ॥ ७ ॥
सुप्रसिद्धो जगत्यस्मिन्नितरां पण्डितेषु च ।
अनेन रचिता ग्रन्थाः सन्त्यनेके तथापि च ॥ ८ ॥
किंवदन्त्या च यज्ज्ञातं तद्वत्तं विदुषां मुदे ।
पुण्याख्यपत्तने राजन्मण्डलीषु प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥
आसीद्विद्वान्महाञ्शान्तो गङ्गाधरसमाख्यया ।
मणिरामसुतश्चायं दातारकुलभूषणः ॥ १० ॥
वेत्ता शास्त्रपुराणानां पूर्णयाज्ञिककर्मणाम् ।
अस्मभ्यं तेन कथितं भा[2]स्करस्य कथामृतम् ॥ ११ ॥

विद्वज्जनाराधनतत्परेण
प्रसिद्धबल्लाळतनूद्भवेन ।
विश्वेशनाम्ना सुधियां सदैव
नेत्रावलोकाय सुशोधितोऽयम् ॥ १२ ॥

---

१ कर्तृनामनिर्देशोऽयम्, तेन च भास्करराय इत्यस्य ग्रहणम्. २ स एव.

उपोद्घात.

सुमारें १९०।२०० वर्षांपूर्वीं श्रीकाशीक्षेत्रीं पंडित भास्करराय या नांवाचे विद्वान् गृहस्थ होऊन गेले. हे देशस्थ ब्राह्मण होते. यांच्या उत्पत्ति-स्थानाचा चांगलासा ग्रांथिक शोध लागत नाहीं. पंडितराय यांच्या संबंधाची लोकांत दोन प्रकारची माहिती असल्यामुळें, त्यांतील एका प्रकारची माहिती श्लोकांनीं व्यक्त करून दाखविली आहे. आतां दुसऱ्या प्रकारच्या माहितींत असें ही समजतें कीं, यांचें मूळस्थान प्रयागच्या पूर्वदिशेस श्रीकाशीक्षेत्राच्याच आसपास होतें. कारण पंडितरायांची वस्ती अन्यत्र कोठें नसून बहुत वर्षें त्यांचीं स्थिति काशीक्षेत्रींच होती. फक्त एकवार ते पुणें एथें परशुराम भाऊ पटवर्धन यांच्या गतभर्तृक कन्येचा पुनर्विवाह होण्याच्या खटपटींत आले होते. पंडितराय हे शाक्तसांप्रदायी होते, व त्यांनीं शाक्तसंप्रदायावर कितीएक ग्रंथ रचलेले आहेत. ही वरील गोष्ट नाथ असें दीक्षानाम त्यांच्या नांवास जोडलेलें असल्यामुळें अगदीं निर्विवाद आहे. नाथशिष्य-संप्रदायाप्रमाणें पंडितभास्कर यांचीही शिष्यपरंपरा अद्यापि चालू आहे. पंडितराय यांनीं सर्वशास्त्रांवर टीकारूपानें नवीन ग्रंथ रचलेले आहेत. ग्रंथरचनेच्या संबंधानें पंडित भास्करराय यांची मान्यता विद्यारण्य स्वामीपेक्षांही विशेष मानली जाते.

असल्या या महान् विद्वानानें वैदिकनिघंटूकडे वळून त्यांतील गूढार्थास दूर करून त्यावरील भाष्याच्या (निरुक्ताच्या) साहाय्यानें त्यांतील सर्व पदांची रचना अमरकोशाप्रमाणें पद्यें रचून मुग्धतेचें स्पष्टीकरण केलें. असल्या उपयुक्त ग्रंथाचा लोकांस उपयोग व्हावा या हेतूनें आह्मीं प्रस्तुत ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्याच्या खटपटीस प्रवृत्त झालों. आतां इतकें मात्र संदिग्ध आहे कीं, हा ग्रंथ कोणत्या काळीं कोणत्या मितीस तयार झाला याजबद्दल निदान आह्मांस तर कोणत्याही प्रकारें आधार सांपडत नाहीं. फक्त लेखी पुस्तकावर शालिवाहन शक १६९३ आहे ह्यावरून पुस्तक लिहिल्यासच ११३ वर्षें झालीं आहेत हें खचीत आहे. मात्र केवळ ठोकळ अनुमानानें रायांनीं ललितासहस्रनामावर केलेल्या भाष्याच्या शेवटीं दिलेल्या श्लोकचरणानें ठरलेल्या

त्याचं काळांत थोडें मागेंपुढें या वैदिककोशाची रचना झाली असेल असें वाटतें. ललितासहस्रनामभाष्याच्या शेवटीं 'मोदच्छायामितायां शरदि शरद्गतावाश्विने कालयुक्ते' असें लिहून त्याचा अर्थ अक्षरलिपीनें रायांनींच दर्शित करून ठेविला आहे. कालाची संदिग्धता पुण्यांतील प्रसिद्ध विद्वान् कैलासवासी वे. शा. सं. रा. रा. गंगाधर शास्त्री दातार यांनीं दूर केली. गंगाधर शास्त्री यांस रायांच्या शिष्यसंप्रदायाची जी माहिती होती ती ही त्यांनीं आह्मांस दिली. म=५ द=८ छ=७ य=१ मिळून एकंदर संस्कृत कालमानलेखनपद्धतीप्रमाणें १७८५ झाले. हा विक्रम शक (संवत्) असल्यामुळें यांतून १३५ वर्षें वजा करून बाकी राहील तो शालिवाहन शक याप्रमाणें धरून शके १६५० सालीं सदर भाष्याची समाप्ति झाली असें होतें.

आतां या वैदिककोशाचा साहाय्यानें वैदिकशब्दार्थपरिज्ञान अतिसुलभरीतीनें होऊन वेदाच्या कोणत्याही भागांत आलेल्या वैदिकशब्दार्थाची अडचण पडणार नाहीं. याप्रमाणें आमच्या सर्व शास्त्री लोकांस व विशेषेंकरून विश्वविद्यालयांतील बी. ए.च्या व एम्. ए.च्या परीक्षेस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस या कोशाच्या योगें बरेंच साहाय्य होईल असें आह्मांस वाटतें.

आह्मांस या पुस्तकाची लेखी मूळप्रत स० १८८७ च्या मे महिन्यांत रा. रा. चिंतामण बळवंत सोमण यांनीं दिली. ही प्रत कोणी तरी असंस्कृत मनुष्यानें लिहिलीं असल्यामुळें बरेच ठिकाणीं अक्षरांची गडबड झालेली आहे. आह्मीं याची प्रत नीट तयार करून त्यांत असलेल्या कितीएक अडचणी कै. वे. शा. सं. रा. रा. गंगाधर शास्त्री दातार यांस विचारून त्यांतील कांहीं नीट केल्या व कै० शास्त्रीबावांजवळ याच वैदिककोशाची चवथ्या व पांचव्या वर्गाची असलेली प्रत त्यांनीं आह्मांस दिली. ती प्रत शास्त्रीबोवांनीं स्वतः शुद्ध केलेली असल्यामुळें, तिजपासून आह्मांस बराच उपयोग झाला. व शास्त्रीबोवांनीं आह्मांस वेळोवेळीं बरीच मदत केली याबद्दल त्यांचे उपकार जितके आहेत असें ह्मणावें तितकें थोडेंच. तसेंच रा. रा. सोमण यांनीं हें अमूल्य पुस्तक आह्मांस देऊन सर्व जगतावर उपकार केल्यानें श्रेयाचे वांटेकरी होऊन बसले, याबद्दल त्यांचेही आह्मीं बहुत उपकार मानतों. सरतेशेवटीं हा

ग्रंथ प्रसिद्ध होतांना ह्मणजे छापतांना आमचे मुंबईकर मित्र रा. रा. काशीनाथ पांडुरंग परब यांनीं जी अमूल्य मदत दिली तीबद्दल त्यांचे आभार प्रदर्शित केल्याशिवाय हा उपोद्घात संपविणें रास्त होणार नाहीं; सबब ते आह्मीं संतोषानें प्रदर्शित करतों. आतां या कोशबद्ध निघंटूचा रसास्वाद रसिकजन घेवोत अशी जगन्नियंत्या परमेश्वरास प्रार्थना करून हा उपोद्घात संपवितों.

पंडित भास्करराय यांनीं रचिलेल्या ग्रंथांची आह्मांस जी माहिती मिळाली आहे ती येणेंप्रमाणें:—

१ वरिवस्यारहस्य, २ कौलोपनिषद्व्याख्या, ३ भावनोपनिषद्व्याख्या, ४ महोपनिषद्व्याख्या, ५ त्रिपुरोपनिषद्व्याख्या, ६ श्यामोपनिषद्व्याख्या, ७ संकर्षकांडमीमांसा, ८ भाट्टदीपिका, ९ बौधायनसहस्रभोजनखंडव्याख्या, १० नवरत्नमाला, ११ शिवनामकल्पलता, १२ गुप्तवती (ही सप्तशतीवरील टीका सर्वत्र सुप्रसिद्ध आहे), १३ शिवाष्टोत्तरशतक (यांत पंडितांनीं शिवाचें नांव प्रत्येक श्लोकाचे अंतीं आणून प्रत्येक श्लोकाचें वृत्त निराळें बांधलेलें आहे), व १४ ललितासहस्रनामभाष्य.

वि. शा. जो.

*** पंडितरायांचे शिष्यवर्गांपैकीं कोणी एका विद्वानानें, पंडित भास्कररायांच्या बाल्यावस्थेपासून तों थेट त्यांचा अंतकाल होईपावेतों ज्या ज्या गोष्टी घडल्या तितक्या सगळ्या एकेठिकाणीं करून त्या ग्रंथाचें नांव 'कटुतिक्ताम्लकाव्य' असें ठेविलें. याचें असें नांव ठेवण्याचें कारण इतकेंच ऐकतों कीं, रायांच्या आयुष्यांत कांहीं तिखट कडू व आंबट ह्म० चांगल्या मध्यम व कनिष्ठ गोष्टी घडल्या हें मनांत आणून ग्रंथकर्त्यानें असें नांव ठेविलें असावें. व तोच ग्रंथकार असें लिहितो कीं, पंडितराय हे महारोगग्रस्त झाले असतां त्यांस अर्घ्यप्रदानानें गुण येऊन ते पूर्ववत् झाले, तेव्हां त्यांच्या अंतःकरणांत असें आलें कीं, अर्घ्यप्रदानावर कांहींतरी ग्रंथ रचून लोकांस त्याची योग्यता दाखवावी. असें मनांत आणून त्यांनीं प्रथमतः त्याजवर 'तृचभास्कर' या नांवाचा ग्रंथ रचला व त्या दिवसापासून रायांस ग्रंथरचनेचा नाद लागून त्यांनीं पुढें शेंकडो ग्रंथ रचले. अशी माहिती एकानें (एथील वे. शा. सं. रा. रा. दामोदर शास्त्री साठे यांनीं) सांगितलेली लोकांस सादर केली आहे.

॥ श्रीः ॥

अथ

वैदिककोशः ।

श्रीगुरुचरणौ नत्वा **भास्कररायेण** सोमपाग्निचिता ।
वैदिकनिघण्टुकमिताः शब्दाः श्लोकैर्निबध्यन्ते ॥ १
अस्मिन्वैदिककोशे **प्रथमं नानापदात्मकं** काण्डम् ।
ऐकपदिकं द्वितीयं, त्रितयद्वितये क्रमेण वर्गाणाम् ॥ २
भूर्भूमिरवनिर्गोत्रा गौरिळा निर्ऋतिर्मही ।
ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षितिः [1]क्षामा क्षोणी (क्षोणी क्षमा) पृथ्व्यदिती रिपः ॥ ३
उर्वी पूषा गातुरिति **भूनामान्येकविंशतिः** (२१) ।
हेम चन्द्रं रुक्ममयो हिरण्यं भर्म काञ्चनम् ॥ ४
लोहं पेशो जातरूपममृतं कृशनं मरुत् ।
कनकं दत्रमित्येवं **हेम्नः पञ्चदशाभिधाः** (१५) ॥ ५
अन्तरिक्षं बर्हिरध्वा व्योम पुष्करमम्बरम् ।
समुद्रः [2]सगरं(रो) धन्व भूरापः पृथिवी वियत् ॥ ६
स्वयंभूरध्वराकाशे इत्याकाशस्य षोडश (१६) ।
स्वः पृश्निर्गौर्नभो नाको विष्टबित्यभिधास्तु षट् ॥ ७
[3]सूर्यस्य च [3]द्युलोकस्य साधारण्येन वाचि(च)काः (६) ।
किरणाः खेदयो गावो रश्मयो वसवो वनम् ॥ ८
[4]सप्तर्षयो दीधितयः साध्या उस्रा मरीचिपाः ।
अभीशवः सुपर्णाश्च मयूखाश्च गभस्तयः ॥ ९
इति **पञ्चदशोक्तानि रश्मिनामानि** सूरिभिः (१५) ।
हरितः ककुभः काष्ठा आष्टा व्योम तथोपराः ॥ १०

---

१ क्षमा (नि०). २ सगरः (नि०). ३ नभ इति षट् साधारणानि (नि०). ४ सप्त-ऋषयः (नि०).

आता आशा इति प्रोक्तान्यष्टौ नामानि वै **दिशाम्** (८)।
शर्वरी शिरिणा श्यावी मोकी शोकी पयस्वती ॥ ११
अक्तुरूर्म्या क्षपा राम्या यम्या नम्या तमस्वती ।
दोषा नक्ता तमोऽसिक्नी घृताच्यूधो रजः पयः ॥ १२
हिमा वस्वीति **रात्र्याख्यास्त्रयोविंशति**रीरिताः (२३)।
सूनरीसूनृतावर्यौ सूनृता सूनृतावती ॥ १३
सुम्नावर्यर्जुनी भास्वत्योदती च विभावरी ।
अहना द्योतना श्वेत्या वाजिनी वाजिनीवती ॥ १४
चित्रामघारुषीति **स्युरुषो नामानि षोडश** (१६)।
वासरं स्वसराणि द्युर्वस्तोर्भानुर्घृणो दिवा ॥ १५
दिनं घ्रंसश्च घर्मश्च द्यविद्यवि दिवेदिवे ।
अह्नो द्वादश नामानि (१२)
मेघोऽभ्रं पर्वतोऽसुरः ॥ १६
अश्नो गोत्रो वलो ग्रावा वृषन्धिर्वृत्र ओदनः ।
पुरुभोजा अद्रिरश्मा वलिशानो गिरिश्चरुः ॥ १७
उपरः शम्बरः कोश उपलश्चमसो व्रजः ।
वराहो रौहिणश्चैव रैवतोऽहिर्बलाहकः ॥ १८
दृतिः फलिग इत्येवं **त्रिंशन्नामानि वारिदे** (३०)।
वाग्वाणी भारती गीर्गौर्वाणः श्लोकः सरस्वती ॥ १९
धारा गभीरा गम्भीरा मन्द्रा मन्द्राजनी निवित् ।
गौरी सुपर्णी गान्धर्वी वाणीची धमनिः पविः ॥ २०
वाशी नाळीरिळा मेना मेळिः सूर्या नना विपा ।
वग्नुः स्वाहो-पंदिर्मायुर्जि(पब्दिमायू जि)ह्वा घोषः स्वरः स्वनः ॥ २१
काकुद्धोत्रा गणो गाथर्ग्मेना ग्ना धिषणा कशा ।
शब्दो नौर्वेकुरानुष्टुबदितिर्धेनुरक्षरम् ॥ २२

१ उपद्धिः (नि०).

गल्दा मही श्यची वल्गुः सर इत्याह्वया इमे ।
वचसः सप्तपञ्चाश[त्] (५७)
ज्ञ (ज)लमम्बूदकं पयः ॥ २३
क्षीरं सलिलमम्भोऽर्णस्तोयं तूयं वनं विषम् ।
कब(व)न्धं वार्नभः (वा नभः?)क्षोदः पुरीषं क्षद्म पिप्पलम् ॥ २४
घृतं मधु कशो रेतो बृबूकं जन्म बर्बुरम् ।
सुक्षेम धरुणं तुग्र्या ध्वस्मन्वद्बुसमक्षरम् ॥ २५
अररिन्दान्यायुधानि जामि स्रोतः क्षपः सुरा ।
अहिः सरीं रसस्तृप्तिर्भेषजं स्वः सहः शवः ॥ २६
यादुरोजः सुखं क्षत्रं भूतं भुवनमावयाः ।
भविष्यदप ईं व्योम स्तृतीकं सदनं यशः ॥ २७
महः स्मृतीकं[1](महो यहेन्दू) स्व(स)र्णीकं सतीनं सद्म गम्भरम् ।
हविर्गभीरं गहनं योनिः सत्यमृतं रयिः ॥ २८
ऋतस्ययोनिरन्नं सन्नामापो वहि(र्बहि)रक्षितम् ।
नीरं पूर्णं वपुः सर्वं पवित्रं हेम शम्बरम् ॥ २९
शुक्रं तेजोऽमृतं स्वर्गो[2](सर्गा) जलाषं वारिकं[3] स्वधा ।
महदभ्वं शुभं सर्पिः कृपीटमिदमित्यपाम् ॥ ३०
एकोत्तरशतं संज्ञाः (१०१)
नद्यः(द्यः) खाः सरितोऽग्रुवः ।
सीरा अवनयो यव्या[ः] स्रोत्या एन्यश्च मातरः ॥ ३१
खादोअर्णा रोधचक्रा रुजाना धुनयोऽपि च ।
हिरण्यवर्णाः पै(पा)र्वत्यो[4] नभन्वो हरितस्तथा ॥ ३२
अर्णाः कुल्या वर्य उर्व्य ऊर्जस्वत्यश्च रोहितः ।
वध्वः स्रवन्त्यो भास्वत्य इरावत्यश्च सस्रुतः ॥ ३३

---

१ स्मृतीकमिति पाठान्तरं स्तृतीकमित्यस्य स्थाने क्वचिद्दृश्यते. निघण्टुस्थे 'यहः, इन्दुः' इति च पदे अत्र न लभ्येते. २ सर्गाः (नि०). ३ वारि (नि०). ४ पार्वत्यः (नि०).

पयस्वत्यस्तरस्वत्यः सरस्वत्यश्च सिन्धवः ।
रोधस्वत्यो हरस्वत्यो वक्षणा अजिरा इति ॥ ३४
सप्तत्रिंशन्नदीनामान्य(नि) (३७)
(अ[१])श्वो वाजी हयो नरः ।
हंसासोऽर्वा वह्निरत्यो दधिक्राः पैद्व एतशः ॥ ३५
औच्चैश्रवस एतग्वः पतङ्गा आशुरेव च ।
[२]दौर्गस्ताक्ष्यों दधिक्रावा सप्तिरव्यथयोऽरुषः ॥ ३६
श्येनासश्च सुपर्णाश्च मांश्चत्यो(त्वो) ब्रध्न एव च ।
ह्वार्याणामित्य**श्वशब्दाः षड्विंशति**रुदीरिताः (२६) ॥ ३७
हरी इन्द्रस्य, **हरित** आदित्यस्य तुरङ्गमाः ।
अरुण्यो गाव उषसां, **विश्वरूपा** बृहस्पतेः ॥ ३८
पृषत्यो मरुतामश्वा, **श्यावाः** सवितुरीरिताः ।
रोहितोऽग्ने र,**जाः** पूष्णो, **रासभावश्विनो**रपि ॥
तुरगा **नियुतो** वायो(ः)
र(अ)थ दीदयति द्युमत् ॥ ३९
भ्राजते भ्राशते शोचति भ्रा[३]श(श्य)ति द्योतते ज्योतते मन्दते भन्दते ।
रोचते चेति शब्दा **ज्वलत्यर्थका** एत एकादशा(श) (११)
(अ)थ **ज्वलद्वाचकाः** ॥ ४०
कल्मलीकिनमर्चिश्च शोचिर्वै जञ्जणाभवन् ।
हृणिर्हरस्तपस्तेजो जमद्वै मल्मलाभवन् ॥
शृङ्गाणोति (११) समाप्तोऽभूद्भूम्यादेर्वर्ग आदिमः ॥ ४१

इति भूम्यादिवर्गः ॥ १ ॥

क्रतुः करन्ती चर्कृत्यं([४]चक्रच्च) करणानि करांसि धीः ।
करिक्रत्करुणं कृत्वी वेषोऽपः कर्तवै शची ॥ १

---

१ अश्वाः (नि०). २ दौर्गहः (नि०). ३ भ्राश्यति (नि०). ४ चक्रत् (नि०).

कर्त्वं कर्तोर्व्रतं विष्ठी शग्मं (शक्म) वेपश्च कर्वरम् ।
शिमी शिल्पं शमी शक्तिर्दंसोऽप्न इति **कर्मणः** ॥ २
षड्विंशतिर्नामधेयान्य(नि) (२६)
(अ)पत्यं तनयं(यः) प्रजाः(जा) ।
जास्तुक्तोकं तक्म तोक्म सूनुः शेषो गयो नपात् ॥ ३
यहुरप्नो बीजमिति **सूनोः पञ्चदशाभिधाः** (१५) ।
मनुष्या जन्तवो मर्त्या मर्ता मर्या नरो विशः ॥ ४
हरयो नहुषो व्राताः कृष्टयः क्षितयो धवाः ।
विवस्वन्तश्चर्षणयस्तुर्वशा द्रुह्यवोऽनवः ॥ ५
जगतस्तस्थुषः पञ्चजनाः पूरव आयवः ।
यदवः पृतनाश्चेति **नराख्याः पञ्चविंशतिः**(२५) ॥ ६
बाहू गभस्ती भुरिजौ क्षिपस्ती चैव शक्वरी ।
करस्नावायती अप्नवानाभीशू विनंगृसौ ॥ ७
भरित्रे च च्यवानेति **भुजयोर्द्वादशाभिधाः**(१२) ।
शाखा व्रिशः क्षिपः शर्या रशना धीतयोऽग्रुवः ॥ ८
हरितोऽवनयः कक्ष्या[ः] स्वसारो जामयो विपः ।
गभस्तयो दीधितयो योजनानि सनाभयः ॥ ९
योक्त्राण्यभीशवोऽथर्यो भुरोऽर्ण्यो(ण्व्यो)ऽङ्गुलिवाचकाः ।
द्वाविंशति(ः)(२२)
वे(व)श्मि वेति वेनत्युश्मसि वेसति ॥ १०
वनोति जुषते हर्यत्याचके वष्टि वाञ्छति ।
चाकनन्मन्यते छन्त्सदुशिकनति कानिषत् ॥ ११
चकमान इतीमेऽष्टादश **कान्तिक्रियार्थकाः** (१८) ।
अन्धः पयः श्रवः पृक्षः पितुर्वाजो वयः(जः सुतः) सिनम् ॥ १२

१ शक्म (नि०). २ तनयः (नि०). ३ प्रजा (नि०). ४ अण्व्यः (नि०). ५ वय इति पदं निघण्टावदृष्टम्. सुत इति निघण्टुस्थं नात्र दृष्टम्.

इरे[1]ले(ळे)षमवो धासिरूर्गर्कः क्षु ससं स्वधा ।
रसः क्षद्म नमो नेमो ब्रह्मायूः[2](युः) सूनृता यशः ॥ १३
वर्चः कीलालमित्यन्नस्याष्टाविंशतिराह्वयाः (२८) ।
वेति भर्वत्यावयति बब्धां ह्वरति बप्सति ॥ १४
बभस्ति भसथोऽविष्यन्वेवेष्टीति **दशाभिधाः** ।
भक्षणस्य (१०)
शवः पाजः शर्धस्त्वक्षस्तरस्तवः ॥ १५
ओजो बाधो नृम्णं तविषी शुष्मं सहो यहः शुष्णम् ।
शूषं दक्षो वीळू[3](ळु) च्यौत्नं वर्गो वधो वृजनम् ॥ १६
धर्णसिर्द्रविणं चैव स्पन्द्रासः शम्बरं च वृक् ।
पौंस्यानि मज्मनेत्यष्टाविंशतिर्बलवाचकाः(२८) ॥ १७
रिक्थं द्रविणं रत्नं रेक्णो वेदो रयिर्मघं वरिवः ।
श्वात्रं क्षत्रं मीळ्हुं द्युम्नं भग इन्द्रियं गयो रायः ॥ १८
नृम्णं बन्धुर्मेधा राधो वसु भोजनं तना वृत्रम् ।
ब्रह्म यशःश्रवैः[4](व)सी वृतमित्यष्टाविंशतिर्धनाभिख्याः(२८) ॥ १९
अघ्न्योस्त्रियोस्रा जगती शक्व(क्व)रीळादितिर्मही ।
अहीति **नव नामानि** गवाम(म्) (९)
(अ)थ वनुष्यति ॥ २०
रेळते हेळते भामते भ्रीणाति भृणीयते ।
कम्पते भोजते चैव तथा भ्रेषति दोधति ॥ २१
दश क्रुध्यतिकर्माणो(णः)(१०)
मन्युर्हेळो हरो ह्णिः ।
त्यज एहो ह्वरो भामो जूर्णिश्च तपुषी व्यथिः ॥
इत्येकादश नामानि क्रो(क्रु)धो (धः) (११)
(अ)थ **गतिधातवः** ॥ २२

---

१ इळा (नि०). २ आयुः (नि०). ३ वीळु (नि०). ४ यशः...... । श्रवः (नि०).

अयते कवते गवते नवते पवते वहते जेहते यतते ।
धमति ध्रजति ध्रयति च्यवते लजति ऌवते रजति प्रवते ॥ २३
अजगन्न[1]सतीषेति[2] कालयति द्रमति द्रवतीषेति[2] पेलयति ।
कसति त्सरति स्रवति स्यमति स्वरति क्षियति ध्रति हन्त्यनिति ॥ २४
वर्तते लोटते लोठते सर्पति स्यन्दते रंहति भ्रमति ध्वंसति ।
रीयते डीयते दीयते[3] सक्षति म्यक्षति क्षोदति श्वात्रति ष्वःकति ॥ २५
आगनीगन्ति जङ्गन्ति वञ्चत्यगन्नीङ्खते सर्सृते नेर्दति[4](ऋच्छति) श्रोतति ।
द्राति वेषिष्टि योषिष्टि हर्यत्यवत्येति दभ्नो(भ्नो)ति च क्षुम्पति स्रंसते ॥ २६
प्साति तुरीयति वाति ऋणोति ध्राति रथर्यति गन्ति सिसर्ति ।
अर्दति मर्दति वेति इयन्तादेजाति तेजति(रेजति) मार्ष्टि जगायात् ॥ २७
याति भुरण्यति वेनति कण्टति पिस्यति बिस्यति मिस्यति नक्षति ।
इन्वति जिन्वति धन्वति ऋण्वति सेधति दभ्यति युध्यति द्रूळति ॥ २८
गमति ज्रयतीर्यर्ति मिनात्यतति सश्चति ।
ईर्ते[5] त्सरत्य[6](सचत्य)रुषति तकत्यार्य(र्य)ति जंगं[8](ग)ति(गाति च) ॥ २९
पतति फण्वति हनति जसति जमति च जवति क्षिर्णात्य(इयक्षत्य)युथुः ।
ज्वलति[9](चतति) जिगाति रिणाति च शवति **द्वाविंशतिः शतं** चोक्ताः(१२२)॥
आशु प्राशुर्मक्षु जीरा जूर्णिस्तूर्णिस्तृषु द्रवत् ।
ओषं शूर्ताः शूघनासः शीभं तूयं शु तूतुजिः ॥ ३१
भुरण्युस्तुज्यमानासस्तूतुजानो नु साचिव[10](चीवि)त् ।
ताजद्ज्रा वातरंहा अजिरं तरणिर्द्युगत् ॥ ३२
इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि(२६)

तळिदम्बरम् ।
आके उपाके अर्वाके अस्तमीके चं तुर्वशे ॥ ३३

---

१ नसंते (नि०). २ ईर्षति, इषति इति धातुद्वयं पठ्यते (नि०). ३ दीयंति (नि०). ४ अधिकोऽयं निघण्टुपाठात्, ऋच्छतेश्चापठनम्. ५ यथापूर्वम् टि० ४ द्रष्टव्या. ६ पूर्वं २४ श्लोके पठितः, सचतिश्च नैव पठितः. ७ द्विःपठितत्वाद्द्रातेश्चापठनात् २६ श्लोको द्रष्टव्यः. ८ टिप्पण्यौ ४,५, द्रष्टव्ये. ९ टिप्पणी ६ समम्.. १० साचीवित् (नि०).

अवमे उपमे आसादन्तमानामितीरिताः ।
एकादशान्तिकाभिख्याः(११)
रणः समितिराहवे ॥ ३४
पृतनाः पृतनाज्यं च विखादो नदनुर्विवाक् ।
आक्रन्दे समनं संका मीळ्हे नेमधिता भरे ॥ ३५
आजावभीके समीके ममसत्यं मृधः स्पृधः ।
वृत्रतूर्ये समरणे आणौ पृक्षे च संयुगे ॥ ३६
समत्सु समी(मि)थे[1] संख्ये समर्ये पृत्सु संगथे ।
शूरसातौ वाजसातौ समनीके खले खजे ॥ ३७
पौंस्ये महाधने वाजे समोहे सद्म संगमे ।
संगेऽज्म संवतः संयत् **षट्चत्वारिंशदीरिताः** ॥ ३८
सङ्ग्रामाख्या(:) (४६)
अक्ष्नुतेऽशन्नक्षतीन्वति चानशे ।
आक्ष(क्षा)ण[2] आनडापानो नशदाष्टेत्यमी **दश** ॥
व्याप्त्याख्या(:) (१०)
अथ दभ्नोति निवपन्तु नितोशते ॥ ३९
अपि वृश्चति कृण्वति कृन्तति च श्नथति ध्वरति स्फुरति स्फुलति ।
नभते च सृ(स्तृ)[3]णाति शृणाति पुनस्तळिदातिरदर्दयति श्वसिति ॥ ४०
अवतिरति वियातो यातयति स्नेहयति धमति द्रूणाति ।
धूर्वति वृणक्ति रम्णाति मिनाति मिनोति ताळ्हि शम्नाति ॥ ४१
तृणेळ्ह्याखण्डल निबर्हयतीति **वधार्थकाः** ।
त्रयस्त्रिंशद(द्) (३३)
(अ)थो वज्रो दिद्युद्धेतिर्नमः पविः ॥ ४२
नेमिर्मेनिः सृकः कुत्सः कुलिशोऽर्को वृको वधः ।
स्वधितिः सायकस्तुञ्जः(ञ्ज)स्तिग्मः परशुरित्यमी ॥ ४३

---

१ सुमिथे (नि०). २ आक्षाणः (नि०). ३ स्तृणाति (नि०).

अष्टादशाह्वया वज्रस्ये-(स्य) (१८)

(इ) रज्यति च पत्यते ।

राजति क्षयतीत्यैश्वर्यार्थाश्चत्वार ईरिताः (४) ॥ ४४

अर्यो[1] नियुत्वान्राष्ट्रीन इति चत्वार ईशितुः (४)।

शब्दा इति तु कर्मादेर्द्वितीयो वर्ग उद्गतः ॥ ४५

इति कर्मादिवर्गः ॥ २ ॥

तुवि कुविदुरु पुरु सलिलं शतं सहस्रं परीणसा विश्वम् ।

शश्वद्भूरि व्यानशिरिति तु द्वादश बहोः शब्दाः (१२) ॥ १

ह्रस्वो निवृष्वः कृध्वल्पः प्रतिष्ठा मायुकोऽर्भकः ।

क्षुल्लको व(वं?)म्रको दभ्रमृहन्ह्रस्वाभिधा इमाः ॥ २

एकादश(११)

महद्भ्रध्र ऋष्वस्तवस उक्षितः ।

उक्षा ऋभुक्षा विहायास्तविषो महिषो बृहत् ॥ ३

गभीरो माहिनो यह्वो ववक्षिथ विवक्षसे ।

व्राधन्विरप्शी बंहिष्ठः ककुहो रभसोऽम्भृणः ॥ ४

अभ्वोऽद्भुतं बर्हिषदित्यभिधाः पञ्चविंशतिः ।

महतो(तः) (२५)

(अ)थ गयो गर्तो हर्म्यं पस्त्यममा दमे ॥ ५

नीळं दुर्या दुरोणेऽस्तं स्वसराण्यज्म शर्म च ।

छर्दिश्छाया सद्म योनिर्वरूथं शरणं छदिः ॥ ६

कृदरः कृत्तिरित्येवमाख्या द्वाविंशतिर्गृहे (२२)।

सपत्यृच्छत्यृणद्ध्यृघ्नोतीरज्यति सपर्यति ॥ ७

विवासति विधेम स्म(?) नमस्यति दुवस्यति ।

दशैते परिचर्यार्थाः(१०)

शिम्बाता शतरा शिवम् ॥ ८

शेवं शिल्गुः शातपन्ता स्यूमकं शेवृधं मयः ।

सुम्म्यं शूषं शुनं शग्मं जलाषं भेषजं च शम् ॥ ९

---

१ श्वर इति शोधः.

स्योनं कं सुदिनं सुम्नं **सुखनामानि विंशतिः**(२०)।
निर्णिग्वव्रिर्वपुर्वर्पः पेशोऽप्नः कृशनं मरुत् ॥ १०
अप्सः प्सु पिष्टममतिररुषं ताम्रमर्जुनम् ।
शिल्पं चेति तु **रूपस्य नामान्युक्तानि षोडश** (१६) ॥ ११
अस्नेमानभिशं[1]स्त्योऽनेमानेद्योऽनवद्यश्च ।
पाको वामो वयुनं सुनीथ उक्थ्यो **दश प्रशस्याख्याः**(१०)॥ १२
केतुः केतश्चेतश्चित्तं धीः क्रतुरसिः[2](सुः) शची माया ।
वयुनमभिख्येत्येकादश तु **प्रज्ञाभिधानानि** (११) ॥ १३
बट् श्रत्सत्रर्तमद्धेत्था **सत्यस्यैते षडाह्वयाः** (६) ।
विचर्षणिर्विचष्टेऽवचाकशद्भिश्वचर्षणिः ॥ १४
चिक्यच्चाकनदौं[3](द)चक्ष्म चष्ट **इत्यष्टधातवः** ।
पश्यत्यर्था(ः) (८)
अथ हिकं नुकमाहिकमाकृतम् ॥ १५
नकिर्नकीं माकिराकीं सुकं **नवपदानि** तु ।
निपातास्ते तु नानार्थ(र्था) अथवा स्य(स्यु)रनर्थकाः(९) ॥ १६
अग्निर्न ये इदभिवेदं यथा जार आ भगम् ।
श्चतुरश्चिद्ददमानाद्ब्राह्मणा व्रतचारिणः ॥ १७
हि[4]रण्यरूपस्तद्वर्णो मेषो भूतो भियन्नयः ।
वृ[5]क्षस्य नु प्रत्नथा च तद्वदित्यादिषूदिताः ॥ १८
नेवानुचिद्यथावत्था हिरण्यं ब्राह्मणा अपि ।
मेष(भूत) इत्यादयः **शब्दाः** विज्ञेया **उपमा[6]र्थकाः** (१२) ॥ १९
स्तोभति गायति रेभति पृच्छत्यर्चति गूर्धयति व्हयते च ।
रञ्जै[7]ति रजयति यौति गृणाति छन्दति महयति रौति कृपायति ॥ २०

---

१ शस्यो. २ असुः (नि०). ३ अर्चक्ष्म (नि०). ४ निघण्टौ 'तद्रूप' इत्येव लभ्यते.
५ निघण्टौ 'वृक्षस्य नुते पुरुहूतवयाः' इति पदं दृश्यते. ६ तथेति श्लोकेषु नैव दृश्यते.
७ रंजयति (नि०).

रिहति पणायति धमति पप्रक्षाः सपति कृपण्यति भनति पनस्यति ।
स्वरति रसति मदति नदति पणते वेनति जल्पति शंसति जरते ॥ २१
शशमानः पूजयति वल्गूयति पनायते ।
मन्दते भन्दते मन्द्रयते छदयतेऽपि च ॥ २२
मन्यते वाजयति च स्तौति नौतीति धातवः ।
चतुश्चत्वारिंशदर्चत्यर्था(ः) (४४)

अथ विपन्यवः ॥ २३

विप्रो मनीषी मन्धाता विधाता मतयः कविः ।
विप्रो गृत्स ऋभुर्धीरो वेनो वेधाश्च वाघतः ॥ २४
कीस्तासोऽद्धातयः कण्वो नवेदा मतुथा विपः ।
आकेनिपो विपश्चिच्च मनश्चिदुशिजस्त्विति ॥ २५
चतुर्विंशतिसंख्याका मता **मेधाविनो**ऽभिधाः(२४) ।
रेभः कारुर्जरिता सूरिः कीरिर्नदः कृपण्युर्गीः ॥ २६
स्तामू रुद्रश्छन्दो नादः स्तुबिति **त्रयोदश स्तोतुः**(१३) ।
यज्ञो वेनोऽध्वरो मेधो विदथः सवनं मखः ॥ २७
नार्यो होत्रा विष्णुरिष्टिरिन्दुर्धर्मः प्रजापतिः ।
देवतातेति **यज्ञस्य** प्रोक्ताः **पञ्चदश**(शा)भिधाः(१५) ॥ २८
भरताः कुरवो वृक्तबर्हिषश्च यतस्रुचः ।
सबाधो वाघतो देवयवो मरुत इत्यमी ॥ २९
ऋत्विजां वाचका **अष्टा(ष्टौ)** (८)

वी(ई)महे यामि मन्महे ।

रिरिड्ढि दद्धि पीपरन्मनामहे मदेमहि ॥ ३०
मिमिढ्ढि शग्धि मायतेरिरीहि पूर्धि यन्धि च ।
इषुध्यति च यन्तारो मिमीहीति तु धातवः ॥ ३१
याच्ञार्थकाः सप्तदश(१७)

दाति दाशति दासति ।

पृणक्ति मंहते राति तथा रासति तुञ्जति ॥ ३२
पृणाति शिक्षि(क्ष)तीत्येते **दानार्था दश** धातवः(१०) ।
परिस्रवाशिषोऽभ्यर्ष पवस्वेति **चतुःपदी** ॥ ३३
सत्कृत्य प्रार्थनां ब्रूते (४) द्वौ सस्ति स्वपितीति तु ।
निद्रार्थका(कौ) (२)
व (अ)थो कूपः कातुः कर्तोऽवतः क्रिविः ॥ ३४
वव्रः कारोतरात्काटः खातः कुशय ऋश्यदात् ।
केवटः सूद उत्सश्च **कूपशब्दाश्चतुर्दश**(१४) ॥ ३५
मुषीवांस्तस्करस्तका रिक्वा रिभ्वा रिपुस्तृपुः ।
तायुर्हुरश्चिद्रिहाया अघशंसो मलिम्लुचः ॥ ३६
वृको वनर्गुरिति तु **स्तेनशब्दाश्चतुर्दश**(१४) ।
निण्यं सस्वस्सनुतर्हिरुक् प्रतीच्यं तथापीच्यम् ॥ ३७
त(नि)र्णीतांतर्हितयोरिमानि षण्नामधेयानि(६) ।
आके पराके पराचैरारे चैव परावतः ॥ ३८
दूरस्य पञ्च नामानि(५); प्रत्नं पूर्व्यं सनेमि च ।
प्रवयाः प्रदिवोऽह्नाय **षण्नामानि पुरातने** (६) ॥ ३९
इदानीं नूतनं नव्यं नवं नूत्नमिदेति **षट्** ।
नव्यनामान्य(नि) (६)
(अ)थाभीके प्रपित्वे इति नामनी ॥ ४०
आसन्नस्यार्भकं दभ्रमल्पस्याथ तिरः सतः ।
अप्राप्तवाचिनी प्राप्तवाचिनी केचिदूचिरे ॥ ४१
त्वो नेम इति **चार्धस्य,** ऋक्षाश्च स्तृभिरित्युडोः ।
वल्मीकक्रमिसंज्ञे द्वे वम्रीभिरुपजिह्विका ॥ ४२
उ(ऊ)र्दरं कृदरं चेति **धान्यावपननामनी** ।
रम्भः पिनाकं **दण्डस्य,** मेना ग्ना इति **योषिताम्** ॥ ४३
अया एनेत्यनेनार्थौ, **शिश्नार्थौ** शेपवैतसौ ।

१ शिक्षति (नि०). २ ऊर्दरं (नि०).

सिषक्तु सचते धातू(तु)द्वयं सेवार्थकं मतम् ॥ ४४
भ्यसते रेजते धातु (तू) भयवेपनवाचकौ ।
रोदसी अम्भसी क्षोणी पुरन्धी धिषणे स्वधे ॥ ४५
नभसी रां(र)जसी ओण्यौ सदसी सद्मनी मही ।
चम्वौ गभीरे गम्भीरे पार्श्वौ घृतवती अही ॥ ४६
उर्वी पृथ्वी अपारे च बहुले अदिती तथा ।
दूरेअन्ते इत्यखण्डं पदमेकमितीरिताः ॥ ४७
द्यावापृथिव्योरभिधाश्चतुर्विंशतिसंख्यकाः (२४) ।
बह्वादिनामको वर्गः समाप्तोऽभूत्तृतीयकः ॥ ४८

इति बह्वादिवर्गः ॥ ३ ॥

इति **भास्कररायेण** काण्डो **नानापदाभिधः** ।
भ्वादिकर्मादिबह्वादिवर्गैस्त्रिभिरुदीरितः ॥ ४९

॥ इति वैदिककोशे नानापदकाण्डः प्रथमः समाप्तः ।

जहेति हतवानर्थे; **निधा** पाशसमूहके; ।
शित्तमेति पदं बाह्वो[2]र्योनौ श्यामे यकृत्यपि; ॥ १
मेहना मद्गृहे नास्तीत्यर्थे च महनीयके; ।
द[3]**मूना** दानमनसि तथा दात(न्त)मनस्यापि ॥ २
इषिर[4]**ः** प्रेरके चेच्छावति; **मूषस्तु** मू[5]च(ष)का(क):; ।
कुरुतार्थे **कुरुतन**; चालन्यां **तित**[6]**उ**(ऊ) स्मृतम् ॥ ३
म[7]न्दुर्म(न्दू॑म)दिष्णौ मुदिते; **शिप्रे** स्तो नासिके हनू ।
[8]**लोधां**(धं)लुब्धे; **तु**[9]**ग्व** तीर्थे; **शीरमित्य**[10]नुशायिनी(नि) ॥ ४

---

१ रजंसी (नि०). २ 'गुदे' इति पाठान्तरम्. ३ 'यस्य चित्तं गृहे सक्तं तस्मिन्दममनस्यपि', 'दान्तेषु मनोऽस्येति विग्रहः' अयं शोधः प्रत्यन्तरपुस्तके दृश्यते. ४ 'रा दर्शके' इति पाठान्तरम्. 'इ॒षि॒रेण॑ (नि०). गन्तर्यप्ययम् (शोधः). ५ 'मूषिकाः' इति पाठान्तरम् बहुवचनं इति शोधः. ६ तितउ (नि०). ७ म॒न्दू (नि०). ८ लोधो. (पा०) लो॒धं (नि०) ९ तु॒ग्वनि (नि०). १० 'अशनशीलेऽपि' इति शोधः.

उदरे[1] जठरे; वाहः सोमे[2]; मध्या तु मध्यतः; ।
कायमानश्चायमाने तथा कामयमानके ॥ ५
विद्रधे[3] विद्दढे व्यूढे; द्रुपदं[4](दे) तु द्रुमाश्रयः[5] ।
नंसन्त[6] इत्यभिमुखे; नसतो व्याप्नुवन्ति हि ॥ ६
परितक्म्याभितो[7] गन्त्र्यामीमान्ता ईरितान्तकाः ।
अन्नसत्या(त्पा)ककत्र्यां(त्र्यौ) स्यादिष्मिणो गतशालिषु[9] ॥ ७
हन्तारो[10] हन्यमानाश्च तथाभिषूयमाणकाः[11](?) ।
स्तुतिमन्तः शब्दवन्त इति आहनसः स्मृताः ॥ ८
सुविते शोभनगतौ प्रसवे[12]ऽपि च स स्मृताः(तः) ।
दयादानविभागेषु दयते[13] दाहहिंसयोः ॥ ९
पुराणनव्ययोर्नूचं[14] नूचिदित्यथ दावने ।
प्रदानाय[15] प्रदात्रे वाकूपारः सूर्यकूर्मयोः ॥ १०
सुतुकः[16] सुगमे; सुप्रायणाः सुगमनार्थकाः ।
च्यवनश्च्यावने चर्षौ; शिशीते तीक्ष्णवाचकः ॥ ११
अप्रायुवो[17]ऽप्रगच्छन्तो[18]ऽप्रमाद्यन्तश्च कीर्तिताः ।
रजो हरश्च ज्योतिष्यप्स्वह्नि लोकेषु चासृजि ॥ १२
जुहुरे जुह्विरे; व्यन्तः पश्यत्स्वश्नत्सु गन्तृषु ।
वाशी वाच्यश्म-मयां[19](य्यां) (?) च, क्राणा[20](णः) कुर्वाण ईरिताः[21](तः) ॥ १३
विषुणो विषमे; जामिर्भगिनीभ्रातृबन्धुषु ।
सजातीये[22]ऽतिरिक्ते च; बालिशेऽथ पिता पिता ॥ १४

१ उदरे जठरं. २ 'स्तोत्रेऽपि' इति शोधः. ३ 'विद्रधं विद्धके रूढं' इति पाठान्तरम्. ४ द्रुपदे (नि०). ५ 'द्रुमश्रयः'. ६ 'नसन्ते स्यान्नमन्तेऽर्थे'. ७ 'परितक्म्या मता रात्र्याः-मीमान्ता'. ईमान्ते (नि०). ८ 'ईरितान्ताः' इति शोधः. ९ 'शालिनः' इति पाठः. १० 'इच्छावन्तो दर्शकाश्च'. ११ 'तथाभिनयमाणकाः'. १२ 'प्रजायामपि च स्मृतः.' १३ गत्यर्थोऽप्ययम् (शोधः). १४ 'निपातावेतौ' (शोधः). १५ 'दानार्थे थ स्यात्समुद्रे'. अकूपारस्य (नि०). १६ सुप्रजा अपि (शोधः). १७ अप्रायुवः (नि०). १८ न गच्छन्तो. १९ मय्यां. २० क्राणः. क्राणाः (नि०). २१ ईरितः. २२ पुनरुक्ते सजातीये.

शंयोस्तु सुखयौ रोगशमने भयनाशने ।
बृहस्पतेस्तनूजेऽपि; स्थापयामासुरेरिरे ॥ १५
अदितिः स्यादा(द)दीनायां खण्ड्यायां देवमातरि ।
जसुरिः क्षुधिते; मैन्दी स्तोतव्ये स्तुतिकर्तरि ॥ १६
गौर्गन्तारि मयूरे च; जरते स्तुतिकर्मणि ।
दंसिः कर्माणि, तूताव विवृद्धौ; गातुरध्वनि; ॥ १७
वियुज्यमाने वियुते; चयसे गतिहिंसयोः; ।
ऋधक् सत्यपृथक् वृ(ग्वृ)द्धिष्वस्या अस्येति तु द्वयम् ॥
उदात्तं प्रथमादेशे तीव्रार्थेऽप्या(प्य)नुदात्तकम् ॥ १८
अन्वादेशेऽल्पके; संस्नि(स्निं)मेधे स्नपयितर्यपि ।
वाहिष्ठः स्याद्वोढतमेऽप्यत्यन्तं व्याप्नुवत्यपि ॥ १९
वावशाने(न)स्तूयमाने तथा कामयमानके ।
वार्ये(र्यं) तु वरणीये स्याद्वर(रे) श्रेष्ठेऽन्ध ओदने ॥ २०
तिमिरे नेत्रहीने च; दूतः संदेशहारके ।
असश्चन्ती असज्जन्त्योर्व्युं(न्त्यव्यु)दस्यन्त्योर्वनुष्यति ॥ २१
जिघांसि नुस्तिती छौच(?) तरुष्यति जिघांसति ।
भन्दनाः स्तुतयः प्रोक्ताः; आहन अपहन्तरि(?) ॥ २२
जपत्यध्येतरि ऋषौ नद; ऊतिस्तु रक्षणे ।
सोमोअक्षाः क्षरत्यर्थे; श्वात्रं शीघ्रतरार्थकम् ॥ २३
हं(हा)समाने तु हृष्यत्योर्जवेन स्या(स्प)र्द्ध(र्धे)मानयोः ।
पड्भिः पादैर्नाधनैश्च पानैश्च स्पर्शनैरपि ॥ २४
ससमन्ये माध्यमिके ज्योतिषि स्यादथ द्विता ।
द्वैधे; व्रा इति तु व्रात्यावरीतारस्तथोषसः ॥ २५

---

१ शंयुस्तु. २ ददीनायां. ३ मुन्दिने (नि०). ४ मत्यपि. ५ दंसयः (नि०). ६ द्यावापृथिव्यौ. ७ प्रधानेति शोधः. ८ थानुदात्तकम्. ९ सर्स्त्रि (नि०). १० द्वोढृतमे. ११ नः वाश्यमाने. वावशानः (नि०). १२ वार्य(पा०) वार्यं (नि०). १३ श्रेष्ठतमेथान्ध. १४ व्युद०. १५ आहनः (नि०). १६ हासमाने.(पा०) हासमाने (नि०).

वराहस्तु वराहारहर्ता यज्ञोऽम्बुदोऽङ्गिराः ।
समूलोत्खातकर्ताथ देवभेदा वराहवः ॥ २६
स्वसरं दिवसे; **शर्या** अङ्गुलीषु शरेष्वपि ।
अर्को वृक्षान्नमन्त्रेषु, **पविर्नेम्यां**; **सचा** सह ॥ २७
धन्वान्तरिक्षे च मराविद्धेथं(त्थेत्थं) स(सि)नमोदने ।
चित्पूजायां पश्या(शा)वाङ् स्यादुपमायां समुच्चये ॥ २८
वक्षो भुजान्तरे; **तोदः** शिक्षके; **ग्रुम्नमोदने** ।
कीर्त्यां **चाघृणिराया(य)तप्रभे; स्वञ्चास्तु** पावके ॥ २९
पवित्रं जलवाय्वग्निमन्त्रेन्द्वर्केन्द्ररश्मिषु ।
शिपिविष्टः प्रशंसायां रश्माविष्टे च कुत्सिते ॥ ३०
विर्ष्णौ चाथर्यु(र्यु)रतन(?)शालिन्यथ पृथुज्रयाः ।
पृथुवेगे; **काणुका** तु कान्तक्रान्तेन्दुकर्तृकाः ॥ ३१
अध्रिगुः पावके मन्त्रे पुरुहूते प्रशासने ।
आपान्तमन्युरापाति(दि)तमन्यौ स्यात्**स्मशा** तु कुल्मा(ल्या)याम् ॥ ३२
उर्वश्याप्सरसः (उर्वश्यप्सरसि) स्याद्**आङ्गूषः** स्तोम आघोषे ।
वाजपस्त्यं सोमरसे; **वयुनं** ज्ञानशोभयोः ॥ ३३
अन्नेन तुल्यो यद्गन्धो **वाजगन्ध्यं** तु तन्मतम् ।
गध्यं तु ग्रहणार्हं स्याद्**गधिता**लिङ्गिता मृ(स्मृ,म(?))ता ॥ ३४
कौरयाणः कृतं येन यानं तद्वाचको भवेत् ।
यस्य तु त्वरितं यानं **तौरयाण**स्तु स स्मृतः ॥ ३५
अह्रयाणस्तु स प्रोक्तो यस्य यानमत(ल)ज्जितम् ।
हरयाणस्तु यद्यानं यत्किंचिद्धरते बलात् ॥ ३६
नादर्वा(मार्दवा?)पादको **ब्रन्दी**; कर्मसु स्थिर **आरितः** ।
तूर्णाशमुदके; **क्षुम्पं** शिलीध्रे(न्ध्रे); **निष्प(ष्प)पी** विटे ॥ ३७

---

१ स्वसंराणि (नि०). २ नेम्यां. ३ आ(नि०). ४ विष्णुः (नि०). ५ निष्पपी(पा०) त्रिःपुपी (नि०) सूर्ये.

पर्दि पक्षी; सोमरसे **[1]निचुम्पुणे**(ण)निचुंकुणौ(?) ।
पादुर्गत्यां; **वृक**श्चन्द्रे सूये(र्ये) शुनि च जम्बुके ॥ ३८
अज्ञातनामधेयं **यज्जोषवाकं** तदीरितम् ।
कृति(त्ति)र्यशोन्नकन्थासु, **श्वघ्नी** कितव उच्यते ॥ ३९
[2]सेमः स्य(स्स)र्वः; **कुटुं**(टं) कर्म; **चर्षणिर्द्रष्टरि** स्मृतः ।
केपयो(यः) कुत्सिते; **शम्बो** वज्रे; जिह्वासु(तु) **काकुदम्** ॥ ४०
करोष्यभिमुखं शीघ्रमित्यर्थे **तूतुमाकृषे** ।
[3]अच्छेतु(च्छेति) **[4]प्रामु**(म्नु)मित्यर्थेः; सर्वतः प्रसृतं **परि** ॥ ४१
ईं सीमिति द्वये(यं) पादपूरणे त्यं(ऽन्त्यं) परिग्रहे ।
अंसत्रं वर्मधनुषो; व्यो(व्यों)म्नि स्तोमे च **बीरिटे** ॥ ४२
एनमेनामिति पदे एतच्छब्दार्थके मते ।
सृणिर्दात्रेऽङ्कुशे चेति; **जहादिर्वर्ग** ईरितः ॥ ४३

इति **जहादिवर्गः** ॥ ४ ॥

आशुशुक्षणिरग्नौ स्याद्दुद्दिदीपयिषावपि ।
[5]आशा दिशश्चोपदिशः; **काशिः** स्यान्मुष्टिवाचकः ॥ १
अलातृणः [6]कुणारुश्च कत्पयं च **शिरिम्बिठः** ।
इलीबिशः कियेधाश्च षडमी मेघवाचकाः ॥ २
सलल्कं तु संलुब्धे; **विस्रुहस्त्वाप** ईरिताः ।
नक्षद्दाभमिति प्रोक्तं व्याप्तिमात्रेण हिंसकम् ॥ ३
अस्कृधोयुस्तु दीर्घायुर्**निशृम्भाः** शीघ्र[7]हारिणाः(णः) ।
ओषध्यो **वीरुधः** सोमरसवाची **ऋदूदरः** ॥ ४
वक्तव्योक्तो(क्थो) [8]महोर्क्थश्च **बृबदुक्थ**मिति स्मृतः ।
पुलुकामो भूरिकामः; **कपना** कृमयो मताः ॥ ५
भाऋजीकः सुप्रसिद्धः प्रकाशो यस्य स स्मृतः ।
ओमना रक्षणापार्थे; **जूर्णिः** शक्त्याख्यमायुधम् ॥ ६

---

१ निचुंपुणः (नि०). २ समस्यर्वः कुटं समस्य (नि०) कुटस्याचर्षणिः (नि०). ३ अच्छं (नि०). ४ प्राप्तु. ५ आशाभ्यः (नि०). ६ कुणारुं च. ७ हारिणः. ८ महोक्थ्यश्च.

आसिंचती[1](असिन्वती)असंखादयन्यौ(न्त्यौ); प्रकलविद्वणिक् ।
धान्यभर्जनपात्री या सोपलप्रक्षिणी मता[2] ॥ ७
उपसीति ह्युपस्थाने; रुजाना नद्य ईरिताः ।
पाथोने(न्ने)ऽम्बुनि खेऽभ्यर्धयज्वा पूष्णीक्ष ईशिषे ॥ ८
सवीमन्यभ्यनुज्ञायामस्मे इत्यस्मदर्थकम् ।
अमूरः पण्डिते; क्षोणं गृहे; श्रायन्त आश्रिताः ॥ ९
ज्ञानानि विदथानि स्युः; सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
शशमानः शंसमानः; आशीराशिषि चाशिरे ॥ १०
अजीगरिति चागृह्णा अगारीरिति वार्थवत् ।
देवाच्या[3] देवगत्यार्थे; कृपा कल्पि(ल्पि)तयार्थकम् ॥ ११
विजामातुरपर्याप्तजामातृत्वस्य वाचकम् ।
सोमानमभिषोत्ता(ता)रमोमासो रक्षका मताः ॥ १२
अनवायं तु सकलं; किमीदी[4] पिशुनो मतः ।
अमीवा रोगभूते स्यादमवानपि तादृशे ॥ १३
भयजात्यां रोगजात्यामप्वा; दुरितमंहसि ।
अमतिः स्वात्मविज्ञाने; श्रुष्टी स्यात्सुखशीघ्रयोः ॥ १४
रुशद्रोचिष्णुरूपे स्यात्पुरन्धिर्वरुणेन्द्रयोः ।
रिशादसस्त उच्यन्ते हिंसका यैर्विदारिताः ॥ १५
सुविदत्रः सुविद्यावान्; सुदत्रस्तु सुदानकृत् ।
आनुषक् स्यादानुपूर्व्यं[5]; तुर्वणिः संभुजेद्रुतम्(भजेद्रुतम्?) ॥ १६
गिर्वणः[6](णाः) स्तुतिसंभक्ता; सूर्तं[7] तु सुसमीरितः[8](ते?) ।
जारयाय्यजनीत्यर्थे; यादृश्मिन्यादृशेऽर्थकम् ॥ १७
अग्रिया त्वग्रगाम्यम्यगसम्यक्चन ओदनः ।
शुरुधो जञ्झतीरापः वे[9](प)चता पक्व उच्यते ॥ १८

१ असिन्वती. २ स्मृता. ३ देवोदेवाच्याकृपेत्येकं पदम् (नि॰). ४ किमीदिने (नि॰). ५ पूर्व्ये. ६ गिर्वणसे (नि॰). ७ असूतं सूर्तं (नि॰). ८ ससमीरिता. ९ पचता (नि॰).

अमिनस्त्वनल्च्छिन्नावयवोऽर्थाप्रतिष्कुतः ।
प्रतीकारविनिर्मुक्ते; **सुशिप्रो** दीर्घनासिके ॥ १९
शोभमानहनौ च; **द्विबर्हा** द्विगुणवृद्धिमान् ।
शाशदानस्तु शाश(शा)द्यमानः; **सृप्रो** भुजङ्गमे ॥ २०
उराणो बुं(ब)हुकुर्वाणे; रमणीयेषु **रंस्विति** ।
प्रकारेऽक्र(:)**स्तिपाः** कूपे; **जबारु** रविमण्डले ॥ २१
स्तियानामप्स्वथ स्तोत्रे **जरूथं; कुलिशः** पवौ ।
विषयैकप्रधानो यस्**ततनुष्टिं** स्तु(त)स स्मृतः ॥ २२
बर्हणा परितो वृद्धौ; **तुञ्जो** दाने;ऽनले **भूमिः** ।
संसारे **विष्पितो; रास्थि(स्पी)** स्तुतिकर्तरि चाम्भसि ॥ २३
तुरीपमुदकं प्रोक्त**मृञ्जति**स्तु प्रसाधने ।
ऋजुनीतिस्तु(ती तु) कौटिल्यरहितं गमनं मतम् ॥ २४
ऋदूपे दूरपतनौ तथागमनपातिनौ ।
प्रतद्वसू हये; **चोष्कूयमाणो** दानकर्तरि ॥ २५
जिन्वति प्रीयते; **चोष्कूयते** धातुर्गु(र्व्यु)दस्यति ।
हिनोतेति प्रहिणुत; स्वयमित्यर्थकं **सुमत्** ॥ २६
दिविष्टिः स्वर्गफलकं कर्म; **दूतस्त्वरावति** ।
महत्यमत्रो; मन्त्रोक्तगुणशालिन्यृ**चीषमः** ॥ २७
अनर्वानाश्रितेऽ**नर्शराति** निष्पापदानकृत् ।
असाम्यनन्ते; **गल्दा** तु धमन्यामथ **जल्हवः** ॥ २८
निर्ज्वालनेषु; **बकुरो** ज्योतिरोध(व)जलौष(घ)योः ।
बेकनाटानिति प्रोक्ता ये तु द्विगुणकारिणः ॥ २९
अभिधेतनशब्दः स्यादभिधावनवाचकः ।
अंहुरोऽह (हू)रणं चाव(थ) कूपे; **वाताप्यमम्भसि** ॥ ३०

---

१ वो योऽप्रति. २ मानः. ३ बहु. ४ ततनुष्टिस्तु. ५ रास्थी. (पा॰) ग्रास्पिनः(नि॰).
६ प्रसादने. ७ दिविंष्टिषु(नि॰). ८ गल्दया(नि॰). ९ निरुक्तादधिकम्.

वतः खेदेऽनुकम्पाया; **चाकन्निच्छति** पश्यति ।
रथर्यति रथप्रै[1](प्रे)प्सावसक्रां ना(गो)न्तरिक्षयोः ॥ ३१
सदान्वेऽनारतं शब्दकर्त्ता; कम्पक **आधवः** ।
योऽनवक्षिप्तवचनः स भवे**दनवब्रवः** ॥ ३२
पराशरस्त्वृषौ हिंस्रे; **दनः** स्युर्दानचेतसः ।
विकर्तनक्षमा दन्ता यस्याः सा तु **क्रिविर्दती** ॥ ३३
संसारेच्छौ **शरारुः** स्याद्दन्तहीने **करूळती** ।
कीकटो[2] नास्तिके; द्य(द्र्य)र्थ इदंयुरिदमिच्छति ॥ ३४
एतद्वत्यप्यथो **बुन्दो**(न्द)**वृन्दवृन्दारकाः**[3] शरे ।
भत्यो(?) अत्यो (अन्त्यो)गजेऽपि; **किः** कर्तर्[4]ल्युल्बं शब्दो जरायुणि ॥
ऋबीसं तु पृथिव्या**मित्याशुशु**क्षणिवर्गकः ॥ ३५
अग्न्याद्या देवपत्न्यन्ता एकपञ्चाशता शतम् ।
देवतावाचिनः शब्दा विशिष्येह न वर्णिताः ॥ ३६
इति भास्कररायेण काण्ड **एकपदाभिधः** ।
उक्तो **जहाद्याशुशुक्षण्या**दिवर्गद्वयान्वितः ॥ ३७
द्वाविंशत्यधिकानां शब्दानां षोडशशतानाम् ।
यास्कव्याख्यानुमतः संपूर्णो वैदिकः कोशः ॥ ३८

इत्याशुशुक्षण्यादिवर्गः ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भारत्युपाख्यगम्भीरराजदीक्षितसूरिसूनुभास्कररायदीक्षिताग्निचितारचितो द्वितीय ऐकपदिककाण्डो वैदिककोशश्च समाप्तः ।

---

१ प्रेप्सा. २ कीकटेषु(नि०). ३ वृन्दं(नि०). ४ निघण्टौ न पठितमिदं पदम्. निरुक्तादुद्धृतम्. ५ युल्बं.(पा०)

॥ श्रीः ॥

अथ

वैदिकनिघण्टुः ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ओ॑म् । गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । क्षमा । क्षोणी । क्षितिः । अवनिः । उर्वी । पृथ्वी । मही । रिपः । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः । भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥ हेम । चंद्रं । रुक्मं । अयः । हिरण्यं । पेशः । कृशनं । लोहं । कनकं । कांचनं । भर्म । अमृतं । मरुत् । दत्रं । जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥ अंबरं । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अंतरिक्षं । आकाशं । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयंभूः । अध्वा । पुष्करं । सगरः । समुद्रः । अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥ स्वः । पृश्निः । नाकः । गौः । विष्टप् । नभ इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥ खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । अभीशवः । दीधितयः । गभस्तयः । वनं । उस्राः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्तऋषयः । साध्याः । सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥ आताः । आशाः । उपराः । आष्टाः । काष्ठाः । व्योम । ककुभः । हरित इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥ श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । राम्या । यम्या । नम्या । दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्नी । पयस्वती । तमस्वती । घृताची । शिरिणा । मोकी । शोकी । ऊधः । पयः । हिमा । वस्वीति त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥ विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा । अर्जुनी । वाजिनी । वाजिनीवती । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी । सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरीति षोळशोषोनामानि ॥ ८ ॥ वस्तोः । द्युः । भानुः । वासरं । स्वसराणि । घ्रंसः । घर्मः ।

१ क्षोणिः. २ सगरं. ३ रम्या. ४ श्रीणा. ५ वसी. ६ द्योः.

घृणः[1] । दिनं । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवीति **द्वादशाहर्नामानि** ॥ ९ ॥ अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । वलः । अश्नः । पुरुभोजाः । वलिशानः । अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शंबरः । रौहिणः । रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अभ्रं । बलाहकः[2] । मेघः । दृतिः । ओदनः । वृषंधिः । वृत्रः । असुरः । कोश इति **त्रिंशन्मेघनामानि** ॥ १० ॥ श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गांधर्वी । गभीरा । गंभीरा । मंद्रा । मंद्राजनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः । पविः । भारती । धमनिः । नाळीः । मेळिः[3] । मेना । सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वग्नुः । उपब्दिः । मायुः । काकुत् । जिह्वा । घोषः । स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः । धेना । ग्नाः । विपा । नैना[4] । कशा । धिषणा । नौः । अक्षरं । मही । अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्गुः । गल्दा । सरः । सुपर्णी । बेकुरेति **सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि** ॥ ११ ॥ अर्णः । क्षोदः । क्षद्म । नभः । अंभः । कबंधं । सलिलं । वाः । वनं । घृतं । मधु । पुरीषं । पिप्पलं । क्षीरं । विषं । रेतः । कशः । जन्म । बृबूकं । बुसं । तुग्र्या । बर्बुरं[6] । सुक्षेम । धरुणं । सुरा[7] । अररिंदानि[8] । ध्वस्मन्वत् । जामि । आयुधानि । क्षपः । अहिः । अक्षरं । स्रोतः । तृप्तिः । रसः । उदकं । पयः[9] । सरः । भेषजं । सहः । शवः । यहः । ओजः । सुखं । क्षत्रं । आवयाः । शुभं । यादुः[10] । भूतं । भुवनं । भविष्यत् । आपः[11] । महत् । व्योम । यशः । महः । सर्णीकं । स्वृतीकं[12] । सतीनं । गहनं । गभीरं । गंभरं । ईं । अन्नं । हविः । सद्म । सदनं । ऋतं । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यं । नीरं । रयिः । सत् । पूर्णं । सर्वं । अक्षितं । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रं । अमृतं । इंदुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शंबरं । अभ्वं । वपुः । अंबु । तोयं । तूयं । कपीटं[13] । शुक्रं । तेजः । स्वधा । वारि । जलं । जलाषं । इद**मित्येकशतमुदकनामानि**

---

१ घृणिः. २ बलाहकः विषंधिः. ३ मेना । मेळिः. ४ नग्ना. ५ शकम्. ६ बुर्बुरम्. ७ सिरा, सूरा. ८ अररिदानि. ९ प्रयः. १० यादः. ११ महत् । आपः. १२ सतीकम्, स्मृतीकम्. १३ तृपीटम्, नृपीटम् (?).

॥ १२ ॥ अवनयः । यव्याः । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्यः । धुनयः । रुजानाः । वक्षणाः । खादोअर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः । अग्रुवः । नभन्वः । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः । सस्रुतः । अर्णाः । सिंधवः । कुल्याः । वर्यः । उर्व्यः । इरावत्यः । पार्वत्यः । स्रवंत्यः । ऊर्जस्वत्यः । पयस्वत्यः । तरस्वत्यः । सरस्वत्यः । हरस्वत्यः । रोधस्वत्यः । भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्य इति **सप्तत्रिंशन्नदीनामानि** ॥ १३ ॥ अत्यः । हयः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वह्निः । दधिक्राः । दधिक्रावा । एतग्वः । एतशः । पैद्वः । दौर्गहः । औच्चैःश्रवसः । तार्क्ष्यः । आशुः । ब्रध्नः । अरुषः । मांश्चत्वः । अव्यथयः । श्येनासः । सुपर्णाः । पतंगाः । नरः । ह्वार्याणां । हंसासः । अश्वा इति **षड्विंशतिरश्वनामानि** ॥ १४ ॥ हरी इंद्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य । रासभावश्विनोः । अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुतां । अरुण्यो गाव उषसां । श्यावाः सवितुः । विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोरिति **दशादिष्टोपयोजनानि** ॥ १५ ॥ भ्राजते । भ्राशते । भ्राश्यति । दीदयति । शोचति । मंदते । भंदते । रोचते । ज्योतते । द्योतते । द्युमदित्येकादश **ज्वलतिकर्माणः** ॥ १६ ॥ जमत् । कल्मलीकिनं । जंजणाभवन् । मल्मलाभवन् । अर्चिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हृणिः । शृंगाणि शृंगाणीत्येकादश **ज्वलतो नामधेयानि** ॥ १७ ॥ गौर्हिमांबरं स्वः [१] खेदय आता श्यावी विभावरी वस्तोरद्रिश्लोकोऽर्णोऽवनयोऽत्योहरीइंद्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

॥ इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ । अपः । अप्नः । दंसः । वेषः । वेपः । विष्टी । व्रतं । कर्वरं । कंरुणं । शक्म । क्रतुः । करणानि । करांसि । करिक्रत् । करंती । चक्रत् । कर्त्वं । कर्तोः । कर्तवै । कृत्वी । धीः । शची । शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पमिति **षड्विंशतिः कर्मनामानि** ॥ १ ॥ तुक् । तोकं । तनयः । तोक्म ।

---

१ यह्वयः. २ ऋतावर्यः. ३ रेवत्यः. ४ सरस्वत्यः । तरस्वत्यः. ५ दौर्गाहः. ६ वार्याणाम्. ७ द्योतते, ज्योतते. ८ घृणिः. ९ स्वा१ः. १० शक्म; क्रतुः, करुणम्. ११ करंती, करिक्रत.

तक्म । शेषः[1] । अप्नः । गयः । जाः । अपत्यं । यहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । **बीजमिति पञ्चदशापत्यनामानि** ॥ २ ॥ मनुष्याः । नरः । धवाः । जंतवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः । चर्षणयः । नहुषः । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पंचजनाः । विवस्वतः । पृतना **इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि** ॥ ३ ॥ आयती । च्यवाना । अभीशू[2] । अप्नवाना । विनंगृसौ । गभस्ती । करस्नौ । बाहू । भुरिजौ । क्षिपस्ती । शक्वरी । भरित्रे **इति द्वादश बाहुनामानि** ॥ ४ ॥ अग्रुवः । अण्व्यः । क्षिपः[3] । विशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः । अथर्यः[4] । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हरितः । स्वसारः । जामयः । सनाभयः । योक्त्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधितयः । गभस्तय[5] **इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि** ॥ ५ ॥ वश्मि । उश्मसि । वेति । वेनति । वेसति । वांछति । वष्टि[6] । वनोति । जुषते । हर्यति[7] । आचके । उशिक् । मन्यते । छंत्संत्[8] । चाकनत् । चकमानः । कनति । **कानिषदित्यष्टादश कान्तिकर्माणः** ॥ ६ ॥ अंधः । वाजः । पयः[9] । श्रवः । पृक्षः । पितुः । सुतः[10] । सिनं । अवः[11] । क्षु । धासिः । इरा । इळा । इषं । ऊर्क् । रसः । स्वधा । अर्कः । क्षद्म । नेमः । ससं । नमः । आयुः । सूनृता । ब्रह्म । वर्चः । कीलालं । यश **इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि** ॥ ७ ॥ आवयति । भर्वति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् । बप्सति । भसथः । बब्धां । ह्वरतीति **दशात्तिकर्माणः** ॥ ८ ॥ ओजः । पाजः । शवः । तवः[12] । तरः । त्वक्षः[13] । शर्धः । बाधः । नृम्णं । तविषी । शुष्मं । शुष्णं[14] । दक्षः । वीळु । च्यौत्नं । शूषं । सहः । यहः । वधः । वर्गः । वृजनं । वृक्[15] । मज्मना । पौंस्यानि । धर्णसिः । द्रविणं । स्पंद्रासः[16] । **शंबरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि** ॥ ९ ॥ मघं । रेक्णः । रिक्थं । वेदः । वरिवः । श्वात्रं । रत्नं । रयिः । क्षत्रं । भगः । मीळ्हुं । गयः । द्युम्नं ।

१ शेपः. २ अभीशु(?). ३ त्रिशः । क्षिपः । वृशः. ४ अथर्यवः. ५ सुहस्त्याः. ६ वेष्टि. ७ ईर्यति. ८ शंसनत्. ९ पयः । प्रयः । पृक्षः. १० सुतम्, वयः. ११ वाजः. १२ तरः, तवः. १३ त्वक्षः. १४ शुष्णं, शूषं, दक्षः. १५ वृिट्. १६ स्यंद्रासः (?).

इंद्रियं । वसु । रायः । राधः । भोजनं । तना । नृम्णं । बंधुः । मेधा । यशः । ब्रह्म । द्रविणं । श्रवः । वृत्रं । **वृतमित्यष्टाविंशतिरेव धननामानि** ॥ १० ॥ अघ्न्या । उस्रा । उस्रिया । अही । मही । अदितिः । इळा । जगती । शक्करीति **नव गोनामानि** ॥ ११ ॥ रेळते । हेळते । भामते । [1]भृणीयते । भ्रीणाति । भ्रेषति । दोधति । वनुष्यति । कंपते । [2]भोजत इति **दश क्रुध्यतिकर्माणः** ॥ १२ ॥ हेळः । हरः । [3]ह्णिः । त्यजः । भामः । एहः । [4]ह्वरः । तपुषी । जूर्णिः । मन्युः । **व्यथिरित्येकादश क्रोधनामानि** ॥ १३ ॥ वर्तते । अयते । लोटते । लोठते । स्यंदते । कसति । सर्पति । स्यमति । स्रवति । [5]स्रंसते । अवति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । मार्ष्टि । भुरण्यति । शवति । कालयति । पेलयति । कंटति । पिस्यति । बिस्यति । मिस्यति । प्रवते । प्लवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते । क्षोदति । नक्षति । सक्षति । [6]म्यक्षति । सचति । ऋच्छति । तुरीयति । चतति । अतति । गाति । इयक्षति । सश्चति । त्सरति । रंहति । यतते । भ्रमति । ध्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति । मिनाति । ऋण्वति । ऋणोति । स्वरति । सिसर्ति । [7]वेविष्टि । [8]योविष्टि । रिणाति । रीयते । रेजति । दध्यति । [9]दभ्नोति । युध्यति । धन्वति । अरुषति । आर्यति । [10]डीयते । तकति । दीयति । ईषति । फणति । हनति । अर्दति । मर्दति । सस्रुते । नसते । हर्यति । इयर्ति । ईर्ते । ईखते । जयति । श्वात्रति । गंति । [11]आगनीगंति । जंगति । जिन्वति । जसति । गमति । ध्राति । ध्राति । ध्रयति । वहते । रथर्यति । जेहते । ष्वःकति । क्षुंपति । प्साति । वाति । याति । इषति । द्राति । द्रूळति । एजति । जमति । जवति । वंचति । अनिति । पवते । हंति । सेधति । अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति । द्रवति । वेति । [12]हयंतात् । एति । जगायात् । अयुथुरिति **द्वाविंशं शतं गतिकर्माणः** ॥ १४ ॥ नु । मक्षु । द्रवत् । ओषं । जीराः । [13]जूर्णिः । शूर्ताः । शूघनासः । शीभं । तृषु । तूयं । तूर्णिः ।

---

१ हृणीयते. २ भोजतः (?). ३ घृणिः. ४ रुहः(?) ५ स्रंसति. ६ मियक्षति. ७ विविष्टि. ८ योशिष्टि. ९ दभ्रोति. १० सीयते. ११ गनीगन्ति. १२ हन्तात्. १३ जूर्णीः.

अजिरं । भुरण्युः । शु । आशु । प्राशुः । तूतुजिः । तुतुजानः । तुज्यमानासः । अज्राः । साचीवित् । द्युगत् । ताजत् । तरणिः । वातरंहा इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥ तळित् । आसात् । अंबरं । तुर्वशे । अस्तमीके । आके । उपाके । अर्वाके । अंतमानां । अवमे । उपम इत्येकादशांतिकनामानि ॥ १६ ॥ रणः । विवाक् । विखादः । नदनुः । भरे । आक्रंदे । आहवे । आजौ । पृतनाज्यं । अभीके । समीके । ममसत्यं । नेमधिता । संकाः । समितिः । समनं । मीळ्हे । पृतनाः । स्पृधः । मृधः । पृत्सु । समत्सु । समर्ये । समरणे । समोहे । समिथे । संख्ये । संगे । संयुगे । संगथे । संगमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ । शूरसातौ । वाजसातौ । समनीके । खले । खजे । पौंस्ये । महाधने । वाजे । अज्म । सद्म । संयत् । संवत इति षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामानि ॥ १७ ॥ इन्वति । नक्षति । आक्षाणः । आनट् । आष्ट । आपानः । अशत् । नशत् । आनशे । अश्नुत इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥ दभ्नोति । श्नथति । ध्वरति । धूर्वति । वृणक्ति । वृश्चति । कृण्वति । कृंतति । श्वसिति । नभते । अर्दयति । स्तृणाति । स्नेहयति । यातयति । स्फुरति । स्फुलति । निर्वपंतु । अवतिरति । वियातः । आतिरत् । ताळित् । आखंडल । दृणाति । मृणाति । शृणाति । शम्नाति । तृणेळ्हि । ताळ्हि । नितोशते । निर्बर्हयति । मिनाति । मिनोति । धमतीति त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः ॥ १९ ॥ दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सृकः । वृकः । वधः । वज्रः । अर्कः । कुत्सः । कुलिशः । तुंजः । तिग्मः । मेनिः । स्वधितिः । सायकः । परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥ इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥ राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । इन इन इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

१ युगत्. २ संखे. ३ सयत् (?). ४ अश्नुतः. ५ श्रथति. ६ बर्हयति. ७ तुजः (?). ८ तिग्मम्.

ॐ अपस्तुज्मनुष्यांआयत्यं[1]ग्रुवोवश्म्यंधआवयत्योजौमघमघ्न्यारेळंतेहेळो-वर्ततेनुतळिद्दणइन्वतिदभ्नोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्री[2]द्वाविंशतिः ।

॥ इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वं । परीणसा । व्यानशिः । शतं । सहस्रं । सलिलं[3] । कुविदिति **द्वादश बहुनामानि** ॥ १ ॥ ऋहन् । ह्रस्वः । निधृष्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु । वम्रकः । दभ्रं । अर्भकः । क्षुल्लकः । अल्प **इत्येकादश ह्रस्वनामानि** ॥ २ ॥ महत् । ब्रध्नः । ऋष्वः । बृहत् । उक्षितः । तवसः । तविषः । महिषः । अभ्वः । ऋभुक्षाः । उक्षा[4] । विहायाः । यह्वः । ववक्षिथ[5] । विवक्षसे । अंभृणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः । रभसः । व्राधन् । विरप्शी । अद्भुतं । बर्हिष्ठः[6] । बर्हिषदिति **पञ्चविंशतिर्महन्नामानि** ॥ ३ ॥ गयः । कृदरः । गर्तः । हर्म्यं । अस्तं[7] । पस्त्यं । दुरोणे । नीळं । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः । योनिः । सद्म । शरणं । वरूथं । छर्दिः । छदिः । छाया । शर्म[8] । अज्मेति **द्वाविंशतिर्गृहनामानि** ॥ ४ ॥ इरज्यति । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति । ऋध्नोति । ऋणद्धि । ऋच्छति । सपति । विवासतीति **दश परिचरणकर्माणः** ॥ ५ ॥ शिंबाता । शतरा । शातपंता[9] । शिल्गुः । स्यूमकं । शेवृधं । मयः । सुम्न्यं । सुदिनं । शूषं । शुनं । शग्मं । भेषजं । जलाषं । स्योनं । सुम्नं । शेवं । शिवं । शं । कमिति **विंशतिः सुखनामानि** ॥ ६ ॥ निर्णिक् । वव्रिः । वर्पः । वपुः । अमतिः । अप्सः । प्सुं[10] । अप्नः । पिष्टं । पेशः । कृशनं । मरुत्[11] । अर्जुनं । ताम्रं[12] । अरुषं । शिल्पमिति[13] **षोडश रूपनामानि** ॥ ७ ॥ अस्त्रेमा[14] । अनेमा[15] । अनेद्यः । अनवद्यः । अनभिशस्त्यः[16] । उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः ।

---

१ आयत्यग्रुवो. २ राष्ट्रीति. ३ सरिरम्. ४ उक्षाः. ५ ववक्षिथः. ६ बर्हिष्ठः. ७ अस्त्यम्. ८ शर्म. ९ शातपंता । शर्म. १० प्सुः, अप्सः बप्सः. ११ प्सरः. १२ ताम्रम्. १३ शिष्यम्, शष्यम्. १४ अस्रेमाः. १५ अनेमाः. १६ अनभिशस्ताः.

वयुनमिति दश **प्रशस्यनामानि** ॥ ८ ॥ केतुः । केतः । चेतः । चित्तं । क्रतुः । असुः । धीः । शची । माया । वयुनं । अभिख्येत्येकादश **प्रज्ञानामानि** ॥ ९ ॥ बट् । श्रत् । सत्रा । अद्धा । इत्था । ऋतमिति **षट् सत्यनामानि** ॥ १० ॥ चिक्यत् । चाकनत् । अचक्षम । चष्टे । विचष्टे । विचर्षणिः । विश्वचर्षणिः । अवचाकशदित्यष्टौ **पश्यतिकर्माणः** ॥ ११ ॥ हिकं । नुकं । सुकं । आहिकं । आकीं । नकिः । माकिः । नकीं । आकृतमिति **नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय** ॥ १२ ॥ इदमिव । इदंयथा । अग्निर्न ये । चतुरश्चिद्ददमानात् । ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः । जार आ भगं । मेषोभूतो १ भियन्नयः । तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् । तथेति **द्वादशोपमाः** ॥ १३ ॥ अर्चति । गायति । रेभति । स्तोभति । गूर्धयति । गृणाति । जरते । ह्वयते । नदति । पृच्छति । रिहति । धमति । कृपायति । कृपण्यति । पनस्यति । पनायते । वल्गूयति । मंदते । भंदते । छंदति । छदयते । शशमानः । रंजयति । रजयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति । नौति । भनति । पणायति । पणते । सपति । पपृक्षाः २ । महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते । मदति । रसति । स्वरति । वेनति । मंद्रयते । जल्पतीति **चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः** ॥ १४ ॥ विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः । कण्वः । ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी ३ । मंधाता । विधाता । विपः । मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः । आकेनिपः ४ । उशिजः । कीस्तासः । अद्धातयः । मतयः । मतुथाः । वाघत इति **चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि** ॥ १५ ॥ रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तामुः ५ । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छंदः । स्तुप् ६ । रुद्रः । कृपण्युरिति **त्रयोदश स्तोतृनामानि** ॥ १६ ॥ यज्ञः । वेनः । अध्वरः ७ । मेधः । विदथः । नार्यः । सवनं । होत्रा । इष्टिः । देवताता । मखः । विष्णुः । इंदुः । प्रजापतिः । घर्म इति **पञ्चदश यज्ञनामानि** ॥ १७ ॥ भरताः ८ । कुरवः । वाघतः । वृक्तबर्हिषः । यतस्रुचः । मरुतः ।

१ तथेत्युपमाः. २ पिपृक्षाः. ३ मनीषिः, मनीषिणः. ४ केनिपः. ५ तामुः. ६ सुत्. ७ अद्वरः. ८ भारताः.

सबार्धः । देवयव **इत्यष्टाविंशतिर्नामानि** ॥ १८ ॥ ईमहे । यामि । मन्महे । दद्धि । शग्धि । पूर्धि । मिमिद्धि । मिमीहि । रिरिद्धि । रिरीहि । पीपरत् । यंतारः । यंधि । इषुध्यति । मदेमहि । मनामहे । मायत इति **सप्तदश याच्ञाकर्माणः** ॥ १९ ॥ दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पृणक्षि । पृणाति । शिक्षति । तुंजति । मंहत इति **दश दानकर्माणः** ॥ २० ॥ परिह्वव । पर्वस्व । अभ्यर्ष । आशिष इति **चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः** ॥ २१ ॥ स्वपिति । सस्तीति **द्वौ स्वपितिकर्माणौ** ॥ २२ ॥ कूपः । कातुः । कर्तः । वव्रः । काटः । खातः । अवतः । क्रिविः । सूदः । उत्सः । ऋश्यदात् । कारोतरात् । कुशयः । केवट इति **चतुर्दश कूपनामानि** ॥ २३ ॥ तृपुः । तंक्वा । रिभ्वा । रिपुः । रिक्वा । रिहायाः । तायुः । तस्करः । वनर्गुः । हुरश्चित् । मुषीवान् । मलिम्लुचः । अघशंसः । वृक इति **चतुर्दशैव स्तेननामानि** ॥ २४ ॥ निण्यं । सस्वः । सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यं । अपीच्यमिति **षण्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि** ॥ २५ ॥ आके । पराके । पराचैः । आरे । परावत इति **पञ्च दूरनामानि** ॥ २६ ॥ प्रत्नं । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यं । अन्हायेति **षट् पुराणनामानि** ॥२७॥ नवं । नूत्नं । नूतनं । नव्यं । इदा । इदानीमिति **षळेव नव नामानि** ॥ २८ ॥ प्रपित्वे । अभीके । दभ्रं । अर्भकं । तिरः । सतः । त्वः । नेमः । ऋक्षाः । स्तृभिः । वम्रीभिः । उपजिह्विका । ऊर्दरं । कृदरं । रंभः । पिनाकं । मेना । ग्नाः । शेपः । वैतसः । अया । एना । सिषक्तु । सचते । भ्यसते । रेजत इति **षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि नामानि** ॥ २९ ॥ स्वधे । पुरंधी । धिषणे । रोदसी । क्षोणी । अंभसी । नभसी । रजसी । सदसी । सद्मनी । घृतवती । बहुले । गभीरे । गंभीरे । ओण्यौ । चम्वौ । पार्श्वौ । मही । उर्वी । पृथ्वी । अदिती । अही । दूरेअंते । अपारे अपारे इति **चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि** ॥ ३० ॥

उर्वे [६] हन्महद्वयंइरज्यतिशिंबातानिर्णिक(र्ण)त्वेमाकुतुर्वट्चिक्यद्धिकेमिद-

---

१ दग्धि. २ त्रिपुः. ३ त्रिक्वा; तक्वा. ४ रिह्वा. ५ ऋक्षाः. ६ उर्वेहन्मेह.

मिवाचीतिविप्रोरिभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्रवस्त्वपितिकूपस्तृपुनिण्य्रमाकेप्रत्नं-
नवैप्रपित्वेस्वधेत्रिंशत् ।

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ जहा । निधा । शितामं । मेहना । दमूनाः । मूषः । इषिरेण । कुरुतनं । जठरे । तितउ । शिप्रे । मध्या । मंदू । ईर्मांतासः । कायमानः । लोधं । शीरं । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नंसते । नसंतः । आहनसः । अश्नलोधं । शीरं । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नंसते । नसंतः । आहनसः । अश्नसत् । इष्मिणः । वाहः । परितक्म्या । सुविते । दयते । नूचित् । नूच । दावने । अकूपारस्य । शिशीते । सुतुकः । सुप्रायणाः । अप्रायुवः । च्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यंतः । क्राणाः । वाशी । विषुणः । जामिः । पिता । शंयोः । अदितिः । एरिरे । जसुरिः । जरते । मंदिने । गौः । गातुः । दंसयः । तुताव । चयसे । वियुते । ऋधक् । अस्याः । अस्येति **द्विषष्टिः पदानि** ॥ १ ॥ सस्निं । वाहिष्ठः । दूतः । वावशानः । वार्यं । अंधः । असश्चंती । वनुष्यति । तरुष्यति । भंदनाः । आहनः । नदः । सोमोअक्षाः । श्वात्रं । ऊतिः । हासमाने । पड्भिः । ससं । द्विता । व्राः । वराहः । स्वसराणि । शर्याः । अर्कः । पविः । वक्षः । धन्व । सिनं । इत्था । सचा । चित् । आ । द्युम्नं । पवित्रं । तोदः । स्वंचाः । शिपिविष्टः । विष्णुः । आघृणिः । पृथुज्रयाः । अथर्यु । काणुका । अध्रिगुः । आंगूषः । आपांतमन्युः । श्मशा । उर्वशी । वयुनं । वाजपस्त्यं । वाजगन्ध्यं । गध्यं । गधिता । कौरयाणः । तौरयाणः । अन्हयाणः । हरयाणः । आरितः । व्रंदी । निःषपी । तूर्णाशं । क्षुंपं । निचुंपुणः । पदिं । पादुः । वृकः । जोषवाकं । कृत्तिः । श्वघ्नी । समस्य । कुटस्य । चर्षणिः । शंबः । केपयः । तूतुमाकृषे । अंसत्रं । काकुदं । बीरिटे । अछ । परि । इं । सीं । एनं । एनां । सृणिरिति **चतुरुत्तरमशीतिः पदानि** ॥ २ ॥ आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशिः । कुणारुं । अलातृणः । मलल्कं । कत्पयं । विस्रुहः । वीरुधः । नक्षद्दाभं ।

---

१ नसन्त. २ च्यवानः (?).

अस्कृधोयुः । निशृंभाः । बृबदुक्थं । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलुकामः । असिन्वती । कूपना । भार्ऋजीकः । रुजानाः । जूर्णिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी । उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । अस्मे । पाथः । सर्वामनि । सप्रथाः । विदथानि । श्रायंतः । आशीः । अजीगः । अमूरः । शशमानः । देवोदेवाच्याकृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानं । अनवायं । किमीदिने अमंधान् । अमीवा । दुरितं । अप्वा । अमतिः । श्रुष्टी । पुरंधिः । रुशत् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनुषक् । तुर्वणिः । गिर्वणसे । असूर्तेसूर्ते । अम्यक् । याद्दश्मिन् । जारयायि । अग्रिया । चनः । पद्मता । शुरुधः । अमिनः । जझ्झतीः । अप्रतिष्कुतः । शाशदानः । सूप्रः । सुशिप्रः । शिप्रे । रंसु । द्विबर्हाः । अक्रः । उराणः । स्तियानां । स्तिपाः । जबारु । जरूथं । कुलिशः । तुंजः । बर्हणा । ततनुष्टिं । इलीबिशः । क्रियेधाः । भृमिः । विष्पितः । तुरीपं । रास्पिनः । ऋंजतिः । ऋजुनीती । प्रतद्वसू । हिनोत । चोष्कूयमाणः । चोष्कूयते । सुमत् । दिविष्टिषु । दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीषमः । अनर्शराति । अनर्वा । असामि । गल्दया । जल्हवः । बकुरः । बेकनाटान् । अभिधेतन । अंहुरः । बतः । वाताप्यं । चाकन् । रथर्यति । असक्रां । आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिंबिठः । पराशरः । क्रिविर्दती । करूळती । दनः । शरारुः । इदंयुः । कीकटेषु । बुंदः । वृंदं । किः । उल्बं । ऋबीसमृबीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥ जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानर इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥ द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता । दैव्याहोतारा । तिस्रो देवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृतय इति त्रयो-

---

१. अप्वे. २. गिर्वणाः. ३. सुशिप्रो । रंसु. ४. शिप्रे इति कोशेऽपि न दृश्यते.

दश पदानि ॥२॥ अश्वः । शकुनिः । मंडूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नैरा-[1]
शंसः । रथः । दुंदुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या ।
इषुः । अश्वाजनी । उलूखलं । वृषभः । द्रुघणः । पितुः । नद्यः । आपः ।
ओषधयः । रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्नायी ।
उलूखलमुसले । हविर्धाने । द्यावापृथिवी । विपाट्छुतुद्री । आर्त्नी । शुना-
सीरौ । देवीजोष्ट्री । देवीऊर्जाहुती[2]ति षट्त्रिंशत्पदानि ॥३॥ वायुः । वरु-
णः । रुद्रः । इंद्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्यपतिः ।
वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपांनपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् ।
विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वातः । अग्निः ।
वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इंदुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सु-
पर्णः । पुरूरवा इति द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥ श्येनः । सोमः । चंद्रमाः ।
मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अंगि-
रसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः । आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सर-
स्वती । वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी ।
पृथिवी । इंद्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । पथ्या । स्वस्तिः । उ-
षाः । इळा । रोदसीति षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ५ ॥ अश्विनौ । उषाः ।
सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । त्वष्टा । सविता । भगः । सूर्यः । पूषा ।
विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अज-
एकपात् । पृथिवी । समुद्रः[3] । अथर्वा । मनुः । दध्यङ् । आदित्याः । सप्तऋष-
यः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो देवप-
त्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

अग्निर्द्रविणोदाश्वोवायुःश्येनोश्विनौ षट् ।

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१. नाराशंसः. २. देवीउर्जाहुती. ३. समुद्रः । दध्यङ् । अथर्वा.

AN ALPHABETICAL INDEX (SANSKRIT.)

Appendix I.

अ.	नि० श्लोकः	नि० खण्डम्
अंसत्रम्	४।४२	४।२
अंहुरः	५।३०	४।३
अकूपारः(रस्य)	४।१०	४।१
अक्तुः	१।१२	१।७
अक्रः	५।२१	४।३
अक्षरम्	१।२२,२५	१।११,१२
अक्षितम्	१।२९	१।१२
अगन्	२।२६	२।१४
अग्रिया	५।१८	४।३
अग्रुवः	१।३१;२।८	१।१३;२।५
अघशंसः	३।३७	३।२४
अघ्न्या	२।२०	२।११
अचक्ष्म	३।१५	३।११
अच्छ	४।४१	४।२
अजगन्	२।२४	२।१४
अजाः	१।३९	१।१५
अजिरम्	२।३२	२।१५
अजिराः	१।३४	१।१३
अजीगः	५।११	४।३
अज्म	२।३८;३।६	२।१७;३।४
अज्राः	२।३२	२।१५
अण्व्यः	२।१०	२।५
अतति	२।२९	२।१४
अत्यः	१।३५	१।१४
अथर्युम्	४।३१	४।२
अथर्यः	२।१०	२।५
अदितिः	१।३,२२;२।२०;४।१६	१।१,११;२।११;४।१
अदिती	३।४७	३।३०
अद्धा	३।१४	३।१०
अद्धातयः	३।२५	३।१५

	नि० श्लोकः	नि० खण्डम्
अद्भुतम्	३।५	३।३
अद्मसत्	४।७	४।१
अद्रिः	१।१७	१।१०
अध्रिगुः	४।३२	४।२
अध्वरम्	१।७	१।३
अध्वरः	३।२७	३।१७
अध्वा	१।६	१।३
अनभिशस्त्यः	३।१२	३।८
अनर्वा	५।२८	४।३
अनर्शरातिम्	,,	,,
अनवद्यः	३।१२	३।८
अनवः	२।५	२।३
अनवब्रवः	५।३२	४।३
अनवायम्	५।१३	,,
अनिति	२।२४	२।१४
अनुष्टुप्	१।२२	१।११
अनेद्यः	३।१२	३।८
अनेमा	,,	,,
अन्तमानाम्	२।३४	२।१६
अन्तरिक्षम्	१।६	१।३
अन्धः	२।१२;४।२०	२।७;४।२
अन्नम्	१।२९	१।१२
अपत्यम्	२।३	२।२
अपारे	३।४७	३।३०
अपीच्यम्	३।३८	३।२५
अपः	१।२७;२।१	१।१२;२।१
अप्नवाना	२।७	२।४
अप्नः	२।२,४;३।१०	२।१,२;३।७
अप्रतिष्कुतः	५।१९	४।३
अप्रायुवः	४।१२	४।१
अप्वा	५।१४	४।३

अप्सः	३।११	३।७
अभिख्या	३।१३	३।९
अभिधेतन	५।३०	४।३
अभीके	२।३६;३।४१	२।१७;३।२९
अभीशवः	१।९;२।१०	१।५;२।५
अभीशू	२।७	२।४
अभ्यर्द्धयज्वा	५।८	४।३
अभ्यर्षं	३।३३	३।२१
अभ्रम्	१।१६	१।१०
अभ्वम्	१।३०	१।१२
अभ्वः	३।५	३।३
अमतिः	३।११;५।१४	३।७;४।३
अमत्रः	५।२७	४।३
अमवान्	५।१३	४।३
अमा	३।५	३।४
अमिनः	५।१९	४।३
अमीवा	५।१३	४।३
अमूरः	५।९	४।३
अमृतम्	१।५,३०	१।२,१२
अम्बरम्	१।६;२।३३	१।३;२।१६
अम्बु	१।२३	१।१२
अम्भसी	३।४६	३।३०
अम्भृणः	३।४	३।३
अम्भः	१।२४	१।१२
अम्यक्	५।१८	४।३
अयते	२।२३	२।१४
अया	३।४४	३।२९
अयुथुः	२।३०	२।१४
अयः	१।३	१।२
अररिन्दानि	१।२६	१।१२
अरुण्योगावः	१।३८	१।१५
अरुषति	२।२९	२।१४
अरुषी	१।१५	१।८
अरुषम्	३।११	३।७
अरुषः	१।३६	१।१४
अर्कः	२।१३,४३; ४।२७	२।७,२०; ४।२
अर्चतिः	३।२०	३।१४
अर्चिः	१।४१	१।१७
अर्जुनी	१।१४	१।८
अर्जुनम्	३।११	३।७
अर्णः	१।२४	१।१२
अर्णाः	१।३३	१।१३
अर्दति	२।२७	३।१४
अर्दयति	२।४०	२।१९
अर्भकम्	३।४१	३।२९
अर्भकः	३।२	३।२
अर्यः	२।४५	२।२२
अर्वा	१।३५	१।१४
अर्वाके	२।३३	२।१६
अलातृणः	५।२	४।३
अल्पः	३।२	३।२
अवचाकशत्	३।१४	३।११
अवति	२।२६	२।१४
अवतिरति	२।४१	२।१९
अवतः	३।३४	३।२३
अवनयः	१।३१;२।९	१।१३;२।५
अवनिः	१।३	१।१
अवमे	२।३४	२।१६
अवः	२।१३	२।७
अविष्यन्	२।१५	२।८
अव्यथयः	१।३६	१।१४
अशत्	२।३९	२।१८
अश्नुते	,,	,,
अश्नः	१।१७	१।१०
अश्मा	,,	,,
अश्वाः	१।३५	१।१४
असक्राम्	५।३१	४।३
असश्चन्ती	४।२१	४।२
असामि	५।२८	४।३
असिक्नी	१।१२	१।७
असिन्वती	५।७	४।३
असुरः	१।१६	१।१०
असुः	३।१३	३।९
असूर्तसूर्ते(सूर्त)	५।१७	४।३
अस्कृधोयुः	५।४	,,

अस्तमीके	२।३३	२।१६
अस्तम्	३।६	३।४
अस्मे	५।९	४।३
अस्य	४।१८	४।१
अस्याः	,,	,,
अस्रेमा	३।१२	३।८
अहना	१।१४	१।८
अहिः	१।१८,२६	१।१०,१२
अही	२।२०;३।४७	२।११;३।३०
अह्नाय	३।४०	३।२७
अह्रयाणः	४।३६	४।२
आ.		
आ (जार आ भगम्)	३।१९;४।२८	३।१३;४।२
आकीशम्	१।७	१।३
आकीम्	३।१६	३।१२
आक्तम्	३।१५	,,
आके	२।३३;३।३९	२।१६;३।२६
आकेनिपः	३।२५	३।१५
आक्रन्दे	२।३५	२।१७
आक्षाणः	२।३९	२।१८
आखण्डल	२।४२	२।१९
आगनीगन्ति	२।२६	२।१४
आघृणिः	४।२९	४।२
आङ्गूषः	४।३३	,,
आचके	२।१२	२।६
आजौ	२।३६	२।१७
आणौ	,,	,,
आताः	१।११	१।६
आतिरत्	२।४०	२।१९
आधवः	५।३२	४।३
आनट्	२।३९	२।१८
आनशे	,,	,,
आनुषक्	५।१६	४।३
आपानः	२।३९	२।१८
आपान्तमन्युः	४।३२	४।२
आपः	१।६,२९	१।३,१२
आयती	२।७	२।४

आयवः	२।६	२।३
आयुधानि	१।२६	१।१२
आयुः	२।१३	२।७
आरितः	४।३७	४।२
आरे	३।३९	३।२६
आर्यंति	२।२९	२।१४
आवयति	२।१४	२।८
आवयाः	१।२७	१।१२
आशाः	१।११	१।६
आशाः(शाभ्यः)	५।१	४।३
आशिषः	३।३३	३।२१
आशोः	५।१०	४।३
आशु	२।३१	२।१५
आशुः	१।३६	१।१४
आशुशुक्षणिः	५।१	४।३
आष्ट	२।३९	२।१८
आष्टाः	१।१०	१।६
आसात्	२।३४	२।१६
आहनः	४।१२	४।२
आहनसः	४।८	४।१
आहवे	२।३४	२।१७
आह्निकम्	३।१५	३।१२
इ.		
इत्था	३।१४;४।२८	३।१०;४।२
इदा	३।४०	३।२८
इदानीम्	,,	,,
इदम्	१।३०	१।१२
इदंयुः	५।३४	४।३
इनः	२।४५	२।२२
इन्दुः	१।२८;३।२८	१।१२;३।१७
इन्द्रियम्	२।१८	२।१०
इन्वति	२।२८,३९	२।१४,१८
इयक्षति	२।३०	२।१४
इयर्ति	२।२९	,,
इरज्यति	२।४४;३।७	२।२१;३।५
इरा	२।१३	२।७
इरावत्यः	१।३३	१।१३
इलीबिशः	५।२	४।३

इव (इदमिव)	३।१९	३।१३
इषति	२।२४	२।१४
इषिरः (रेण)	४।३	४।१
इषुध्यति	३।३१	३।१९
इषम्	२।१३	२।७
इष्टिः	३।२८	३।१७
इष्मिणः	४।७	४।१
इळा (?)	१।३,२१;२।१३,२०	१।१,११;२।७,११
ई.		
ईक्षे	५।८	४।३
ईङ्खते	२।२६	२।१४
ईर्भ्	१।२७;४।४२	१।१२;४।२
ईमहे	३।३०	३।१९
ईर्ते	२।२९	२।१४
ईर्मान्त (तासः)	४।७	४।१
ईषति	२।२४	२।१४
उ.		
उक्थ्यः	३।१२	३।८
उक्षा	३।३	३।३
उक्षितः	,,	,,
उत्सः	३।३५	३।२३
उदकम्	१।२३	१।१२
उपजिह्विका	३।४३	३।२९
उपद्धिः	१।२१	१।११
उपमे	२।३४	२।१६
उपरः	१।१८	१।१०
उपराः	१।१०	१।६
उपलः	१।१८	१।१०
उपलप्रक्षिणी	५।७	४।३
उपसि	५।८	,,
उपाके	२।३३	२।१६
उराणः	५।२१	४।३
उरु	३।१	३।१
उर्वशी	४।३३	४।२
उर्वी	१।४;३।४७	१।१;३।३३
उर्व्यः	१।३३	१।१३
उल्बम्	५।३५	४।३
उशिक्	२।११	२।६
उशिजः	३।२५	३।१५
उश्मसि	२।१०	२।६
उस्रा	२।२०	२।११
उस्राः	१।९	१।५
उस्रिया	२।२०	२।११
ऊ.		
ऊतिः	४।२३	४।२
ऊधः	१।१२	१।७
ऊर्क्	२।१३	२।७
ऊर्जस्वत्यः	१।३३	१।१३
ऊर्दरम्	३।४३	३।२९
ऊर्म्या	१।१२	१।७
ऋ.		
ऋक्	१।२२	१।११
ऋक्षाः	३।४२	३।२९
ऋचीषमः	५।२७	४।३
ऋच्छति	२।२६;३।७	२।१४;३।५
ऋजुनीती	५।२४	४।३
ऋञ्जति	,,	,,
ऋणद्धि	३।७	३।५
ऋणोति	२।२७	२।१४
ऋण्वति	२।२८	,,
ऋतम्	१।२८;३।१४	१।१२;३।१०
ऋतस्ययोनिः	१।२९	१।१२
ऋदूदरः	५।४	४।३
ऋदूपे	५।२५	,,
ऋधक्	४।१८	४।१
ऋध्नोति	३।७	३।५
ऋबीसम्	५।३६	४।३
ऋभुः	३।२४	३।१५
ऋभुक्षाः	३।३	३।३
ऋश्यदात्	३।३५	३।२३
ऋष्वः	३।३	३।३
ऋहन्	३।२	३।२
ए.		
एजति	२।२७	२।१४
एतग्वः	१।३६	१।१४

एतशः	१।३५	१।१४
एति	२।२६	२।१४
एनम्	४।४३	४।२
एना	३।४४	३।२९
एनाम्	४।४३	४।२
एन्यः	१।३१	१।१३
एरिरे	४।१५	४।१
एहः	२।२२	२।१३
ओ.		
ओजः	१।२७;२।१६	१।१२;२।९
ओण्यौ	३।४६	३।३०
ओदती	१।१४	१।८
ओदनः	१।१७	१।१०
ओमना	५।६	४।३
ओमासः	५।१२	,,
ओषम्	२।३१	२।१५
औ.		
औच्चैःश्रवसः	१।३६	१।१४
क.		
ककुभः	१।१०	१।६
कुकुहः	३।४	३।३
कक्ष्याः	२।९	२।५
कण्टति	२।२८	२।१४
कण्वः	३।२५	३।१५
कत्पयम्	५।२	४।३
कनकम्	१।५	१।२
कनति	२।११	२।६
कपना	५।५	४।३
कम्	३।९	३।६
कम्पते	२।२१	२।१२
करणानि	२।१	२।१
करस्नौ	२।७	२।४
करन्ती	२।१	२।१
करांसि	,,	,,
करिक्रत्	,,	,,
करुणम्	,,	,,
करूळति	५।३४	४।३
कर्तवै	२।१	२।१

कर्तोः	२।२	२।१
कर्तः	३।३४	३।२३
कर्त्वम्	२।२	२।१
कर्वरम्	,,	,,
कल्मलीकिनम्	१।२१	१।१७
कवते	२।२३	२।१४
कवन्धम्	१।२४	१।१२
कविः	३।२४	३।१५
कशा	१।२२	१।११
कशः	१।२५	१।१२
कसति	२।२४	२।१४
काकुत्	१।२२	१।११
काकुदम्	४।४०	४।२
काञ्चनम्	१।४	१।२
काटः	३।३५	३।२३
काणुका	४।३१	४।२
कातुः	३।३४	३।२३
कानिषत्	२।११	२।६
कायमानः	४।५	४।१
कारुः	३।२६	३।१६
कारोतरात्	३।३५	३।२३
कालयति	२।२४	२।१४
काशिः	५।१	४।३
काष्ठाः	१।१०	१।६
किः	५।३५	४।३
किमीदी (दिने)	५।१३	,,
कियेधाः	५।२	,,
किरणाः	१।८	१।५
कीकटः (टेषु)	५।३४	४।३
कीरिः	३।२६	३।१६
कीलालम्	२।१४	२।७
कीस्तासः	३।२५	३।१५
कुटम् (टस्य)	४।४०	४।२
कुणारुम्	५।२	४।३
कुत्सः	२।४३	२।२०
कुरवः	३।२९	३।१८
कुरुतन	४।३	४।१
कुलिशः	२।४३	२।२०

कुल्याः	१।३३	१।१३
कुवित्	३।१	३।१
कुशयः	३।३५	३।२३
कूपः	३।३४	,,
कृण्वति	२।४०	२।१९
कृत्तिः	३।७;४।३९	३।४;४।२
कृत्वी	२।१	२।१
कृदरम्	३।४३	३।२९
कृदरः	३।७	३।४
कृधु	३।२	३।२
कृन्तति	२।४०	२।१९
कृपण्यति	३।२१	३।१४
कृपण्युः	३।२६	३।१६
कृपा	५।११	४।३
कृपायति	३।२०	३।१४
कृपीटम्	१।३०	१।१२
कृशनम्	१।५;३।१०	१।२;३।१०
कृष्टयः	२।५	२।३
केतः	३।१३	३।९
केतुः	,,	,,
केपयः	४।४०	४।२
केवटः	३।३५	३।२३
कोशः	१।१८	१।१०
कौरयाणः	४।३५	४।२
क्रतुः	२।१;३।१३	२।१;३।९
क्राणाः	४।१३	४।१
क्रिविः	३।३४	३।२३
क्रिविर्दती	५।३३	४।३
क्षत्रम्	१।२७;२।१८	१।१२;२।१०
क्षद्म	१।२४;२।१३	१।१२;२।७
क्षपा	१।१२	१।७
क्षपः	१।२६	१।१२
क्षमा	१।३	१।१
क्षयति	२।४४	२।२१
क्षा	१।३	१।१
क्षितयः	२।५	२।३
क्षितिः	१।३	१।१
क्षिपस्ती	२।७	२।४
क्षिपः	२।८	२।५
क्षियति	२।२४	२।१४
क्षीरम्	१।२४	१।१२
क्षु	२।१३	२।७
क्षुम्पति	२।२६	२।१४
क्षुम्पम्	४।३७	४।२
क्षुल्लकः	३।२	३।२
क्षोणम् (स्य)	५।९	४।३
क्षोणी	१।३;३।४६	१।१;३।३०
क्षोदति	२।२५	२।१४
क्षोदः	१।२४	१।१२
क्ष्मा	१।३	१।१
ख.		
खजे	२।३७	२।१७
खले	,,	,,
खातः	३।३५	३।२३
खादोअर्णाः	१।३२	१।१३
खाः	१।३१	,,
खेदयः	१।८	१।५
ग.		
गणः	१।२२	१।११
गधिता	४।३४	४।२
गध्यम्	४।२४	,,
गन्ति	२।२७	२।१४
गभस्तयः	१।९;२।९	१।५;२।५
गभस्ती	२।७	२।४
गभीरम्	१।२८	१।१२
गभीरा	१।२०	१।११
गभीरे	३।४७	३।३०
गभीरः	३।४	३।३
गमति	२।२९	२।१४
गम्भरम्	१।२८	१।१२
गम्भीरा	१।२०	१।११
गम्भीरे	३।४७	३।३०
गयः	२।३,१८;३।५	२।२,१०;३।४
गर्तः	३।५	३।४
गल्दया	५।२८	४।३
गल्दा	१।२३	१।११

गवते	२।२३	२।१४
गह्नम्	१।२८	१।१२
गाति	२।२९	२।१४
गातुः	१।४;४।१७	१।१;४।१
गाथा	१।२२	१।११
गान्धर्वी	१।२०	"
गायति	३।२०	३।१४
गावः	१।८	१।५
गिरिः	१।१७	१।१०
गिर्वणः(णसे)	५।१७	४।३
गीः	१।१९	१।११
गृधयति	३।२०	३।१४
गृणाति	"	"
गृत्सः	३।२४	३।१५
गोत्रा	१।३	१।१
गोत्रः	१।१७	१।१०
गौः	१।३,७,१९;	१।१,४,११;
	३।२६;४।१७	३।१६;४।१
गौरी	१।२०	१।११
ग्नाः	१।२२;३।४४	१।११;३।२९
ग्ना	१।३	१।१
ग्रावा	१।१७	१।१०
घ.		
घर्मः	१।१६;३।२८	१।९;३।१७
घृणः	१।१५	१।९
घृतम्	१।२५	१।१२
घृतवती	३।४७	३।३०
घृताची	१।१२	१।१०
घोषः	१।२१	१।११
घ्रंसः	१।१६	१।९
च.		
चकमानः	२।१२	२।६
चक्रत्(चर्कृत्यं)	पाहा... ...	... ...
चतति	२।२३	२।१४
चनः	५।१८	४।३
चन्द्रम्	१।४	१।२
चमसः	१।१८	१।१०
चम्वौ	३।४७	३।३०

चयसे	४।१८	४।१
चरुः	१।१७	१।१०
चर्कृत्यम् (च-ऋत्)	२।१	२।१
चर्षणयः	२।५	२।३
चर्षणिः	४।४०	४।२
चष्टे	३।१५	३।११
चाकन्	५।३१	४।३
चाकनत्	२।११;३।१५	२।६;३।११
चिक्यत्	३।१५	३।११
चित्(चतुरश्चि-इदमानात्)	३।१९;४।२८	३।१३;४।२
चित्तम्	३।१३	३।९
चित्रामघा	१।१५	१।८
चेतः	३।१३	३।९
चोष्कूयते	५।२६	४।३
चोष्कूयमाणः	५।२५	४।३
च्यवते	२।२३	२।१४
च्यवनः	४।११	४।१
च्यवाना	२।८	२।४
च्यौत्नम्	२।१६	२।९
छ.		
छदयते	३।२२	३।१४
छदिः	३।६	३।४
छन्त्सत्	२।११	"
छन्दति	३।२०	३।१४
छन्दः	३।२७	३।१६
छर्दिः	३।६	३।४
छाया	"	"
ज.		
जगती	२।२०	२।११
जगतः	२।६	२।३
जगायात्	२।२७	२।१४
जङ्घन्ति	२।२६	२।१४
जज्झतीः	५।१८	४।३
जञ्जणाभवन्	१।४१	१।१६
जठरे	४।५	४।१
जून्तवः	२।४	२।३

जन्म	१।२५	१।१२
जवारु	५।११	४।३
जमत्	१।४१	१।१७
जमति	२।३०	२।१४
जरते	३।२१;४।१७	३।१४;४।१
जरिता	३।२६	३।१६
जरूथम्	५।२२	४।३
जलम्	१।२३	१।१२
जलाषम्	१।३०;३।९	१।१२;३।६
जल्पति	३।२१	३।१४
जवति	२।३०	२।१४
जसति	”	”
जसुरिः	४।१६	४।१
जहा	४।१	”
जह्वः	५।२८	४।३
ज्रयति	२।२९	२।१४
जाः	२।३	२।२
जातरूपम्	१।५	१।२
जामयः	२।९	२।५
जामि	१।२६;४।१४	१।१२;४।१
जामिः	४।१४	४।१
जारयायि	५।१७	४।३.
जिगाति	२।३०	२।१४
जिन्वति	२।२८;५।२६	२।१४;४।३
जिह्वा	१।२१	१।११
जीराः	२।३१	२।१५
जुषते	२।११	२।६
जुहुरे	४।१३	४।१
जूर्णिः	२।२२,३१; ५।६	२।१३,१५; ४।३
जेहते	२।३३	२।१४
जोषवाकम्	४।३९	४।२
ज्मा	१।३	१।१
ज्योतते	१।४०	१।१६
ड.		
डीयते	२।२५	२।१४
त.		
तकति	२।२९	२।१४

तक्म	२।३	२।२
तक्वा	३।३६	३।२४
ततनुष्टिम्	५।२२	४।३
तथा (था)	३।१९	३।१३
तद्रूपः (हिरण्यरूपः)	”	”
तद्वर्णः ( )	”	”
तद्वत् (वत्)	”	”
तनयः	२।३	२।२
तना	२।१९	२।१०
तपुषी	२।२२	२।१३
तपः	१।४१	१।१७
तमस्वती	१।१२	१।७
तमः	”	”
तरणिः	२।३२	२।१५
तरस्वत्यः	१।३४	१।१३
तरुष्यति	४।२२	४।२
तरः	२।१६	२।९
तवसः	३।३	३।३
तविषी	२।१६	२।९
तविषः	३।३	३।३
तवः	२।१५	२।९
तस्करः	३।३६	३।२४
तस्थुषः	२।६	२।३
तळित्	२।३३,४०	२।१६,१९
ताजत्	२।३२	२।१५
ताम्रम्	३।११	३।७
तायुः	३।३७	३।२४
तार्क्ष्यः	१।३५	१।१४
ताळिह	२।४१	२।१९
तिग्मः	२।४३	२।२०
तितउ	४।३	४।१
तिरः	३।४१	३।२९
तुक्	२।३	२।२
तुग्र्या	१।२५	१।१२
तुग्व (नि)	४।४	४।१
तुज्यमानासः	२।३२	२।१५
तुञ्जति	३।३२	३।२०

तुञ्जः	२।४३;५।२३	२।२०;४।३
तुरीपम्	५।२४	४।३
तुरीयति	२।२७	२।१४
तुर्वणिः	५।१६	४।३
तुर्वशः	२।५	२।३
तुर्वशे	२।३३	२।१६
तुवि	३।१	३।१
तूतव	४।१७	४।१
तूतुजानः	२।३२	२।१५
तूतुजिः	२।३१	२।१५
तूतुमाकृषिः(षे)	४।४१	४।२
तूयम्	१।२४;२।३१	१।१२;२।१५
तूर्णाशम्	४।३७	४।२
तूर्णिः	२।३१	२।१५
तृणळिह	२।४२	२।१९
तृपुः	३।३६	३।२४
तृप्तिः	१।२६	१।१२
तृषु	२।३१	२।१५
तेजः	१।३०,४१	१।१२,१७
तोकम्	२।३	२।२
तोक्म	,,	,,
तोदः	४।२९	४।२
तोयम्	१।२४	१।१२
तौरयाणः	४।३५	४।२
त्यजः	२।२२	२।१३
त्वक्षः	२।१५	२।९
त्वः	३।४२	३।२९
त्सरति	२।२४	२।१४
थ.		
था (तथा)	३।१९	३।१३
द.		
दंसः	२।२	२।१
दंसिः (सयः)	४।१७	४।१
दक्षः	२।१६	२।९
दध्यति	२।२८	२।१४
दत्रम्	१।५	१।२
दद्धि	३।३०	३।१९
दधिक्रावा	१।३५	१।१४

दधिक्राः	१।३५	१।१४
दनः	५।३३	४।३
दभ्नोति	२।२६,३९	२।१४,१९
दभ्रम्	३।२,४१	३।२,२९
दमूनाः	४।२	४।१
दमे	३।५	३।४
दयते	४।९	४।१
दाति	३।३२	३।२०
दावने	४।१०	४।१
दाशति	३।३२	३।२०
दासति	,,	,,
दिद्युत्	२।४२	२।२०
दिनम्	१।१६	१।९
दिवा	१।१५	१।९
दिविष्टिः(ष्टिषु)	५।२७	४।३
दिवेदिवे	१।१६	१।९
दीदयति	१।३९	१।१६
दीधितयः	१।९;२।९	१।५;२।५
दीयते(ति)	२।२५	२।१४
दुरितम्	५।१४	४।३
दुरोणे	३।६	३।४
दुर्याः	३।६	३।४
दुवस्यति	३।८	३।५
दूतः	४।२१;५।२७	४।१,३
दूरेअन्ते	३।४८	३।३०
दृतिः	१।१९	१।१०
देवताता	३।२८	३।१७
देवयवः	३।२९	३।१८
देवाच्या (देवो देवाच्या कृपा)	५।११	४।३
दोघति	२।२१	२।१२
दोषा	१।१२	१।७
दौर्गः (गृहः)	१।३६	१।१४
द्यविद्यवि	१।१६	१।९
द्युगत्	२।३२	२।१५
द्युमत्	१।३९	१।१६
द्युम्नम्	२।१८;४।२९	२।१०;४।२
द्युः	१।१५	१।९

द्योतते	१।४०	१।१६
द्योतना	१।१४	१।८
द्रमति	२।२४	२।१४
द्रवत्	२।३१	२।१५
द्रवति	२।२४	२।१४
द्रविणम्	२।१७,१८	२।९,१०
द्राति	२।२४	२।१४
द्रुपदम् (दे)	४।६	४।१
द्रुह्यवः	२।५	२।३
द्रूणाति	२।४१	२।१९
द्रूळति	२।२८	२।१४
द्विता	४।२५	४।२
द्विबर्हाः	५।२०	४।३
ध.		
धन्व	१।६;४।२८	१।३;४।२
धन्वति	२।२८	२।१४
धमति	२।२३,४१; ३।२१	२।१४,१९; ३।१४
धमनिः	१।२०	१।११
धरुणम्	१।२५	१।१२
धर्णसिः	२।१७	२।९
धवाः	२।५	२।३
धारा	१।२०	१।११
धासिः	२।१३	२।७
धिषणा	१।२२	१।११
धिषणे	३।४६	३।३०
धीः	२।१;३।१३	२।१;३।९
धीतयः	२।८	२।५
धीरः	३।२४	३।१५
धुनयः	१।३२	१।१३
धुरः	२।१०	२।५
धूर्वति	२।४१	२।१९
धेना	१।२२	१।११
धेनुः	,,	,,
ध्रजति	२।२३	२।१४
ध्रति	२।२४	,,
ध्रयति	२।२३	,,
ध्राति	२।२७	,,
ध्वंसति	२।२५	२।१४
ध्वरति	२।४०	२।१९
ध्वस्मन्वत्	१।२५	१।१२
न.		
नंसन्ते	४।५	४।१
न (अग्निर्नये)	३।१९	३।१३
नकिः	३।१६	३।१२
नकीम्	३।१६	३।१२
नक्ता	१।१२	१।७
नक्षति	२।२८,३९	२।१४,१८
नक्षद्दाभम्	५।३	४।३
नदति	३।२१	३।१४
नदनुः	२।३५	२।१७
नदः	३।२६;४।२३	३।१६,४।२
नद्यः	१।३१	१।१३
नना	१।२१	१।११
नपात्	२।३	२।२
नभते	२।४०	२।१९
नभन्वः	१।३२	१।१३
नभसी	३।४३	३।३०
नभः	१।७,२४	१।४,१२
नमस्यति	३।८	३।५
नमः	२।१३,४२	२।७;२०
नम्या	१।१२	१।७
नरः	१।३५;२।४	१।१४;२।३
नवते	२।२३	२।१४
नवम्	३।४०	३।२८
नवेदाः	३।२५	३।१५
नव्यम्	३।४०	३।२८
नशत्	२।३९	२।१८
नसति(ते)	२।२४	२।१४
नंसतः	४।६	४।१
नहुषः	२।५	२।३
नाकः	१।७	१।४
नादः	३।२६	३।१६
नाम	१।२९	१।१२
नार्यः	३।२८	३।१७
नाळीः	१।२१	१।११

निघृष्वः	३।२	३।२
निचुम्पुणः	४।३८	४।२
निण्यम्	३।३८	३।२५
नितोशते	२।३९	२।१९
निधा	४।१	४।१
नियुत्वान्	२।४५	२।२२
नियुतः	१।३९	१।१५
निबर्हयति	२।४२	२।१९
निर्ऋतिः	१।३	१।१
निर्णिक्	३।१०	३।७
निवपंतु	२।३९	२।१९
निवित्	१।२०	१।११
निश्रम्भाः	५।४	४।३
निष्षपी	४।३७	४।२
नीरम्	१।२९	१।१२
नीळम्	३।६	३।४
नु (वृक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाः)	२।३२;३।१९	२।१५;३।१३
नुकम्	३।१५	३।११
नूच	४।१०	४।१
नूचित्	”	”
नूतनम्	३।४०	३।२८
नूत्नम्	३।४०	३।२८
नृम्णम्	२।१६,१९	२।९,१०
नेमधिता	२।३५	२।१७
नेमः	२।१३;३।४२	२।७;३।२९
नेमिः	२।४३	२।२०
नौति	३।२३	३।१४
नौः	१।१२	१।११
प.		
पचता	५।१८	४।३
पञ्चजनाः	२।६	२।३
पड्भिः	४।२४	४।२
पणते	३।२१	३।१४
पणायति	३।२१	३।१४
पतङ्गाः	१।३६	१।१४
पतति	२।३०	२।१४
पत्यते	२।४४	२।२१
पदिम्	४।३८	४।२
पनस्यति	३।२१	३।१४
पनायते	३।२२	३।१४
पपृक्षाः	३।२१	३।१४
पयस्वती	१।११	१।७
पयस्वत्यः	१।३४	१।१३
पयः	१।१२,२३; २।१२	१।७,१२; २।७
परशुः	२।४३	२।२०
पराके	३।३९	३।२६
पराचैः	३।३९	३।३६
परावतः	३।३९	३।२६
पराशरः	५।३३	४।३
परि	४।४१	४।२
परितक्म्या	४।७	४।१
परिस्रव	३।३३	३।२१
परीणसा	३।१	३।१
पर्वतः	१।१६	१।१०
पवते	२।२३	२।१४
पवस्व	३।३३	३।२१
पवित्रम्	१।२९;४।३०	१।१२;४।२
पविः	१।२०;२।४२;४।२७	१।११;२।२०;४।२
पस्त्यम्	३।५	३।४
पाकः	३।१२	३।८
पाजः	२।१५	२।९
पाथः	५।८	४।३
पादुः	४।३८	४।२
पार्वत्यः	१।३२	१।१३
पार्श्वौ	३।४६	३।३०
पिता	४।१४	४।१
पितुः	२।१२	२।७
पिनाकम्	३।४४	३।२९
पिप्पलम्	१।२४	१।१२
पिष्टम्	३।११	३।७
पिस्यति	२।२८	२।१४
पीपरत्	३।३०	३।१९

पुरन्धिः	५।१५	४।३
पुरन्धी	३।४६	३।३०
पुरीषम्	१।२४	१।१२
पुरु	३।१	३।१
पुरुभोजाः	१।१७	१।१०
पुलुकामः	५।५	४।३
पुष्करम्	१।६	१।३
पूजयति	३।२२	३।१४
पूरवः	२।६	२।३
पूर्णम्	१।२९	१।१२
पूर्धि	३।३१	३।१९
पूर्व्यम्	३।३९	३।२७
पूषा	१।४	१।१
पृक्षे	२।३६	२।१७
पृक्षः	२।१२	२।७
पृच्छति	३।२०	३।१४
पृणक्षि	३।३२	३।२०
पृणाति	३।३३	३।२०
पृतनाज्यम्	२।३५	२।१७
पृतनाः	२।६,३५	२।३,१७
पृत्सु	२।३७	२।१७
पृथिवी	१।६	१।३
पृथुज्रयाः	४।३१	४।२
पृथ्वी	१।३;३।४७	१।१;३।३०
पृश्निः	१।७	१।४
पृषत्यः	१।३६	१।१५
पेलयति	२।२४	२।१४
पेशः	१।५;३।१०	१।२;३।७
पैद्वः	१।३५	१।१४
पौंस्यानि	२।१७	२।९
पौंस्ये	२।३८	२।१७
प्रकलवित्	५।७	४।३
प्रजा	२।३	२।२
प्रजापतिः	३।२८	३।१७
प्रतद्वसू	५।२५	४।३
प्रतिष्ठा	३।२	३।२
प्रतीच्यम्	३।३८	३।२५
प्रत्नम्	३।३९	३।२७
प्रदिवः	३।४०	३।२७
प्रपित्वे	३।४१	३।२९
प्रवते	२।२३	२।१४
प्रवयाः	३।४०	३।२७
प्राशुः	२।३१	२।१५
प्लवते	२।२३	२।१४
प्साति	२।२७	२।१४
प्सु	३।११	३।७
फ.		
फणति	२।३०	२।१४
फलिगः	१।१९	१।१०
ब.		
बंहिष्ठः	३।४	३।३
बकुरः	५।२४	४।३
बट्	३।१४	३।१०
बतः	५।३१	४।३
बन्धुः	२।१९	२।१०
बप्सति	२।१४	२।८
बब्धाम्	२।१४	२।८
बभस्तीं	२।१५	२।८
बर्बुरम्	१।२५	१।९२
बर्हणा	५।२३	४।३
बर्हिषत्	३।५	३।३
बर्हिः	१।६,२९	१।३,१२
बलाहकः	१।१८	१।१०
बलः (वलः)	१।१७	,,
बहुले	३।४७	३।३०
बाधः	२।१६	२।९
बाहू	२।७	२।४
बिस्यति	२।२८	२।१४
बीजम्	२।४	२।३
बीरिटे	४।४२	४।२
बुन्दः	५।३५	४।३
बुसम्	१।२५	१।१२
बृबदुक्थम्	५।५	४।३
बृबूकम्	१।२५	१।१२
बृहत्	३।३	३।३
बेकनाटान्	५।२९	४।३

बेकुरा	१।२२	१।११
ब्रध्नः	१।३७;३।३	१।१४;३।२
ब्रह्म	२।१३,१९	२।७,१०
ब्राह्मणाः(ब्राह्मणाव्रतचारिणः)	३।१९	३।१३
भ.		
भग॰	२।१८	२।१०
भनति	३।२१	३।१४
भन्दते	१।४०;३।२२	१।१६;३।१४
भन्दनाः	४।२२	४।२
भरताः	३।२९	३।१८
भरित्रे	२।८	२।४
भरे	२।३५	२।१७
भर्मं	१।४	१।२
भर्वेति	२।१४	२।८
भविष्यत्	१।२७	१।१२
भसथः	२।१५	२।८
भाऋजीकः	५।६	४।३
भानुः	१।१५	१।९
भामते	२।२१	२।१२
भामः	२।२१	२।१३
भारती	१।१९	१।११
भास्वती	१।१४	१।८
भास्वत्यः	१।३३	१।१३
भुरण्यति	२।२८	२।१४
भुरण्युः	२।३२	२।१५
भुरिजौ	२।७	२।४
भुवनम्	१।२७	१।१२
भूः	१।३,६	१।१,३
भूतम्	१।२७	१।१२
भूतः (मेषोभूतो ३भियन्नयः)	३।१९	३।१३
भूमिः	१।३	१।१
भूरि	३।१	३।१
भृणीयते	२।२१	२।१२
भृमिः	५।२३	४।३
भेषजम्	१।२६;३।९	१।१२;३।६

भोजते	२।२१	२।१२
भोजनम्	२।१९	२।१०
भ्यसते	३।४५	३।२९
भ्रमति	२।२६	२।१४
भ्राजते	१।४०	१।१६
भ्राशते	”	”
भ्राश्यति	”	”
भ्रीणाति	२।२१	२।१२
भ्रेषति	”	”
म.		
मंहते	३।३२	३।२०
मक्षु	२।३१	२।१५
मखः	३।२७	३।१७
मघम्	२।१८	२।१०
मज्मना	२।१७	२।९
मतयः	३।२४	३।१५
मतुथाः	३।२५	”
मदति	३।२०	३।१४
मदेमहि	३।३०	३।१९
मधु	१।२५	१।१२
मध्या	४।५	४।१
मनश्चित्	३।२५	३।१५
मनामहे	३।३०	३।१९
मनीषी	३।२४	३।१५
मनुष्याः	२।४	२।३
मन्दते	१।४०;३।२२	१।१६;३।१४
मन्दी(न्दिने)	४।१६	४।१
मन्दू	४।४	”
मन्द्रयते	३।२२	३।१४
मन्द्रा	१।२०	१।११
मन्द्राजनी	१।२०	”
मन्धाता	३।२४	३।१५
मन्महे	३।३०	३।१९
मन्यते	२।११;३।२३	२।६;३।१४
मन्युः	२।२२	२।१३
ममसत्यम्	२।३६	२।१७
मयूखाः	१।९	१।५
मयः	३।९	३।६

मरीचिपाः	१।९	१।५
मरुत्	१।५;३।१०	१।२;३।१०
मरुतः	३।२९	३।१८
मर्ताः	२।४	२।३
मर्त्याः	२।५	,,
मर्दति	२।२७	२।१४
मर्याः	२।४	२।३
मलिम्मुचः	३।३७	३।२४
मल्मलाभवन्	१।४१	१।१७
महत्	१।३०;३।३	१।१२;३।३
महयति	३।२०	३।१४
महाधने	२।३८	२।१७
महिषः	३।३	३।३
मही	१।३,२३;२।२०;३।४६	१।१,११;२।११;३।३०
महः	१।२८	१।१२
मांश्चत्वः	१।३७	१।१४
माकिः	३।१६	३।१२
मातरः	१।३१	१।१३
मायते	३।३१	३।१९
माया	३।१३	३।९
मायुकः	३।२	३।२
मायुः	१।२१	१।११
मार्ष्टि	२।२७	२।१४
माहिनः	३।४	३।३
मिनाति	२।२९,४१	२।१४,१९
मिनोति	२।४१	२।१९
मिमिड्ढि	३।३१	३।१९
मिमीहि	,,	,,
मिस्यति	२।२८	२।१४
मीळ्हुम्	२।१८	२।१०
मीळ्हे	२।२५	२।१७
मुषीवान्	३।३६	३।२४
मूषः	४।३	४।१
मृधः	२।३६	२।१७
मेघः	१।१६	१।१०
मेघा	२।१९	२।१०
मेधः	३।२७	३।१७
मेना	१।२१;३।४४	१।११;३।२९
मेनिः	२।४३	२।२०
मेषः(मेषोभूतो३भियन्नयः)	३।१९	३।१३
मेहना	४।२	४।१
मेळिः	१।२१	१।११
मोकी	१।११	१।७
म्यक्षति	२।२६	२।१४
य.		
यज्ञः	३।२७	३।१७
यतते	२।२३	२।१४
यतस्रुचः	३।२९	३।१८
यथा (इदंयथा)	३।१९	३।१३
यदवः	२।६	२।३
यन्तारः	३।३१	३।१९
यन्धि	३।३१	३।१९
यम्या	१।१२	१।७
यव्याः	१।३१	१।१३
यशः	१।२७;२।१३	१।१२;२।७
यहः	१।२८;२।१६	१।१२;२।९
यहुः	२।४	२।२
यह्वः	३।४	३।३
यातयति	२।४१	२।१९
याति	२।२८	२।१४
यादुः	१।२५	१।१२
यादृश्मिन्	५।१७	४।३
यामि	३।३०	३।१९
युध्यति	२।२८	२।१४
योक्राणि	२।१०	२।५
योजनानि	२।९	,,
योनिः	१।२८;३।६	१।१२;३।४
योषिष्टि.	२।२६	२।१४
यौति	३।२०	३।१४
र.		
रंसु	५।२१	४।३
रंहति	२।२५	२।१४
रजति	२।२३	,,
रजयति	३।२०	३।१४

रजसी	३।४६	३।३०
रजः	१।१२;४।१२	१।७;४।१
रञ्जति(यति)	३।२०	३।१४
रणः	२।३४	२।१७
रत्नम्	२।१८	२।१०
रथर्यति	२।२७;५।३१	२।१४;४।३
रभसः	३।४	३।३
रम्णाति	२।४१	२।१९
रम्भः	३।४४	३।२९
रयिः	१।२८;२।१८	१।१२;२।१०
रशनाः	२।८	२।५
रश्मयः	१।८	१।५
रसः	१।२६;२।१३	१।१२;२।७
रसति	३।२१	३।१४
राजति	२।४४	२।२१
राति	३।३२	३।२०
राधः	२।१९	२।१०
राम्या	१।१२	१।७
रायः	२।१८	२।१०
राष्ट्री	२।४५	२।२२
रासति	३।३२	३।२०
रासभौ	१।३९	१।१५
रास्पी(स्पिनः)	५।२३	४।३
रिक्थम्	२।१८	२।१०
रिक्ता	३।३६	३।२४
रिणाति	२।३०	२।१४
रिपः	१।३	१।१
रिपुः	३।३६	३।२४
रिम्वा	३।३६	३।२४
रिरिढ्ढि	३।३०	३।१९
रिरीहि	३।३१	,,
रिशादसः	५।१५	४।३
रिहति	३।२१	३।१४
रिहायाः	३।३७	३।२४
रीयते	२।२५	२।१४
रुक्मम्	१।४	१।२
रुजानाः	१।३२;५।१५	१।१३;४।३
रुद्रः	३।२७	३।१६

रुशत्	५।१५	४।३
रेक्णः	२।१८	२।१०
रेजति	२।२७	२।१४
रेजते	३।४५	३।२९
रेतः	१।२५	१।१२
रेभति	३।२०	३।१४
रेभः	३।२६	३।१६
रेळते	२।२१	२।१२
रैवतः	१।१८	१।१०
रोचते	१।४०	१।१६
रोदसी	३।४६	३।३०
रोधचक्राः	१।३२	१।१३
रोधस्वत्यः	१।३४	,,
रोहितः	१।३३,३९	१।१३,१५
रौति	३।२०	३।१४
रौहिणः	१।१८	१।१०
ल.		
लजति	२।२३	२।१४
लोटते	२।२५	,,
लोठते	,,	,,
लोधाम्(धम्)	५।४	४।१
लोहम्	१।५	१।२
व.		
वक्षणाः	१।३४	१।१३
वक्षः	४।२९	४।२
वग्नुः	१।२१	१।११
वज्रः	२।४२	२।२०
वञ्चति	२।२६	२।१४
वत्(तद्वत्)	३।१९	३।१३
वधः	२।१६,४३	२।९,२०
वध्वः	१।३३	१।१३
वनम्	१।८,२४	१।५,१२
वनर्गुः	३।३७	३।२४
वनुष्यति	२।२०;४।२१	२।१२;४।२
वनोति	२।११	२।६
वपुः	१।२९;३।१०	१।१२,३।१०
वम्रकः	३।२	३।२
वम्रीभिः	३।४३	३।२९

वयुनम्	३।१२,१३; ४।३३	३।८,९;४।२
वराहः	१।१८;४।२६	१।१०;४।१
वरिवः	२।१८	२।१०
वरूथम्	३।६	३।४
वर्गः	२।१६	२।९
वर्चः	२।१४	२।७
वर्तते	२।२५	२।१४
वर्पः	१।३३;३।१०	१।१४;३।७
वर्यः	१।३३	१।१३
वलिशानः	१।१७	१।१०
वलः (बलः)	"	"
वल्गुः	१।२३	१।११
वल्गूयति	३।२२	३।१४
ववक्षिथ	३।४	३।३
वव्रः	३।३५	३।२३
वव्रिः	३।१०	३।७
वश्मि	२।१०	२।६
वष्टि	२।११	२।६
वसवः	१।८	१।५
वसु	२।१९	२।१०
वस्तोः	१।१५	१।९
वस्वी	१।१३	१।७
वहते	२।२३	२।१४
वह्निः	१।३५	१।१४
वाः	१।२४	१।१२
वाक्	१।१९	१।११
वाघतः	३।२४,२९	३।१५,१८
वाजगन्ध्यम्	४।३४	४।२
वाजपस्त्यम्	४।३३	"
वाजयति	३।२३	३।१४
वाजसातौ	२।३७	२।१७
वाजिनी	१।१४	१।८
वाजिनीवती	"	"
वाजी	१।३५	१।१४
वाजे	२।३८	२।१७
वाजः	२।१२	२।७
वाञ्छति	२।११	२।६

वाणी	१।१९	१।११
वाणीची	१।२०	"
वाणः	१।१९	"
वातरंहाः	२।३२	२।१५
वाताप्यम्	५।३०	४।३
वाति	२।२७	२।१४
वामः	३।१२	३।८
वारिकम्(वारि)	१।३०	१।१२
वार्यम्	४।२०	४।२
वावशाने(नः)	४।२०	"
वासरम्	१।१५	१।९
वाशी	१।२१;४।१३	१।११;४।१
वाहिष्ठः	४।१९	४।२
वाहः	४।५	४।१
विखादः	२।३५	२।१७
विग्रः	३।२४	३।१५
विचर्षणिः	३।१४	३।११
विचष्टे	३।१४	३।११
विजामातुः	५।१२	४।३
विदक्षानि	५।१०	४।३
विदथः	३।२७	३।१७
विद्रघे	४।६	४।१
विधाता	३।२४	३।१५
विधेम	३।८	३।५
विनंगृसौ	२।७	२।४
विपन्यवः	३।२३	३।१५
विपश्चित्	३।२५	"
विपा	१।२१	१।११
विपः	२।९;३।२५	२।५;३।१५
विप्रः	३।२४	३।१५
विभावरी	१।१४	१।८
वियत्	१।६	१।३
वियातः	२।४१	२।१९
वियुते	४।१४	४।१
विरप्शी	३।४	३।३
विवक्षसे	"	"
विवस्वन्तः	२।५	२।३
विवाक्	२।३५	२।१७

विंवासति	३।८	३।५
विशः	२।४	२।३
विश्वचर्षणिः	३।१४	३।११
विश्वरूपाः	१।३८	१।१५
विश्वत्र्	३।१	३।१
विषम्	१।२४	१।१२
विषुणः	४।१४	४।१
विष्टप्	१।७	१।४
विष्ठी	२।२	२।१
विष्णौ	४।३१	४।२
विष्णुः	३।२८	३।१७
विष्पितः	५।२३	४।३
विस्रुहः	५।३	४।३
विहायाः	३।३	३।३
वीरुधः	५।४	४।३
वीळु	२।१६	२।९
वृक्	२।१७	,,
वृक्तबर्हिषः	३।२९	३।१८
वृकः	२।४३;३।३७;४।३८	२।२०;३।२४;४।२
वृजनम्	२।१६	२।९
वृणक्ति	२।४१	२।१९
वृतम्	२।१९	२।१०
वृत्रतूर्ये	२।३६	२।१७
वृत्रम्	२।१९	२।१०
वृत्रः	१।१७	१।१०
वृन्दम्	५।३५	४।३
वृन्दारकः	,,	,,
वृश्चति	२।४०	२।१९
वृषन्धिः	१।१७	१।१०
वेति	२।१०,१४,२७	२।६,८,१४
वेदः	२।१८	२।१०
वेधाः	३।२४	३।१५
वेनति	२।१०,२८;३।३१	२।६,१४;३।१४
वेनः	३।२४,२७	३।१५,१७
वेपः	२।२	२।१
वेवेष्टि	२।१५	२।८
वेविष्टि	२।२६	२।१४
वेषः	२।१	२।१
वेसति	२।१०	२।६
वैतसः	३।४४	३।२९
व्यथिः	२।२२	२।१३
व्यन्तः	४।१३	४।१
व्यानशिः	३।१	३।१
व्योम	१।६;१०,२७	१।३,६,१२
व्रजः	१।१८	१।१०
व्रतम्	२।२	२।१
व्रन्दी	४।३७	४।२
व्राः	४।२५	,,
व्राताः	२।५	२।३
व्राधन्	३।४	३।३
व्रिशः	३।८	३।५
श.		
शंयोः	४।१५	४।१
शंसति	३।२१	३।१४
शक्तिः	२।२	२।१
शक्करी	२।७,२०	२।४,११
शग्धि	३।३१	३।१९
शग्मम् (शक्म)	२।२	२।१
शग्मम्	३।९	३।६
शची	१।२३;२।१;३।१३	१।११;२।१;३।९
शतम्	३।१	३।१
शतरा	३।८	३।६
शब्दः	१।२२	१।११
शम्	३।९	३।६
शम्नाति	२।४१	२।१९
शमी	२।२	२।१
शम्बरः	१।१८	१।१०
शम्बरम्	१।२९;२।१७	१।१२;२।९
शम्बः	४।४०	४।२
शरणम्	३।६	३।४
शरारुः	५।३४	४।३
शर्धः	२।१५	२।९

शर्म	३।६	३।४
शर्याः	२।८;४।२७	२।५;४।२
शर्वरी	१।११	१।७
शवति	२।३०	२।१४
शवः	१।२६;२।१५	१।१२;२।९
शशमानः	३।२२;५।१०	३।१४;४।३
शश्वत्	३।१	३।१
शाखाः	२।८	२।५
शातपन्ता	३।९	३।६
शाशदानः	५।२०	४।३
शिक्षति	३।३३	३।२०
शिताम	४।१	४।१
शिपिविष्टः	४।३०	४।२
शिप्रे	४।४	४।१
शिमी	२।२	२।१
शिम्बाता	३।८	३।६
शिरिणा	१।११	१।७
शिरिम्बिठः	५।२	४।३
शिल्गुः	३।९	३।६
शिल्पम्	२।२;३।११	२।१;३।७
शिवम्	३।८	३।६
शिशीते	४।११	४।१
शीभम्	२।३१	२।१५
शीरम्	४।४	४।१
शु	२।३१	२।१५
शुक्रम्	१।३०	१।१२
शुभम्	,,	,,
शुनम्	३।९	३।६
शुरुधः	५।१८	४।३
शुष्णम्	२।१६	२।९
शुष्मम्	,,	,,
शूघनासः	२।३१	२।१५
शूरसातौ	२।३७	२।१७
शूर्ताः	२।३१	२।१५
शूषम्	२।१६;३।९	२।९;३।६
शृङ्गाणि	१।४१	१।१७
शृणाति	२।४०	२।१९
शेपः	३।४४	३।२९

शेवम्	३।९	३।६
शेवृधम्	,,	,,
शेषः	२।३	२।२
शोकी	१।११	१।७
शोचति	१।४०	१।१६
शोचिः	१।४१	१।१७
श्चोतति	२।२६	२।१४
श्नथति	२।४०	२।१९
श्मशा	४।३२	४।२
श्यावाः	१।३९	१।१५
श्यावी	१।११	१।७
श्येनासः	१।३७	१।१४
श्रत्	३।१४	३।१०
श्रवः	२।१२,१९	२।७,१०
श्रायन्तः	५।९	४।३
श्रुष्टी	५।१४	,,
श्लोकः	१।१९	१।११
श्वघ्नी	४।३९	४।२
श्वसिति	२।४०	२।१९
श्वात्रति	२।२५	२।१४
श्वात्रम्	२।१८;४।२३	२।१०;४।२
श्वेत्या	१।१४	१।८
ष.		
ष्वःकति	२।२५	२।१४
स.		
संयत्	२।३८	२।१७
संयुगे	,,	,,
संवतः	,,	,,
सक्षति	२।२५	२।१४
सगरः	१।६	१।३
सङ्काः	२।३५	२।१७
संख्ये	२।३७	,,
सङ्ख्ये	,,	,,
संगमे	२।३८	,,
संगे	,,	,,
सचीत	२।२९	२।१४
सचते	३।४५	३।२९
सचा	४।२७	४।२

सत्	१।२९	१।१२
सतीनम्	१।२८	,,
सतः	३।४१	३।२९
सत्यम्	१।२८	१।१२
सत्रा	३।१४	३।१०
सदनम्	१।२७	१।१२
सदसी	३।४६	३।३०
सदृन्वे	५।३२	४।३
सद्म	१।२८;२।३८ ३।६	१।१२;२।१७ ३।४
सद्मनी	३।४६	३।३०
सनाभयः	२।९	२।५
सनुतः	३।३८	३।२५
सनेमि	३।३९	३।२७
संपति	३।७,२१	३।५,१४
सपर्यति	३।७	३।५
सप्तर्षयः(सप्त-ऋषयः)	१।९	१।५
सप्तिः	१।३६	१।१४
सप्रथाः	५।१०	४।३
सबाधः	३।२९	३।१८
समत्सु	२।३७	२।१७
समनम्	२।३५	,,
समनीके	२।३७	,,
समरणे	२।३६	,,
समर्ये	२।३७	,,
समितिः	२।३४	,,
समिथे	२।३७	,,
समीके	२।३५	,,
समुद्रः	१।६	१।३
समोहे	२।३८	२।१७
समः (स्य)	४।४०	४।२
सरस्वती	१।१९	१।११
सरस्वत्यः	१।३४	१।१३
सरितः	१।३१	,,
सरः	१।२३,२६	१।११,१२
सर्गाः	१।३०	१।१२
सर्णीकम्	१।२८	,,
सर्पति	२।२५	२।१४
सर्पिः	१।३०	१।१२
सर्वम्	१।२९	,,
सश्चते	२।२६	२।१४
सलल्कम्	५।३	४।३
सलिलम्	१।२४;३।१	१।१२;३।१
सवनम्	३।२७	३।१७
सवीमनि	५।९	४।३
सश्चति	२।२९	२।१४
ससम्	२।१३;४।२६	२।७;४।२
सस्ति	३।३४	३।२२
सस्निम्	४।१९	४।२
सस्नुतः	१।३३	१।१३
सस्वः	३।३८	३।२५
सहस्रम्	३।१	३।१
सहः	१।२६;२।१६	१।१२;२।९
साचीवित्	२।३२	२।१५
साध्याः	१।९	१।५
सायकः	२।४३	२।२०
सिनम्	२।१३;४।२८	२।७;४।२
सिन्धवः	१।३४	१।१३
सिषक्तु	३।४५	३।२९
सिसर्ति	२।२७	२।१४
सीम्	४।४२	४।२
सीराः	१।३१	१।१३
सुकम्	३।१६	३।१२
सुक्षेम	१।२५	१।१२
सुखम्	१।२७	,,
सुग्म्यम्	३।९	३।६
सुतुकः	४।११	४।१
सुतः	२।१२	२।७
सुदत्रः	५।१६	४।३
सुदिनम्	३।१०	३।६
सुनीथः	३।१२	३।८
सुपर्णाः	१।९,३७	१।५,१४
सुपर्णा	१।२०	१।११
सुप्रायणाः	४।११	४।१
सुमत्	५।२६	४।३

सुम्नम्	३।१०	३।६
सुम्नावरी	१।१४	१।८
सुरा	१।२६	१।१२
सुविते	४।९	४।१
सुविदत्रः	५।१६	४।३
सुशिप्रः	५।१९	,,
सूदः	३।३५	३।२३
सूनरी	१।१३	१।८
सूनुः	२।३	२।२
सूनृता	१।१३;२।१३	१।८;२।७
सूनृतावती	१।१३	१।८
सूनृतावरी	,,	,,
सूरिः	३।२६	३।१६
सूर्तम्	५।१७	४।३
सूर्यां	१।२१	१।११
सृकः	२।४३	२।२०
सृणिः	४।४३	४।२
सृप्रः	५।२०	४।३
सेधति	२।२८	२।१४
सोमानम्	५।१२	४।३
सोमोअक्षाः	४।२३	४।२०
स्तामुः	३।२७	३।१६
स्तिपाः	५।२१	४।३
स्तियानाम्	५।२२	४।३
स्तुप्	३।२७	३।१६
स्तृणाति	२।४०	२।१९
स्तृभिः	३।४२	३।२९
स्तोभति	३।२०	३।१४
स्तौति	३।२३	,,
स्नेहयति	२।४१	२।१९
स्पन्द्रासः	२।१७	२।९
स्पृधः	२।३६	२।१७
स्फुरति	२।४०	२।१९
स्फुलति	,,	,,
स्यन्दते	२।२५	२।१४
स्यमति	२।२४	,,
स्यूमकम्	३।९	३।६
स्योनम्	३।१०	,,

स्रवति	२।२४	२।१४
स्रवन्त्यः	१।३३	१।१३
स्रोतः	१।२६	१।१२
स्रोत्याः	१।३१	१।१३
स्रंसते	२।२६	२।१४
स्वः	१।७,२६	१।४,१२
स्वश्वाः	४।२९	४।२
स्वधा	१।३०;२।१३	१।१२;२।७
स्वधितिः	२।४३	२।२०
स्वधे	३।४६	३।३०
स्वनः	१।२१	१।११
स्वपिति	३।३४	३।२२
स्वयम्भूः	१।७	१।३
स्वरति	२।२४;३।२१	२।१४;३।१४
स्वरः	१।२१	१।११
स्वसराणि	१।१५;३।६	१।९;३।४
स्वसरम्	४।२७	४।२
स्वसारः	२।९	२।५
स्वाहा	१।२१	१।११
स्वृतीकम्	१।२७	१।१२
ह.		
हंसासः	१।३५	१।१४
हनति	२।३०	२।१४
हन्ति	२।२४	,,
हयः	१।३५	१।१४
हयन्तात्	२।२७	२।१४
हरयः	२।५	२।३
हरयाणः	४।३६	४।२
हरस्वत्यः	१।३४	१।१३
हरः	१।४१;२।२२ ४।१२	१।१७;२।१३ ४।१
हरितः	१।१०,३२, ३८;२।९	१।६,१३,१५ २।५
हरी	१।३८	१।१५
हर्म्यम्	३।५	३।४
हर्यति	२।११,२६	२।६,१४
हविः	१।२८	१।१२
हासमाने	४।२४	४।२

हिक्नम्	३।१५	३।१२	हेम	१।४,२९	१।२,१२
हिनोत	५।२६	४।३	हेळते	२।२१	२।१२
हिमा	१।१३	१।७	हेळः	२।२२	२।१३
हिरण्यम्(तद्रूपः तद्वर्णः)	१।४;३।१९	१।२;३।१३	होत्रा	१।२२;३।२८	१।११;३।१७
हिरण्यवर्णाः	१।३२	१।१३	ह्रस्वः	३।२	३।२
हिरुक्	३।३८	३।२५	ह्वयते	३।२०	३।१४
हुरश्चित्	३।३७	३।२४	ह्वरति	२।१४	२।८
हृणिः	१।४१;२।२३	१।१७;२।१३	ह्वरः	२।२२	२।१३
हेतिः	२।४२	२।२०	ह्वार्याणाम्	१।३७	१।१४

AN ALPHABETICAL INDEX (SANSKRIT.)

TO CHAPTER V OF THE NIGHANTU (NAMES OF DEITIES) OMITTED IN THE KOS'A.

Appendix II.

	अ० खण्डम्
अ.	
अक्षाः	५।३
अग्नायी	,,
अग्निः	५।१,४
अघ्न्या	५।५
अङ्गिरसः	,,
अजएकपात्	५।६
अथर्वा	,,
अथर्वाणः	५।५
अदितिः	,,
अनुमतिः	,,
अपांनपात्	५।४
अभीशवः	५।३
अप्वा	,,
अरण्यानी	,,
अश्वाजनी	,,
अश्विनौ	५।६
अश्वः	५।३
असुनीतिः	५।४
अहिः	,,
अहिर्बुध्न्यः	,,
आ.	
आदित्याः	५।६
आपः	५।३
आप्त्याः	५।५
आर्त्नी	५।३
इ.	
इळा	५।५
इळः	५।२
इध्मः	,,
इन्दुः	५।४
इन्द्राणी	५।५
इन्द्रः	५।४

	अ० खण्डम्
इषुः	५।३
इषुधिः	,,
उ.	
उर्वशी	५।५
उलूखलम्	५।३
उलूखलमुसले	,,
उषाः	५।५,६
उषासानक्ता	५।२
ऋ.	
ऋतः	५।४
ऋभवः	५।५
ओ.	
ओषधयः	५।३
क.	
कुहूः	५।५
केशी	५।६
केशिनः	,,
कः	५।४
क्षेत्रस्यपतिः	,,
ग.	
गौः	५।५
गौरी	,,
ग्रावाणः	५।३
च.	
चन्द्रमाः	५।५
ज.	
जातवेदाः	५।१
ज्या	५।३
त.	
तनूनपात्	५।२
तार्क्ष्यः	५।४

	अ० खण्डम्
तिस्रोदेवीः	५।२
त्वष्टा	५।२,४,६
द.	
दधिक्राः	५।४
दध्यङ्	५।६
दुन्दुभिः	५।३
देवपत्न्यः	५।६
देवाः	५।६
देवीऊर्जाहुती	५।३
देवीजोष्ट्री	,,
दैव्याहोतारः	५।२
द्यावापृथिवी	५।३
द्रविणोदाः	५।२
द्रुघणः	५।३
द्वारः	५।२
ध.	
धनुः	५।३
धाता	५।५
धेनुः	५।३,५
न.	
नद्यः	५।३
नराशंसः	५।२,३
नाराशंसः	५।३
प.	
पथ्या	५।५
पर्जन्यः	५।४
पितुरः	५।५
पितुः	५।३
पुरूरवाः	५।४
पूषा	५।६
पृथिवी	५।३,५,६
प्रजापतिः	५।४

ब.	
बर्हिः	५।२
बृहस्पतिः	५।४
ब्रह्मणस्पतिः	,,
भ.	
भगः	५।६
भृगवः	५।५
म.	
मण्डूकाः	५।३
मनुः	५।६
मन्युः	५।४
मरुतः	५।५
मित्रः	५।४
मृत्युः	५।५
य.	
यमः	५।४,६
यमी	५।५
र.	
रथः	५।३
राका	५।५
रात्रिः	५।३
रुद्रः	५।४
रुद्राः	५।५
रोदसी	५।५
व.	
वनस्पतिः	५।२
वरुणः	५।४,६
वसवः	५।६
वाक्	५।५
वाचस्पतिः	५।४
वाजिनः	५।६
वातः	५।४
वायुः	,,
वास्तोष्पतिः	,,
विधाता	५।५
विपाट्छुतुद्री	५।३
विश्वकर्मा	५।४
विश्वानरः (राः)	५।५,६
विश्वेदेवाः	५।६
विष्णुः	,,
वृषभः	५।३
वृषाकपायी	५।६
वृषाकपिः	,,
वेनः	५।४
वैश्वानरः	५।१
श.	
शकुनिः	५।३
शुनासीरौ	५।३
श्येनः	५।५
श्रद्धा	५।३
स.	
समुद्रः	५।६
सप्तऋषयः	,,
सरण्यूः	,,
सरमा	५।५
सरस्वती	,,
सरस्वान्	५।४
सविता	५।४,६
साध्याः	५।६
सिनीवाली	५।५
सुपर्णः	५।४
सूर्यः	५।६
सूर्या	,,
सोमः	५।५
स्वस्तिः	,,
स्वाहाकृतयः	५।२
ह.	
हविर्धाने	५।३
हस्तघ्नः	,,

AN ALPHABETICAL INDEX (MARATHI) OF WORDS IN PART (काण्ड) I.

Appendix III.

अ.	को०	नि०
अन्न	२।१४	२।७
अपत्य	२।४	२।२
अप्राप्त	३।४२	३।२९
अर्धे	,,	,,
अश्व	१।३७	१।१४
इन्द्राचे, अदि-		
त्याचे, उषेचे,		
व बृहस्प-		
तीचे,	१।३८	१।१५
मरुतांचे, सवि-		
त्याचे, अग्नी-		
चे, पूषेचे,		
अश्विनीकु-		
मारांचे, व		
वायूचे,	१।३९	१।१५
आ.		
आकाश	१।७	१।३
इ.		
इच्छाकरणें	२।१२	२।६
उ.		
उदक	१।३०	१।१२
उपमावाचक		
(शब्द)	३।१९	३।१३
उषा	१।१५	१।८
ऋ.		
ऋत्विज	३।३०	३।१८
क.		
कर्म	२।२	२।१
काठी	३।४४	३।२९
किरण	१।१०	१।५

	को०	नि०
कूप	३।३५	३।२३
कृमि	३।४३	३।२९
ख.		
खाणें	२।१५	२।८
ग.		
गाय	२।२०	२।११
गुप्त	३।३८	३।२५
गृह	३।७	३।४
गोणी (धान्य-		
सांठवण्याची)	३।४३	३।२९
च.		
चोर	३।३७	३।२४
ज.		
जळणारें	१।४१	१।१७
जळणें	१।४०	१।१६
जवळ	२।३४	२।१६
	३।४१	३।१९
जाणें	२।२२	२।१४
जुनें	३।४०	३।२७
थ.		
थोडें	३।४१	३।२९
द.		
दिवस	१।१६	१।९
दिशा	१।११	१।६
दूर	३।३९	३।२६
देणें	३।३३	३।२०.
द्रव्य	२।१९	२।१०
न.		
नक्षत्र	३।४२	३।२९
नदी	१।३५	१।१३

	को०	नि०
नवें	३।४१	३।२८
नानार्थअव्ययें	३।१६	३।१२
निद्राकरणें	३।३४	३।२२
निश्चित	३।३८	३।२५
प.		
पाहणें	३।१५	३।११
पुष्कळ	३।१	३।१
पूजाकरणें	३।२३	३।१४
पृथ्वी	१।४	१।१
पृथ्वी व स्वर्ग	३।४८	३।३०
प्रशंसाकरण्या-		
जोगें	३।१२	३।७
प्राप्त	३।४२	३।२९
प्रार्थनाकरणें	३।३४	३।२१
ब.		
बळ	२।१७	२।९
बाहु	२।८	२।४
बुद्धि	३।१३	३।९
बुद्धिवान	३।२६	३।१५
भ.		
भिणें व कां-		
पणें	३।४५	३।२९
म.		
मनुष्य	२।६	२।३
मागणें	३।३२	३।१९
मारणें	२।४२	२।१९
मेघ	१।१९	१।१०
मोठें	३।३२	३।१९
य.		
यज्ञ	३।२८	३।१७
यानें (याअर्थी)	३।४४	३।२९
युद्ध	२।३९	२।१७

र.	को०	नि०		को०	नि०		को०	नि०
रागावणें	२।२२	२।१३	वाणी	१।२३	१।११	सुवर्ण	१।५	१।२
रात्र	१।११	१।७	वारूळ	३।४३	३।२९	सूर्य	१।८	१।४
रूप	३।११	३।७	व्यापणें	२।३९	२।१८	सेवाकरणें	३।८	३।५
ल.			श.				३।४	३।९
			शिश्न	३।४४	३।२९	स्तुतिकरणारा	३।२७	३।१६
लहान	३।२	३।२	शोभणें	२।४४	२।२१	स्त्री	३।४४	३।२९
लौकर	२।३३	२।१५	स.			स्वर्ग	१।८	१।४
व.			सत्य	३।१४	३।१०	” व पृथिवी	३।४८	३।३०
वज्र	२।४४	२।२०	सुख	३।१०	३।६	स्वामी	२।४५	२।२२

AN ALPHABETICAL INDEX (ENGLISH.)

OF WORDS IN PART I (काण्ड १) OF THE GLOSSARY.

Appendix IV.

A

Act (action)... 2. 2; 2. 1.
Anger ... ... 2. 22; 2. 13.
Angry (to be) 2. 22; 2. 13.
Anthill... ... 3. 42; 3. 29.
Arms ... ... 2. 8; 2. 4.
Ask (beg) याच्ञा 3. 32; 3. 19.
Attend (on) to. 3. 8; 3. 5.

B

Burn ... ... 1. 40; 1. 16.
Burning ... 1. 40; 1. 17.

C

Certain... ... 3. 38; 3. 25.
Child ... ... 2. 4; 2. 2.
Cloud ... ... 1. 19; 1. 10.
Comparison (words showing) ... 3. 19; 3. 13.
Cover (conceal) 2. 39; 2. 18.
Covered (concealed) ... 3. 36; 3. 25.
Cow ... ... 2. 20; 2. 11.

D

Dawn ... ... 1. 15; 1. 8.
Day ... ... 1. 16; 1. 9.
Directions (points, quarters) ... ... 1. 11; 1. 6.
Distant (far)... 3. 39; 3. 26.

E

Earth ... ... 1. 4; 1. 1.
„ & Heaven 3. 48; 3. 30.
Eat ... ... 2. 15; 2. 8.
Expletives ... 3. 16; 3. 12.

F

Far (distant) .. 3. 39; 3. 26.
Fear (and tremble) .. ... 3. 45; 3. 29.
Fight s. (battle) ... ... 2. 39; 2. 17.
Finger (toes)... 2. 10; 2. 5.
Food ... ... 2. 14; 2. 7.
Form (body) .. 3. 11; 3. 7.

G

Give ... ... 3. 33; 3. 20.
Go... ... ... 2. 22; 2. 14.
Gold ... ... 1. 5; 1. 2.
Great (large) 3. 5; 3. 3.
Gunnybag ... 3. 43; 3. 29.

H

Half ... ... 3. 42; 3. 29.
Happiness ... 3. 10; 3. 6.
Heaven ... 1. 8; 1. 4.
„ and earth 3. 48; 3. 30.
Hidden... ... 3. 38; 3. 25.
Horse ... ... 3. 7; 3. 4.

„ of Âditya / „ Agni / „ Ashwins / „ Bṛihaspati / „ Dawn / „ Indra / „ Maruts / „ Pûshan / „ Savitâ / „ Wind ... 1. 38; 1. 15.

K

Kill ... ... 2. 42; 2. 19.

L

Large (great) 3. 5; 3. 3.
Little (small) 3. 41; 3. 29.

M

Male (organ)... 3. 44; 3. 29.
Man ... ... 2. 6; 2. 3.
Master (to be m. of) ... 2. 44; 2. 21.
Much ... ... 3. 1; 3. 1.

N

Near ... ... 2. 34; 2. 16; 3. 41; 3. 29.
New ... ... 3. 41; 3. 28.
Night ... ... 1. 13; 1. 7.

O

Old ... ... 3. 40; 3. 27.

P

Pervade (occupy, cover) 2. 39; 2. 18.
Planet (star)... 3. 42; 3. 29.
Possession (in one's also not in one's possession.) ... 3. 42; 3. 29.
Praiser (admirer) ... ... 3. 27; 3. 16.
Praiseworthy 3. 12; 3. 8.

Q

Quake (with fear) ... ... 3. 45; 3. 29.

R

Ray ... ... 1. 10; 1. 5.
Request (solicit) ... ... 3. 34; 3. 21.
Riches... ... 2. 19; 2. 10.
River ... ... 1. 35; 1. 13.
Rule (to) ... 2. 45; 2. 22.

S

Sacrifice ... 3. 28; 3. 17.
Sacrificial priests ... 3. 30; 3. 18.
See ... ... 3. 15; 3. 11.
Serve ... ... 3. 45; 3. 29.
Short ... ... 3. 2; 3. 2.
Sky ... ... 1. 7; 1. 3.
Sleep ... ... 3. 34; 3. 22.
Soon ... ... 2. 33; 2. 15.
Speech ... ... 1. 23; 1. 11.
Stick ... ... 3. 44; 3. 29.
Strength ... 2. 17; 2. 9.
Sun ... ... 1. 8; 1. 4.
Sure ... ... 3. 38; 3. 25.

T

Talent... ... **3**. 13; **3**. 9.
Talented (intelligent) ... **3**. 26; **3**. 15.
Thief ... ... **3**. 37; **3**. 24.
This, that (with) ... **3**. 44; **3**. 29.
Thunderbolt (Indra's) ... **2**. 44; **2**. 20.
Tremble ... **3**. 45; **3**. 29.
Truth ... ... **3**. 14; **3**. 10.

W

Water ... ... **1**. 30; **1**. 12.
Well s. ... ... **3**. 35; **3**. 23.
Wish ... ... **2**. 12; **2**. 5.
Woman... ... **3**. 43; **3**. 29.
Worm ... ... **3**. 42; **3**. 29.
Worship ... **3**. 23; **3**. 14.

IGNCA RAR
ACC No R-130

Gaphebwer nalw
Jonister.
Proboudr.